

*KOVARA LÊGERÎN Û LÊKOLÎNÊ*

# ***B Î R***

*ARAŞTIRMA-İNCELEME DERGİSİ*



4149

Xalid Begê CIBRÎ

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

# B Î R

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

**B Î R**

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

# BÎR

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

Şertên abonetîyê

Bo nêva welat salek 30 YTL  
Bo derveyê welat salek 100 \$

Çapxane/Matbaa:  
***Bariş Matbaa Mücellit***

Davutpaşa cad. Güven Sanayi Sitesi  
C. Blok No: 274, 275, 276  
IST/Topkapı  
Tel:(0212) 6748528-29

Cîyê Rêvebirinê/Yönetim Yeri:  
Inönü caddesi Magül İş Merkezi  
No: 49

Daðkapı /DIYARBAKIR

Tel: (0412) 2287828

*Berpirsyariya her nivîsê yê nivîskar bi xwe  
ye.*

*Mesuliyetiya her nûsteyî ê nuştoxî bi xo ya*

Ji Sê Mehan Carekê Tête Weşandin  
Ûç Ayda Bir Yayımlanır

Bûha: 7 YTL

**BÎR** Reklamcılık -Yayıncılık

Sahibi ve Sorumlu Yazışleri  
Müdürü:  
Turgut ERSOY

Redakte:

Roşan LEZGÎN  
Remezan ALAN  
Seîd VEROJ

Tîprêzî-Mîzampaj: BÎR

e-mail: kovarabir@yahoo.com  
kovarabir@hotmail.com

## NAVEROK - İÇİNDEKİLER

M. Emîn SEVER

Kürt Tarihinden Bir Kesit Azadi Örgütü Ve Cibranlı Halit Bey ..... 7

Îsmâîl Heqî Şaweys

Komîteya Îstîklala Kurdistanê.....35

Îsmâîl Heqî Şaweys

Mele Selîm Efendî .....41

Mela Xalid Ezîzê Motkî

Mêjûyê Hikumdarîya Şêx Mehmûdê Hefîd - II ..... 46

Av. Cemal BABAN

Şeyh Mahmud'un Mahkemesi ..... 65

Cemal Xeznedar

Rojî Kurdistan/ Hejmar: 4-5 ..... 73

Bangî Kurdistan /**Hejamr: 3-4** ..... 82

Mamoste Mihemed

Kurdistana Sor ..... 92

Tosinê Reşîd (Hevpeyvîn)

Li Welatekî Azad Rûmeta Meriv Heye .....100

Pîr Memo Osman

Felsefeya Ola Êzidiyan û Koka Wê .....107

Prof. Dr. Celîlê Celîl

"Mishefa Reş" bi Zar di Nav Sîstema Qewl û Beytên Êzdîyan de .. ..... 114

Dr. Felat Dilgeş

Sal 1840-41, Li Diyarbekir Xela û Mirina 5.000 Kurdî ..... 131

DOSYA KERKÛKÊ - II ..... 137

Zahir Rojbeyanî

Ji Bîreweriya 74 Saliya Rûdana 8. 8. 1930 ya li Kerkûkê... Duh û Îroya Pîrsa Kurdî û Kerkûk ..... 137

Ewnî Dawûdî

Bajarê Kerkûkê Li Rabirdû û Niha .....144

Prof. Îzzeddîn Mustafa Resûl

Kerkûk'te Kûltûrel Hareketin Gelişmesi -Şeyh Rîza et-Talebanî  
Örneđi- ..... 165

Mustafa Salih Kerîm

Kerkûk'te Edebî Ve Kûltûrel Hayat ..... 177

Roşan Lezgîn

Navê Gund û Mezrayên Licê ..... 186

Eyub Kiran

Li Sûriyê Dîroka Kurdan ..... 193

Nezir CİBO

Hevêrkan Aşîret Konfederasyonu Ve II. Haco Olayı ..... 201

## Pêşgotin

Hejmara duyemîn a Kovara BÎRê, di germa havîna Diyarbekirê de derket û dîsa bi naverokeka germ û dewlemend gehîşte ber destê we xwendevanên hêja. Di destpêka her kar û xebatekî de mimkune hinek kêmasî hebin, dixwaze li ser xuyabûn û mîzampajê be yan ji aliyê naverok û wekî din be, ji bo xweşiktir û dewlementirîn kirina BÎRê, her pêşniyarek , bo me dewlemendî û fikrekî nû ye.

Çawa ku me li jorê dîyar kir, qesda me ji naveroka germ ev e; bûyer û pîrsgirêkên di rojevê û çareserîya wan e. Di pêvajoya dîrokî û jiyana civakî-netewî de, çareserîkirina pîrsgirêkan û bersivandina wan, ji nû ve hilberîna çand û ramanê ye. Lewra ev nirx(helseng) û berhemên çandî, di encama çalakîya wan a bi armanc de peyda dibin. Di vê çarçovê de wek serokê Herêma Federe ya Kurdistanê hîlbijardina Mesud BARZANÎ, bi taybetî ji bo kurdên Başûr û bi giştî jî ji bo hemû kurdan, bûyereka pîrr girîng û dîrokî ye. Mesud BARZANÎ, piştî pêşewa Qazî Mihemed ê serokê Komara Kurd a Mahabadê, duyemîn serokê dewleta Kurd e ku bi hîlbijardinekî demokratîk dibe serokê Herêma Federe ya Kurdistanê. Her weha bo Dewleta Federe ya Îraqê, serokkomariya Mam Celal jî, di dîroka sîyasî ya kurdan û herêmê de bûyereke pîrr girîng e. Lewra di Rojhelata Navîn de bi tevî ku nifusa kurdan ji yê trik û faris û erebên îraqî kemtir nebûye jî, li ser axa xwe nebûne desthelat û bi navê neteweyê xwe di desthelatiya navendî ya ev dewletan de nebûne xwedî erk û post. Ji ber vê yekê, serokatiya Mesud Barzanî bo dewleta Federe ya Kurdistanê û serokkomariya Mam Celal bo Îraqa Federal, bi taybetî ji bo kurdên Başûr û bi giştî jî ji bo hemû kurdan, du bûyerên sîyasî û herêmî yên pîrr girîng in.

Di dîroka her milletê de hin gav û pêvajoyên pîrr girîng hene ku qe-dera wan diguherînin, yan jî di jiyana komele û milletan de dibin destpêkek nû. Mesud BARZANÎ, bi taybetî bi helwêsta xwe ya sîyasî-pratîk a sê salên dawî, li çar parçeyên Kurdistanê di dilê her kurdperwerekî dilsoz de text daniye û bûye tercumanê armanc û daxwazên wan ên netewî.

Di vê pêvajoya sîyasî-netewî û civakî ya kurd de, heman demî hinek pîrsgirêkên pîrr girîng jî li benda çareserî ne. Divê beriya her tiştî hikumeta nû ya yekgirtî bête damezirandin; hemû sazî û rêxistin li bin hukma yasa û qanunê de ji nû ve bête rêxistinkirin; di serî de Kerkûk û herêmên Kurdistan ên dagirkirî divê bi hikumeta Federeya Kurdistanê ve bête girêdan...

Serokatiya Mesud BARZANÎ bo kurdên Kurdistana Başûr û hemû kurdên dinyayê bixêr be, serkevtî be!

Her wekî me di destpêka hejmara yekemîn de jî dîyar kiribû; "li ser ziman(hemû lehçe û devokan) dîrok, edebiyat û çanda kurdî pêkanîna lêkolîn-lêgerîn û weşandina cûr bi cûr nivîsar û belgeyên di derheqa vê babetê de, armanca bingeîn ya derçûna kovara BÎR e". Di vê hejmarê de jî hûn dê bi sê lehceyên zimanê kurdî, hinek nivîsên balkêş bixwînin.

Dema ku mijar(babet) lêkolîn û lêgerîna li ser dîrok û civakê be, bêguman "rêbaz" û "metod" a xebatê û lîteratora ku em bikar bînin, ji bo derxistina rastiya bûyeran dibe bingeîn û dîyarker. Di vî çarçovê de li ser *Tevgera 1925 û Azadî* yan jî ***Qomîta Îstiqlal a Kurdsitanê***, em dixwazin lînêrînekî nû pêşkêşê we bikin. Li gor dîtina me, *Tevgera 1925an*, bi navê *Tevgera Şêx Seîd* navandin nederiste, bi vê awayê navandin û danasîna *Tevgera 1925an*, lînêrîna îdeolojiya fermî ya Dewleta Tirk e. Ev yek bi biryar û belgeyan jî di nav rûpelên kovarê de cî digre. Ji aliyê Dewleta Tirk ve armanca bi vê awayê navanadina *Tevgera 1925an* ev e; ku *Tevgera Kurd* ji aliyê xelk û raya giştî ya navxwe û navnetewî ve wekî tevgerêkî netewî-sîyasî na, wekî tevgerêkî dînî-kevneperest û herêmî bête nasîn û pênişandana. Ya duyemîn jî, înkarkirina hebûna rêxistina ***AZADÎ û Qomîta Îstiqlal a Kurdistanê*** ye. Bêguman em dema ku vê rastiyê tînin ziman, ti nerehetî û acizîya me ji serokatîya Şêx Seîd û nasnama wî ya dînî nîne. Ew jî serokekî girîng û fedekar ê *Tevgera Kurdî* ye. Lêbelê ji aliyê îdeolojiya fermî ve *Tevgera 1925* wekî *Tevgera Şêx Seîd* navlêkirin, înkarkirina rêxistînekî modern a wekî ***AZADÎ(Qomîta Îstiqlal a Kurdistanê)*** û înkarkirina parastina serokê wî *Xalid Begê Cibrî* ye. Lewra di *tevgera netewî* de armanca înkarkirina hebûna rêxistinê, pûçkirin û bêberdewamî hiştina *tevgera netewî* ye. Îdeolojiya fermî ya dewletê jî dixwaze vê yekê pêk bîne. Ev heştê sal e ku dîroka me, bi têgeh û perspektîva xwe bi me daye minaqeşekirin. Divê bandora vê lînêrînê bête şikandin û hilanîn.

Di encamê de, em bawer dikin di vê hejmara BÎRê de jî hunê li ser dîrok û çanda kurdî gelek nivîsên balkêş bixînin. Dosya-II ya li ser Kerkûkê, berdewamiya dosya hejmara-16. a kovara WARê ye, ku ev beşê duyemîn bi giranî li ser jîyana çandî ya Kerkûkê ye. Digel vê hunê di vê hejmara BÎRê de gelek nivîsên balkêş ên din ên li ser dîrok û çanda kurd bixwînin.

Hejmara sisê(3.) ya kovara BÎRê, dê bi giranî li ser ziman û wêjeya (edebiyata) kurdî be.

Bi hêvîya hevdiîna hejmarekî nû û dewlemendtir a kovara BÎRê, di nav xêr û xweşiyê de bimînin. 21.06.2005

BÎR



# KÜRT TARİHİNDEN BİR KESİT AZADÎ ÖRGÜTÜ VE CİBRANLI HALÎT BEY

M. Emîn SEVER

Cumhuriyet döneminin en önemli Kürt ulusal hareketlerinden biri, 1925 direnişidir. Bu direniş, Kürdistan'ın ulusal bağımsızlığını amaçlayan örgütlü bir harekettir. Hareketin düzenleyicisi ve öncüsü AZADÎ'dir. Örgütün lideri de Cıbranlı Halit Bey'dir.

Azadî örgütlenmesi, Kürtlerin uzun süredir devam eden ve giderek artan rahatsızlıklarının sonucunda, kendisini red ve inkar edenlere karşı başkaldırıları zincirinin önemli bir halkasıdır. Azadî, kendisinden önceki olaylardan beslendiği gibi, kendisinden sonraki başkaldırlara da günümüze dek ivme kazandıran, zemin hazırlayan bir siyasal organizasyondur. Bu nedenle Kürt ulusal mücadelesi tarihine kısa bir göz atmakta fayda vardır. Kuzey Kürdistan'daki 1840-1940 yılları arasında ortaya çıkan ulusal hareketleri birbirinden ayırmak, tek tek incelemek olayın bütününe kavramaya yetmez. Olaylar silsilesi bir zincirin halkasıdır. Birini koparmak, tarihsel sürekliliği bozacağından yanlış olur.



CİBRANLI HALÎT BEY

Kürt halkı, Yukarı Mezopotamya'da Kürdistan coğrafyasının yerleşik, kadim bir halkıdır. Tarih içinde, bazen bölgenin en güçlü devletlerini kurmuş, kültürünü yaşamıştır. Sonraları güç dengelerinin değişmesiyle, başka devletlerin egemenlik alanları içinde; ancak özerk beylikler, mirlikler şeklinde yaşamışlar. Osmanlı imparatorluğu döneminde 1639'da Osmanlı-İran arasındaki *Kasr-ı Şirin* antlaşmasıyla Kürdistan önce ikiye bölündü, daha sonra 1. Dünya Savaşı bitiminde de dörde.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Kürdistan'a üç önemli müdahale olmuştur. Birincisi 1514 Çaldıran Savaşında, sunni Kürt beyliklerinin, Şah İsmail'e karşı Yavuz Selim'in tarafında yer alması ve Idris-i Bitlisi'nin de oluşumuna yardımcı olduğu Osmanlı-Kürt yakınlaşmasıdır. Yavuz, şii Şah İsmail'e yardım eden Alevi Kürtler'e yaptığı mezalim dışında, sunni Kürt beyliklerine daha geniş yetkiler, berat ve hediyeler vererek onlarla daha fazla yakınlaşmış; ancak savaş zamanlarında Kürtlerin Osmanlıların yanında savaşa katılması ve belli bir alanda vergi vermesi suretiyle, onları merkezi otoriteye bağlamış, böylece yarı bağımlı bir konuma getirmiştir.

Kürdistan'a ikinci müdahale, II. Mahmut döneminde olmuştur. Bu dönemde Kürt beyliklerinin merkezi otoriteye bağlanması, onlarda Osmanlı'ya karşı rahatsızlık ve güvensizlik oluşmuş, sonuçta Kürtler, buna karşı özerklik ve bağımsızlık mücadelesini vermişlerdir. Örneğin II. Mahmud'a karşı Botan Emiri Bedirhan Bey İsyanı ile Kürt birliğini oluşturma çabası (1840), daha sonra da İran'da "Bağımsız Kürdistan"ı hedef alan Şeyh Ubeydullah isyanı görülür (1880).

Üçüncü müdahale ise II. Abdülhamit dönemindeki Panislamist politikasıyla, ellerinde tek müslüman halk olarak kalan Kürtleri kendilerine bağlama girişimidir.

Görüldüğü gibi II. Mahmut, Kürt beyliklerini ortadan kaldırma politikasını temsil ediyor, takipçileri de bunu devam ettiriyorlar. Abdülhamit, bu politikaları değiştiriyor, Kürtlerle savaşmak yerine onlarla dost olarak kalmak, Ruslara ve Ermenilere karşı dini yücelterek onları kullanmak istiyor.

Daha sonraları, İttihat ve Terakki, Türkiye'de eksik olan özgürlükleri kullanarak, Kürtlerin dikkatini çeker ve Kürt aydınlanmasının kendisiyle birlikte hareket etmesini sağlar.

Cumhuriyet döneminde ise Mustafa Kemal'in Kürt politikası çok daha acımasız olacaktır. Bu dönemde Mahmut ve Hamit'in politikasının toplamı, yani Kürtleri hem kullanma, hem de Kürtlüğü ortadan kaldırma yöntemleri uygulanacaktır.

Islahat Fermanı, I. ve özellikle II. Meşrutiyet (1908) sonrası aydınlatma ve batılılaşmanın getirdiği haklardan, daha önemlisi mazlum milletleri özgürlüğe ve bağımsızlığa kavuşturacak, Amerikan Başkanı "*Wilson Prensipleri*"nden Kürtlerin de yararlanma arzusu, Kürt aydınlarında ve egemenlerinde ulusalcığın güçlenmesine sebep olacaktır. Bu ulusalcı gayelerle çok sayıda Kürt cemiyetleri, dernekleri kurulur. Kürtçe ve Kürtlükle ilgili gazete ve dergiler çıkarılır.

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki ilk yasal Kürt örgütü, 1908'de Diyarbakır'da kurulan "Osmanlı-Kürt İttihak ve Teraki Cemiyeti"'dir. Aynı yıl İstanbul'da "*Kürt Teavun ve Terakki Cemiyeti*", 1918'de de "*Kürt Teali Cemiyeti*" (KTC) kurulur. Cemiyetin yayın organları *Jin* dergisi, *Serbestî* gazetesi, *Kurdistan* dergisi, *Rojî Kurd*, *Bangî Heq* ile Bağdat'da çıkarılan Kurdistan dergileridir. 1919'da

**Jiyanekî Çalak û  
Tekoşîneka  
Bêrawestan û  
Rêxistinî; Roşinbîrekî  
Şoreşgerê Netewî :  
KEMAL FEWZÎ  
(1891(92)-1925)**

**S. Veroj**



*Dilo bêje Kemal Fewzî tu kanî?  
Tu dixweş be, bi van rojên ciwanî  
Dizanim ku divê wextî tu rabî /  
Welatê me ji xwînrijan cida bî.*

**Cîgerxwîn**

Kemal Fewzî di sala 1891-92 de ji dayik dibe û bi eslê xwe ji qeza Hîzanê ya Bedlîsê ye. Ji malbateke muhterem û navdar e. Navê bavê wî Reşîd e û bavê wî demeke dirêj sawcîî (dozger) kiriye. Kemal Fewzî ji sê zarokên lawîn yek bû û yek jî xwişka wî hebû. Di 13 salîya xwe de bo xwendinê ji welatê xwe dûr dikeve û bo xwendina Mekteb-î Herbiye diçe Îstanbulê. Di sala 1912an de bi tevî şerê Baqanan dibe, di wî şerî de birîndar dibe û ji ber

"Kürt Neşr-i Maarîf Cemiyeti" ve "Kurd Hêvî Cemiyeti", "Kürt Kadınları Tealî Cemiyeti", "Kürt Milli Fırkası" kurulur. 1920'lilerin ortasında Seyit Abdülkadir ve yandaşlarını otonomiden yana uzlaşmacı bulan ve bu nedenle "Kürt Tealî Cemiyeti"nden ayrılan, başını Bedirhanilerin çektiği "Bağımsız Kürdistan" yanlısı aydınlar "Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti"ni (TIC) kurarlar.

Söz konusu bu cemiyetlerde, gazete ve dergilerde, çalışan, kurucu ve üye olan çok sayıda Kürt aydını ve yurtseveri olmuştur. Bunlardan bazıları; Seyit Abdülkadir, Dr. Şükrü Sekban, Babanzade Naim, Mehmet Ali Bedirhan, Ferit Fuat Paşa, Babanzade Şükrü, Müküslü Hamza, Mevlanazade Rıfat, Mehmet Şefik, Mehmet Mihri, Emin Ali Bedirhan, Mithat Bey, Bediüzzaman Said-i Nursi, Dr. Abdullah Cevdet, Şerif Paşa, Fuat Temo, Cerrahzade Memduh Selim, Kerküklü Necmettin Hüseyin, Abdülaziz Baban, Mutkili Halil Hayali, Prof. Babanzade İsmail Hakkı, Yusuf Ziya, Kemal Fevzi, Cemil Paşazade Kadri (Zinar Silopi) ve Ekrem, Koçgirili Alişan, Dersimli Alişêr, Dr. Nuri Dersimi vs.

Bu örgütlerin, çok sayıda şubeleri ve binlerce üyeleri olur. Bu heyecan dalgasıyla Kürt Tealî Cemiyeti (KTC) döneminde bir "geçici hükümet" kurulur. Koçgiri'de bu hükümet adına bir bildiri yayımlanır. Hükümetin Şeyh-ül İslamî da Müküslü Hamza Bey'dir.<sup>1</sup>

Batılı başkentlerde, batılılaşma desteğiyle, Kürtlerin çoğunlukta olduğu, Erzurum, Van, Diyarbakır gibi vilayetleri kapsayan bir "Ermeni Devleti"nin kurulacağına dair plan ve pazarlıkların haberlerini alan Kürtler, kendi davalarının etrafında birleşmiş; kendilerini Ermeni tehdidi altında hisseden Kürt aydınları, varlıklarını korumak çarelerini aramışlardır. Kısaca, batılı devletler eliyle "Bağımsız Ermenistan"ın kendi topraklarında kurulacağı endişesi ve "Wilson Prensipleri"nin teşvikiyle Kürt aydınları, kurumları (dernek, örgüt, gazete, dergi vs.) Kürdistan'a taşınmışlardır.

Ancak modern bir örgütlenme esasına dayalı siyasi merkezileşmeyi başaramadılar. Elbette bunun çeşitli nedenleri vardır. Kürtlerin içinde bulundukları geri

<sup>1</sup> *Aydınlık Gazetesi*, 1993, Cumhurbaşkanlığı Arşivinden.

seqetiya xwe teqawut dibe.

Kemal Fewzî di tezeyîya jîyana xwe de dest bi nivîsîna helbestan dike û helbestên wî yên destpêkî bi hesreta dûrketina ji malbat û welat û evîne tene honandin. Her wiha ji ber ku di Mekteb-î Herbiye de dixwend, propagandaya îttihatçîtiyê ya wê demê tesîr li wî jî dike. Lêbelê beşdarbûna wî ya di Şerê Yekemîn ê Cihanê de wî diguherîne. Bêguman ev guherîn di jîyana wî de dibe sedemê destpêka pêvajoyê nû; têkoşîna azadî û serxwebûna millet-ên di bin nîrê Împeratorîya Osmanî de, pirr tesîr li wî dike, ku herman tiştî bo milletê xwe jî rewşa bibîne û pêk bîne.

Piştî vê pêvajoyê, êdî ew ne Kemal Fewzîyê berê ye, pê re fikra netewî ya kurdî peyda dibe û êdî ew paşeroja xwe di nav paşeroja milletê xwe de dibîne û deng li wan dike, dibêje "Hûn çî qas lez ji rîya zerarê vegerîn ew qas bikêr e, eger hûn vî karî di gavekî leztirîn de pêk neînin, dê qirnên (neslên) dahatû ji we pirs bikin û bibêjin, 'Çavê we kor û guhê we kerr bû?' Ji wê şûn de, di jîyan û mejîyê Kemal Fewzî de êdî fikra netewî û doza Kurdistanê dibe serekê her tiştî û bedêla doz û armancê wiha tîne zimên *"Bila yên fanî ji mirinê bitirsîn, lewre ew bo min ne tiştek e!"*.

Kemal Fewzî dibe endamêkî çalak ê Cemiyeta

koşullar, gelişmemiş toplumsal doku, aşiretler arası düşmanlıklar gibi nedenlerle, Kürtler kendi özgün yollarını yeterince çizemediler, güçlü bir toplumsal hareketi yaratamadılar.

Ayrıca, bölgede etkili olan İngilizler, Fransızlar ve Ruslar (daha sonra Bolşevikler), bırakın Kürtleri desteklemeyi, Kürtlere karşı tavır almışlar veya özlem ve taleplerine kayıtsız kalmışlardır. Araplar için söz konusu olan devletlerini kurma desteği Kürtlerden esirgenmiştir.

Kürtlerin kendi konumlarındaki bu konjüktürel yetersizlik ve dış destekten yoksunluk, Mondros Mütarekesi sonunda İstanbul Hükümeti'nin zayıflaması, işgal sonrası oluşan kaos ve siyasi boşluk nedeniyle Kürtler kısmen örgütlendiler ve güçlendiler; ancak Kemalist hareketin güç kazanması, abartılmış "Ermeni tehdidi", Kürtlere ulusal haklarını tanıyacakları yolundaki vaatler ve usta manevralar sonucu, Kürtler; güçlü, merkezi birleşik bir ulusal hareket ortaya çıkaramamışlardır.

Osmanlıların Rus cephesi çökünce Rus orduları, Kürdistan'ı kuzeydoğudan işgale başlamışlardı. Bunu fırsat bilen Ermeni direnişçiler, tedhiş olaylarını, yakıp yıkma eylemlerini yapmış; sivil Kürtlere sakırmış ve o zamana kadar iç içe yaşamış, hiçbir problemi ve düşmanlığı olmamış olan Kürtlerle Ermeniler arasındaki güvensizliği artırmıştır. Bu gibi olumsuzluklar da Kemalist Hareketin manevra alanını genişletmiştir.

1915 yılında çıkarılan Tehcir Yasası (Padişah Fermanı) sırasında ve "Milli Mücadele" yıllarında, Kemalist paşalar, Kürtleri yanlarına alabilmek için Kürt-Ermeni çelişkilerini yoğun biçimde kullanmışlardır. Bu şekilde de hem Ermenileri yok etmek hem de Kürtleri merkezi yönetime bağlama arzusu ve hesabındaydılar.

Ermeni Tehcirini ve mezalimini yapanlar, İttihat ve Terakkiciler, Teşkilatı Mahsusa elemanları, ceza evlerin- den çıkarılan ve suç işlemeye yatkın kriminal ekipler ve onların etkiledikleri, Ermeni malına tamah eden az sayıda cahil ve yoksul halktan insanlardır.

Türk solu ve Kemalist yazarlardan etkilenen, "bazı Kürt aydın ve yazarları" iddialarının aksine, Hamidiye Alayları (ki bunlar 1908'den sonra Aşiret Alayları adını alırlar) sadece Ermeni çetelerinin sakdırılarına ve nizami Rus ordusuna karşı savaşmışlardır. Hatta bu

Tealî ya Kurdistanê. Hem karûbarê katibûyê û hem jî digel Memduh Selîm mesûliya rêvebirina xebata çapemenîyê digre ser milê xwe. Her wiha bi nukila qelema xwe ya tûj û bihêz, di rûpelên kovarên wek *Rojî Kurd, Jin, Kurdistan* û wd. de bûbû tercumanê armanc û daxwazên milê tê kurd. Cûr bi cûr nivîsên wî di van kovaran de hatine weşandin. Kemal Fewzî di nivîsekî xwe de sedsala bîsttan wisa tarîf dike, "*Di vê sedsalê de her çi qas jî aliyê şarezayî û teknolojiyê ve, jî aliyê zanistî û sinayîyê ve berhemên herî zîrek hatibin afirandin jî, lêbelê sedsala bîsttan bi wijdana xwe her daketî ye, guhên wê kerr û çavên wê kor bûne!*"

Pîştê ku Cemiyeta Tealî ya Kurdistanê jî ber lînêrînên cuda yên wek muxtarîyetîxwazî (otonomî) ku serkêşiya vê nihêrînê Seyid Evdîlqadir dikir û serxwebûnxwaziye, di 27ê Sibata 1920an de jî hev bû, Kemal Fewzî di rêza serxwebûnxwazan da cîyê xwe girt. Ev grub di bin serokatîya Emîn Elî Bedirxan de bi navê "*Kurd Teşkilatê Ictimaiya Cemiyetî*" komeleyeke nû damezrand. Ev komele jî bo pîştgiri û peywendîya bi Şêx Mehmedî Berzencî re, heyetekê dişîne Başûrê Kurdistanê ku tê de Xelîl Rehîmî Bedirxanî, Mistefa Paşa Yamulkî, Kemal Fewzî û Mewlanazade Rifat cî digirin. Her wiha têkilîyên

alaylara soğuk davranan Dersim Kürtleri de Aşiret Alayları ile birlikte bölgeyi savunmuşlardır. İleride Beytüşşebap ve Ağrı Başkaldırısının lideri ve Azadî örgütünün Siirt şubesi başkanı Yüzbaşı İhsan Nuri de katılmıştı bu savaşılar. Ermeni tehirci projesi gereği zaten Ermeni gençleri ve orta yaşlıları daha önceden orduya alınmış, taş ocaklarında ve yol yapımında görevlendirilmişlerdir. Evlerinde kalan yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan bu zavallı Ermenilere karşı halktan herhangi bir saldırı yapılmamıştı. Kürt aşiret reisleri, şeyh ve mollaları, beyleri ve aydınları gibi aşiret alayları da (bazıları hariç) böyle bir eyleme katılmadıkları gibi bu tür eylemlerin, haksız ve büyük günah olduğunu etraflarındaki insanlara söylemişler, saklayabildikleri Ermenileri saklamışlardır. Bizim yaşamızdakilerin çoğunun anne ve babasından duydukları budur. Bu bağlamda Mele Selim Taş'ın hac dönüşü Halep'te görüştüğü Ermeni Arif'in babama hediye ve selamlarını da göndererek anlattığı, Varto'nun Kulan-Baskan'ın Çiyapanik platosunda, 80 kadar Ermeni, elleri arkalarında bağlı olarak öldürülenlerini beklerken, bundan haberdar olan Melekankî Şeyh Abdullah Efendi'nin, Ermenileri öldürmenin büyük günah ve suç olduğunu, İslamiyet'te yerinin olmadığını söyleyerek müdahale ettiği, hiç olmazsa bir kaçının kurtulmasına sebep olduğu, kurtulan bu şanslı insanlardan birinin de kendisi olduğunu söylemiştir.

Bir başka örnek, Rus ordusuna karşı Palandöken ve Çemê Zoro'daki çarpışmalara subay olarak katılan, daha sonraları Beytüşşebap İsyanı'nı örgütleyen, Azadî örgütünün lideri Cıbranlı Halit Bey, bu gerçeği daha o günlerde fark etmiş; Ermeni direnişçilerine ve Ruslara karşı kazanılan bir zafer nedeniyle, subayların şenlik yaptığı sırada, yakın arkadaşlarına üzüntülü bir halde, "Bu gün, bir gün bizim de boğazımızı kesecek kılıçları biledik!" dediğidir.<sup>2</sup>

Kürt aydınlarından Abdurrahman Bedirhan ve arkadaşları Ermeni Taşnak dergisinde yazılar yazmışlardır. 1914'te Bitlis'te İttihat ve Terakki'ye karşı gelişen Kürt İsyanının lideri olan Mele Selim,

<sup>2</sup> Bruinessen sayfa 314, Gündoğan, sayfa 38-39, Şeyh Sait Efendi'nin kardeşi Şeyh Mehdi'den naklen, ben de aynı zamanda Cıbranlı Halit Bey'in kardeşi olan babam Ahmet Bey'den duymuştum.

Kemal Fewzî û Simko jî çêdibin û şeş mehan li cem wî dimîne. Ev grub di heman demê de bi navê "Demokratên Kurd" jî têne nasîn û di damezirandina "Kurd Millet Fırqesî/Partîya Milletê Kurd" de jî cî digrin. Piştî ku ev partî ji aliyê hikumetê ve tete girtin, bi serokatiya Necmedîn Huseynî "Partî Demokratî Kurd" dadimez-rînin.

Jiyaneke çalak a kurt û têkoşîneke bêrawestan û rêxistinî; dema ku Kemal Fewzî tete girtin, xortekî sih û pênc salî ye. Li gor roj-namevanê rojnameya "Vakit" a tirk Naşit Hakki, Kemal Fewzî di navbera çar cendirmeyên nizekirî (singûlî) de anîn nav hola mehkemeyê. Rojnameya "Vakit" behsa parastineke dirêj a Kemal Fewzî dike, lê tenê qismekî piçûk jê diweşîne. Piştî mehkeme kirineke sembolîk, ji bo Kemal Fewzî û hevalên wî Bavê Tûjo, Hecî Axtî, Seyîd Evdîlqadir û Mihemed Toftîq cezaya îdamê tete birrîn. Kemal Fewzî û hevalên xwe di 27ê Gulana 1925an de li şefeqa sibehê de li ber Mizgefta Mezin (Ulu Camî) a Diyarbekir tene darvekirin.

Kemal Fewzî wek roşin-bîrekî şoreşgerê netewî, rêxistin û têkoşîna berde-wamî wek terzekî jîyanê ecibandiye. Ew hem xwedî qelemê jêhatî û hem jî şoreşgerê çalak bû. Ji bo vê yekê Zinar Silopî (Qedrî Cemîlpaşa) dibêje, "Hikûmeta Tirk tehlûka agirê geş û pîroz ê netewî yê di ruh û

Ermenilerle yakınlaşma çabası içindedir. Ayrıca Koçgiri Binbaşı Mustafa ve Alişer Beyler'in tavırları da bu yöndedir.

Kürtlerin ulusal varlığını ve haklarını tanıma vaatleri, Kemalistlerin bu süreçte baş vurdukları ikinci manevraydı. Mondros Mütarekesi sonucunda iktidarsızlaşan imparatorluk yetkilileri, ellerinde tek Müslüman güç olarak kalan Kürtlere sarıldılar ve zamanı geldiğinde geri alınmak üzere birçok vaatlerde bulundular. Hürriyet ve İhtilaf'ın ileri gelenleri de bu anlayışla İstanbul'daki Kürtlerden Seyit Abdulkadir, Mehmet Ali Bedirhan ve Mele Said-i Kürdi ile "Kürdistan'a Özerklik Anlaşması"nı imzaladılar ve bu yöreye atanacak olan valinin onayı Seyit Abdulkadir'den geçecekti.

Mustafa Kemal, 20-30 Ekim 1919'da, Türk ve Kürt delegelerle toplanan "Amasya Protokolü"nde, kayda geçen I. maddesinde

"Osmanlı Devleti'nin düşünülen ve kabul edilen sınırı, Türklerin ve Kürtlerin oturdukları araziye kapsar, Kürtlerin ırksal ve kültürel haklarını destekler"

der. Bu belge "Anadolu ve Rumeli Kuvayı Milliye"nin anayasası, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin ortak istemidir, ilerde de Türkiye Cumhuriyeti'nin çatısını oluşturacak TBMM bu karar üstünde inşa edilecektir.

TBMM Başkanı Mustafa Kemal'in Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in mektubuna, Meclis adına verdiği cevapta "... Kürdistan da dahil, diğer bölgeler için de, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı var" demiştir.<sup>3</sup>

Mustafa Kemal, 27 Haziran 1920'de, kendi imzasıyla el-Cezire Kumandanlığı'na gönderdiği talimatta kısaca

"Kürtleri İngiliz ve Fransızların propagandalarından korumak için, Kürt vilayetlerini, el-Cezire Komutanlığı altında birleştiren ve direkt TBMM Başkanlığına karşı sorumlu "Otonom Kürdistan şeklinde kurulsun" demiştir.

Yine 1921'de "Koçgiri Ayaklanması"nın ciddi bir boyut alması üzerine, Kürtleri yatıştırmak gayesiyle, Ağrı mebusu Şefik Bey başkanlığında bir Nasihat Heyeti gönderir. Şefik Bey kendilerine:

<sup>3</sup> Yerasimus, 78.S 325.

qelega wî de têgehiştibû. Lewre darvekirina wî ji ber zulmê bû. Kemal Fewzî, şexsiyetekî cesûr û xwedî hamîyet bû, ji bo mîletê xwe ji tu fedekarî û xizmetê re xwe paş ve nedida. Divêt hemû kurd vî zatê şoreşger û fedekar bi rêzdarî binin bîra xwe û ji xwe re wek mînak qebûl bikin."

Li gor gotina Nûrî Dêrsimî, piştî biryardana îdama wî, hukmê darvekirina vî kurdperwerî sê roj têtê derengxistin, ji bo ku bêhtir eziyet bidinê. Di van sê rojên tije ezab de, xwişka wî têtê hevdişina wî. Ew keça kurd bi tevî hemû dişewatiya xwe, dixwaze birayê xwe teselî bike û bi bîrhanîna gotineke pêşiyane jê xatir dixwaze û dibêje "Berxê nêr, ji bo kêr!"

Kemal Fewzî di deqîqe-yên herî dawîn ên jîyana xwe de, li meydana Ulu Camîyê û li ber lingên sêdaredanê, di bin ronahiya asoya sibê de deng li bêdengiya Diyarbakira şewitî dîke û dibêje:

**"Kurdistan wek bihuşt e û ya me ye, xwedîyê malê em in, kî çî dibêje bila bêje, em ê dîsa têkevin hundir, tu hêzek nikare li hember vê yekê bibe asteng, lewre ew yê me ye."**

Bila ruhê wî şad be.

#### Çavkanî:

-Malmîsanîj, Bitlisli Kemal Fewzî  
- Şevjet Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, cilt:3  
-Vet. Dr. Nûrî Dêrsimî, Hatiratim  
-Zinar Silopî (Qedrî Cemîlpaşa); Doza Kurdistan.

"Ben de Kürdüm, Kürdistan'ın istiklalini ben de istiyorum, zaten meclis bu hakları tanıyacaktı, isyana gerek yok" der, bunun üzerine Kürtler uzlaşıırken, isyan vahşi bir katliamla bastırılır."<sup>4</sup>

Mustafa Kemal, Koçgiri ve Mardin'deki Milî Aşiretinin ayaklanmasını önlemek gayesiyle, kendisine bağlı ve dini etkinliği olan Şeyh Ahmet Şenûsi başkanlığında bir heyeti görevlendirir. Eylül 1921'de Bitlis ve Van yörelerine gönderir, buralarda eski Hamidiye Komutanlarından Pirzade Bekir'le görüşür. Sonuçta bu şahsın TBMM'ne sunulan önerisi şöyledir:

Otonom bir Kürt devleti tanınacak, hükümet yanlısı jandarma ve memurlar geri çağrılacak, toplanan vergiler bölgeye tahsis edilecek, tutuklu olan Kürtler salıverilecek, 5 yıllık görev süreli ve referandumla yenilenecek olan Kürdistan valisi, Meclis'teki Kürtlerce önerilecektir. Otonom hükümetin merkezi, Kürt şehirlerinden biri olacak ve 12 üyelik Kürt Konseyi olacak.<sup>5</sup>

TBMM' de 10 Şubat 1922'de yapılan gizli celsede "Kürdistan'ın Özerkliğine Dair Yasa Tasarısı" tartışılmış, 64 muhalife karşı 373 oyla kabul edilmiştir.(Ek.3)<sup>6</sup> Olsun'a göre 64 ret oyu Kürtlerindir, Kürtler kendilerine verilen özerklik düzeyini yeterli görmediklerinden, ret oyu kullanmışlardır.

Şimdiye kadar anlatılan bu tespitler, ilerde de görüleceği gibi, Kemalist hareketin gerçekten hiçbir zaman Kürtlerin kendi kaderlerini tayin etme düşüncesini taşımadığını ortaya çıkarmıştır; ancak Kürt ulusal varlığını ve haklarını kabul eder gibi görünmesinin bir taktikten öteye anlam taşımadığı da bir gerçektir. Bu taktiği, Kürt isyanlarını ve siyasi hoşnutsuzluklarını bastırmada da kullanmıştır. Nasıl olsa ilerde Kürtlerin sadık kalacakları veya buna mecbur bırakılacağı inancıyla, şimdilik ikna manevralarıdır. Bunu bazen uluslar arası diplomatik görüşmelerde duru

<sup>4</sup> Dêrsimî, sayfa 129; Cumhurbaşkanlığı-93.

<sup>5</sup> Hasan Yıldız, Fransız Dışişleri Arşivi, Kürdistan Dosyası, cilt: 13, sayfa: 12-14.

<sup>6</sup> R. Olsun, 92 sayfa: 69-70 TBMM Gizli Zabıtları.

## Dr. Fuad (1887-1925)

*Ji wê rabe here bêje Fuad  
beg;  
Şi kurmanca ra rêzanî tu bê şek.*

*Qelem fêde dike îro tu rabe;  
Xewa şîrîn ji bo me pir ezab  
e.*

Cîgerxwîn

S. Veroj



Dr. Fuad, bi eslê xwe ji qeza Çêrmûg a Diyarbekirê ye û kurê Hecî Îbrahim e. Bi xwe mektebê tibîye xilas kirîye û li Diyarbekirê bijîşkî dikir. Gelek caran ji nexweşên xwe pere nedigirt û beleş derman dida yên feqîr û xizanan. Ji ber vê yekê di dilê xelkê de text danîbû, ji aliyê xelkê ve gelek dihat heskirin.

Dr. Fuad, digel Ekrem Cemîlpaşazade (serokê

mu lehine çevirmek, bazen güçsüz oldukları durumlarla Kürtlerin desteğini sağlamak amacıyla yapmışlardır. Tüm bunlardan amaç Kürt ulusal muhalefeti torpillemek, Kürtleri, Kemalist hareketin destekçisi durumuna getirmektir.

Ayrıca Kemalistler, "Millî Mücadele" diye adlandırılan dönemlerinde, Kürtleri arkalarına alabilmek için "Hilafeti koruma ve din birliği" propagandasını yapmışlardır. Mustafa Kemal, halifelîği sahiplenerek "gavurun elinde tutsak olan halifelîğin kurtarılması" temasını çok yoğun kullanmış, Halifelik makamını, Kürtlerle Türkleri birleştiren ortak ve önemli bir simge olarak göstermiştir.

Kürt aydınları, Kemalistlerin Kürt ulusal varlığı ve haklarıyla ilgili vaatlerine, başından beri kuşkuyla bakıyorlardı. Çünkü destek vereceklerini söyledikleri Kürdistan'ın değişik yerlerindeki hak arama girişimleri çok kanlı ve acımasızca bastırılıyordu. 1919 baharında, Cizre-Nusaybin yöresinde Aliyê Batê, 1920 yılı yazında Garzan bölgesinde Cemîlê Çeto ile Viranşehir yöresinde Milî aşiretinin isyanları kanlı bir şekilde bastırılmıştı. En korkuncu ise Koçgiri'de yaşandı. Bu tarz bastırmalar Kürtleri rahatsız ediyor ve Kemalistlerin inandırıcılığını ortadan kaldırıyordu. Bu duygular Meclisteki Kürt mebuslara da yansıyor. Örneğin Erzincan Mebusu Emin Bey TBMM de bu konuda, "Orada öyle bir mezalim oldu ki tüyler ürper-ticidir!" demiştir.

Kürt mebuslarının memnuniyetsizlikleri, Türkiye-Fransa arasında yapılan *Ankara Antlaşması*yla, Suriye'nin Fransızlara, daha sonra Musul'un İngilizlere bırakılmasını, önceleri Kürdistan'ın bölünmesi şeklinde değil de "Kürt aşiretlerinin ve topraklarının bölünmesi, ziraat ve ticari ilişkilerine zarar vereceği" nedeniyle karşı çıktılar; ancak iki yıl sonra Lozan görüşmeleri için TBMM'de bilgilendirme toplantısında, Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey, Lozan heyetini şiddetle eleştirmiş, yanlısın Ankara Antlaşmasıyla başladığını ve bölgenin bölündüğünü söylemiştir.

### KOÇGIRI AYAKLANMASI

Koçgiri, Sivas'ın Imralı ilçesinde bir Kürt alevi bölgesidir. Sivas-Erzincan arasında, Koçhisar, Zara,

şaxê Diyarbekir), Mistefa Beg (bînbaşî), Ednan Beg (qaymeqam), Ebdulxenî Beg, dixtor Nesîm yek jî pêşeng û rêvebirê çalak ê Qomîta İstîqlal bû. Her wiha propagandîst û rêxistinakarekî jêhatî bû. Wisa diya ku Dr. Fuad di komîteya bajêrê Diyarbekirê de jî cî digire, rêxistina nava bajêr û agadarî û peywendiya bi derva re pêk tîne. Dr. Fuad her wiha bi kurdên başûr (Mûsil, Silêmaniye) û binxetê re jî di nav têkiliyê de ye û berdewamî jî hev agadarî werdigrin. Ji vê yekê jî derdikeve ku *Komîta İstîqlal a Kurdistanê* rêxistin û tekoşîna xwe li gîşê Kurdistanê dikir.

Dr. Fuad di nav vê xebat û tekoşînê de, rêxistinakarekî rewşenbîr û şorişgerekî netewî yê çalak bû. *"Dr. Fuad kurdperwer û pêşengê doza kurd e, ji bo pêkanîna vê yekê amadeye her fedekariyê bike."* Wî *"hemû jiyana xwe, zîrekî û ramana xwe bo çêkirina Kurdistanekî serbixwe serf kiriye."* Beriya ku serhildan dest pê bike dixwaze bi navê *Mezopotamya* yê rojnameyek der bixe.

Piştî ku serhildan şikist, projeya derxistina rojnameyê têk diçe û ew bi xwe jî wekî gelek şorişger û rewşenbîrên kurd têtê

Imralı, Suşehri, Refahiye ve Kangal çevresinde yaşayan 40 bin nüfusu ve 6 büyük kabilesi vardır Koçgiri'nin. Koçgirili Mustafa Paşa'nın, Alişan ve Haydar Bey (Ümraniye Bucak Müdürü) adlarında iki oğlu vardı.

KTC, Alişan Bey ve Dr. Nuri'ye Koçgiri ve Dersim bölgelerinde örgüt şubelerini kurma ve siyasi çalışma yapma görevleri verir. Bu çalışmalardan haberdar olan Mustafa Kemal, Sivas valisi Reşit Paşa vasıtasıyla, bunlarla görüşmek ister. Nuri Bey gitmez, Alişan Bey'le görüşen Mustafa Kemal kendisine, İngilizler'in desteklediği Bedirhaniler ve Cemilpaşazade Ekrem ve Elazığ valisi Ali Galib'in, Sivas Kongresi'ni basma planlarını ve Seyit Abdülkadir'in Kürdistan'ı kurma planlarını söyler, Erzurum Kongresi kararıyla Kürtlerin haklarının verileceğini, Sivas'tan da Alişan'la Nuri Bey'in mebus olmasını teklif eder. Alişan bu teklifi başlangıçta kabul etse de Nuri Bey'le görüştüktan sonra ikisi de bunu reddeder.

1921 yılı başlarında, Kangal'da Hüseyin Abdal Tekkesi'nde, başta Cambegan ve Karmuşan olmak üzere bölgede Kürt aşiretlerinin katılımı ile bir toplantı düzenlenir. Toplantıda Sevr'in uygulanması, Diyarbakır, Van, Elazığ, Dersim ve Koçgiri'yi içine alan bağımsız bir Kürt Devleti'nin kurulması kararlaştırılır. Temmuz 1921'de, Misto komutasında Zara'nın Çulfa Ali Karakolu'na, arkasından Şadîyan Aşiret Reisi Paşû tarafından Refahiye'ye saldırılar olur. Mustafa Kemal, bir taktik ile, Alişan Bey'i Refahiye Kaymakamlığına, kardeşi Haydar Bey'i de Ümraniye Bucak Müdürlüğüne tayin eder. Daha sonra Sivas yöresinde Zalım Çavuş lakaplı, Şadîyan Aşiretinden Hüseyin Ağa, Zara'ya saldırır. Ayaklanmayı bastırmaya gelen 6. Suvari Alay Komutanı Halis Bey esir alınır ve kurşuna dizilir. Subay ve erler tutuklanır. Alişan ve Haydar Bey'ler direniş-çilere yardımcı olurlar. Kürtlerin de Ermeniler gibi sürülecekleri söylentileri halk arasında yayılınca ayaklanma büyür. Kemah'ta da halk kaymakamı tutuklayıp, yönetime el koyar.

Ayaklanan aşiretler, Koçhisar Celali Bucağından, TBMM'ye bir telgraf çekerek, Koçgiri'nin özerk bir vilayet yapılmasını isteyip şu dilekte bulunurlar:

"İstanbul Hükümeti gibi Ankara Hükümeti'nin de Kürdistan'ın özerkliğini tanıması, Mustafa Kemal'in bu konuda acilen yanıt vermesi, Elazığ, Malatya, Sivas

girtin. Dema ku Mehkema îstiqlal a Şerqê li Dîyarbekirê hate damezrandin, di destpêkê de dosya Dr. Fuad û Şêx Eyubê Soregî vekirin. Ji xwe Dr. Fuad, ji berê ve bi îdîa xebata Kurdistanê serbixwe hatibû girtin û tawanbarkirin, di mehke- ma eskerî de doza wî dewam dikir. Dr. Fuad, di xebata binerdî(îlegal) de pirr hesas û ketûm bû. Ji ber vê yekê di derheq endametiya wî ya rêx- istinê de, li ber destê mehkemê îsbatên şênber pirr kêmbûn. Di rewşên wiha de çekirina sedeman û lihevanîna derewan ne zahmet e. Her wekî ku bi ser Hesên Heyrî yê Dêrsimî ve hat, ew jî bi îdîayekî pirr sivik û basîd têtê sûcbarkirin; ku dibêjin *"di dema ser- hildana Şêx Seîd de, tû bi cil û bergên netewî yên kurd di nav sûka Dîyarbekirê de geryayî."*

Hereketa 1925an jî aliyê Dewlet û îdeolojiya serdest ve bi çi navî têtê navkirin bila bêtê, di pişt wê de rêxistina **Azadî û Komîta Îstiqlal a Kurdistanê** hebû. Di encama biryara mehkemê de jî serhildan û hereketa 1925-an bi vî awayê têtê tarîfkirin: *"Serhildana li Şerqê; hem jî aliyê nasname û naveroka xwe, hem jî ji aliyê armanc û ruhiyeta rêxistinkaran*

ve Erzincan ceza evlerindeki tutukluların hemen salıverilmesi, bölgeden askeri birliklerin ve hükümet memurlarının geri çekilmesi".

Bu muhtıra, Dr. Nuri'nin babası İbrahim Efendi tarafından kaleme alınır.

Bunu takiben Batı Dersim Aşiret Reisleri adına TBMM'ye 25 Kasım 1921'de şu başvuruda bulunulur:

"Sevr anlaşması gereğince, Diyarbakır, Elazığ, Van ve Bitlis'te bağımsız bir Kürdistan kurulması, aksi takdirde bu hakkı, silah zoruyla alacağımızı belirtiriz."<sup>7</sup>

Alişan Bey Ovacık, Hozat, Çemişgezek'te aşiret reisleri ile toplantılar yapar. 45 bin milis kuvveti toplanır, bağımsız Kürdistan için yemin edilir. Bu yemine Seyit Rıza katılmamıştır.

Nuri Dersimi, eylemi şöyle anlatıyor:

"Önce Dersim yöresinde Kürt istiklali ilan edilecek, Hozat'ta Kürdistan bayrağı çekilecek, Kürt silahlı güçleri (milis kuvvetleri) Erzincan, Elazığ, Malatya üzerinden Sivas'a gidecek ve Ankara Hükümeti'nden Kürdistan'ın istiklalinin tanınması istenecektir."

Ayaklanmanın büyümesi üzerine, Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa (Sakallı) Genelkurmay'a bir plan sunar. Topal Osman'ın Giresun Alayını da emrine alır. 11 Nisan 1921'de emrindeki tüm kuvvetleriyle ayaklananların üzerine yürür. Büyük ve kanlı çarpışmalar olur. 17 Haziran'da isyan bastırılır. Alişan ve Haydar Bey'ler teslim olurlar. Bazı aşiretler hükümetten yana tavır alırlar. Sakallı Nurettin Paşa ve Topal Osman bir bildiri yayımlayarak 272 eşkıyanın ölü, 56 eşkıyanın sağ teslim alındığını, 113 köyün yakılıp yıkıldığını bildirirler.<sup>8</sup>

Ermeni lideri Boğos Paşa, Paris Barış Konferansı'na 12 Şubat 1919'da, Ermenilerin tüm Kürdistan illerini kapsayan bölgeyi istedikleri önerisini götürür (Erzurum-Adana'nın doğusu). Eski Osmanlı Hariciye Nazırı, Kürt Sait Paşa'nın oğlu, Stocholm eski büyük ekisi Şerif Paşa ise bu illerin Kürtlere ait olduğunu ve kendilerine verilmesini

<sup>7</sup> Mumcu, sayfa:34-35.

<sup>8</sup> Mumcu, age. s. 27.

ve, bêguman tevgerekî netewî ye û ji xeynî damezirandina dewlet û hikumeteke kurdî tû aramaca wê nîn e."

Li ser vê encamê, ji bo Dr. Fuad û hevalên wî ceza darvekirinê têtê birrîn. Dr. Fuad berîya ku bête darvekirin, ji heyeta meh- kemê daxwaz dike ku jina xwe bibîne û ev daxwaza wî têtê bicîanîn. Di encama vê hevdiştin û tikiliyê de jê re zerokek lawîn çêdibe û navê wî jî Mihemed Fuad têtê danîn.

Dr. Fuad, di 17yê Nisana 1925 de, roja îne di şefeqa sipê de wek yekemîn kadroyê Hereketa 1925-an digel Şêx Eyub li meydana nizîkê deriyê Serayê têne darvekirin. Dema ku ew şoreşgerê netewî yê kurd dibin ber dara sêpiyê, ew serê xwe bilin dike û berê xwe dide bêdengiya kolanên Diyarbekirê û wê gavê ji me ra wisa tarîf dike:

"Şevêk tarî ya hebû ya tunebû nîv  
Deşt di xew da çîya hîlêl bû hîv."

Û pişt re bersîva celadên xwe dide, dibêje **"Ji bo welatê xwe bi mêranî mirin, her gav di bîra min de bû. Ev axa ku îro em li ser têne darvekirin, bêguman dê rojekî ala serxwebûnê li ser bête hilkişandin."**

Bila ruhê wî şad be.

talep ediyor ve Kürdistan coğrafyasını kapsayan bir haritayı Konferansa sunuyor.



Paris Konferansina sunulan Kürdistan haritası

Istanbul Hükümeti gelişen bu durumdan tedirgindi. 10 Temmuz 1919'da, Sadarete hükümet yetkilileriyle Seyit Abdulkadir başkanlığındaki Mehmet Emin Bedirhan, Mevlanzade Rıfat, Yüzbaşı Emin ve Binbaşı Avni Bey'lerden oluşan heyet arasında görüşmeler yapılır. Tartışmalardan sonra da **"Özerk Kürt Devleti"** üzerinde anlaşmaya varılır. Bu anlaşmaya göre Kürdistan bölgesine atanacak vali, Seyit Abdulkadir'in onayından geçecektir.

20 Aralık 1920'de Boğos Paşa ve Şerif Paşa anlaşarak ortak bir muhtıra sunarlar. Bu muhtıra özetle şöyledir:

"Ermeni ve Kürt uluslarının anlaşarak, ulusların kaderlerini tayin hakkı ilkesi icabı, büyük devletlerden birinin koruması altında, Ermenistan ve Kürdistan devletlerinin kurulmasını, bizlere aydınlanma ve gelişmede yardımcı olunmasını, iki devlet arasında toprakların adil bir şekilde paylaşılmasını talep ediyoruz".

Bu sıralarda, Seyit Abdulkadir Van ve Erbil bölgesinde yeğeni Seyit Taha, Şeyh Mahmud Berzenci Süleymaniye'de, İran bölgesinde Sımko ve Türkiye'deki örgütler Türkiye Kürdistan'ında özerk Kürdistan çalışmaları içerisinde. Ermenilerin de aynı bölgelerde hak iddiaları vardır. Dolayısıyla Ermeniler ile Kürtler ve Kürt liderler arasında nasıl bir anlaşma olacaktır? Çelişkiler nasıl giderilecektir?

**Çavkanî:**

-Zinar Silopî(Kadrî Cemil Paşa), *Doza Kurdistan*.

-Uğur Mumcu, *Kürt İslam ayaklanması*..

-Şevjet Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, cilt:3

23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi toplanmıştır. Kongre'de Mustafa Kemal şöyle söyler: "Elazığ valisi Ali Galip, İngiliz binbaşısı Noel, Bedirhanilerden Kamuran, Celadet ve onbeş kadar Kürt atlısı, Malatya Mutasarrıfı Bedirhanilerden Halil Rahmi Bey tarafından karşılanmış. Bunların gayesi Rışvan Aşiretinden silah alarak bir Kürdistan kurmaktır." Daha sonra askeri hazırlıklar başlayınca Ali Galip, Halil Rahmi, Hacı Kadir Ağa Halep'e kaçarlar. Binbaşı Noel de Rışvan Aşiretine sığınır.

1922 yılının ikinci yarısında Kemalistler artık Anadolu'daki zaferlerini garantilemiş, Kürtler'e ihtiyaçları kalmamıştır. Musul'u İngilizlerden almayı gözleri kesmediğinden, biraz daha petrol geliri sağlama ile meşguldüler. Aksine bir hareket, Süleymaniye bölgesinde 1918'lerden beri egemenliğini sürdüren Şeyh Mahmud Berzenci'nin güçlü ulusal hareketinin, Türkiye içine taşınası ihtimalini yarattı. Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey 6 Mart 1923'te, TBMM'nin gizli oturumunda:

"Musul'un Kürt tarihinde önemli bir yeri vardır. Bir insanı ikiye bölmek nasıl mümkün değilse, Musul'u da Türkiye'den ayırmak mümkün değildir."

demmişti. Ergani Mebusu Emin Bey de "*Musul'u satıyorlar!*" demektedir. Koçgiri İsyanı'nın bastırılmasından sonra Kürt ulusal hareketi 1924 yılına kadar suskunluğa girer. Bu arada Güney Kürdistan'da Şeyh Mahmud Berzenci, Doğu Kürdistan'da Simko İsyanları devam ediyordu.

"Milli Mücadele" diye adlandırılan yıllarda, Kürtlerin bir kısmının Kemalist hareketin arkasında toplanmasına neden olan belli başlı üç etken, süreç içinde ortadan kalkmış ve Kürtlerin Kemalistlerden uzaklaşmasına neden olmuştur. Kürt aydınlarının, Kemalistlerin Kürt ulusal varlığı ve ulusal haklarını tanıma konusunda verdikleri sözlere ilişkin ümitleri ve güvenleri kalmamıştır. Örgütlü Kürt güçlerinin başından beri Kemalistlere güvenleri yoktur. Kemalistler bir yandan manevralarla Kürtler'i yanına çekmeye çalışırken, diğer yandan Kürt örgütlülüğünü ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Karar verme noktasına gelinmiştir artık: Ya Kemalistlerin anti-Kürt tasarrufları karşısında sessiz kalınacak, boyun eğile-

## YUSUF ZİYA BEY

(1882-1925)



*Dilo, ûsîf Zîya rake ji gorê;  
Berê kuştî bi carek bidine dorê.  
Ji bo kurdan bikin cehd û xebat  
e;  
Hela rabin sibe îda welat e.*

Cigerxwîn

T. SEVER

Yusuf Ziya Bey, Hacı Suad oğlu, 1882 Bitlis doğumludur. Bitlis'in tanınmış ailelerinden Koçzade ailesine mensuptur. Bu nedenle bazı kaynaklarda Koçzade Yusuf Ziya Bey ismiyle geçer. İlk ilişkileri İstanbul'da Kürt yurtsever çevreleriyle olmuştur. *Roja Kurd* ve *Jîn* dergilerinde yazı ve şiirleri yayınlanmıştır. Yusuf Ziya Bey'i daha sonra İstanbul merkezli Kürt örgütlenmelerin içinde görmekteyiz. *Kürdistan Tealî Cemiyeti* üyesidir. Yusuf Ziya Bey, Birinci ve ikinci dönem Bitlis Milletvekili olarak Meclis'te yer alır. Özellikle tutum ve konuşmalarıyla Meclis'teki Kürt muhalefetin sözcüsü durumuna gelir. 1920'li yıllarda Erzurum merkezli başla- yan Kürt örgütlenmesi Azadî'nin öncü kadroları içinde yer alır.

cek ya da bunun karşısında direneceklerdir; Kürt ulusal varlığı ve hakları savunulacaktır. Kürt yurtseverlerinin çoğu gelinen noktada, bağımsızlık düşüncesi- ni benimsemiş ve AZADÎ örgütü, bağımsızlık düşüncesinde olanlar tarafından kurulmuştur.

## AZADÎ ÖRGÜTÜ

1925 Ayaklanması'nın, Şeyh Sait Hareketi olarak anılması, ayaklanmanın örgütlü bir faaliyeti olduğu realitesini göz ardı etmek olur. Aksi halde kapsamlı ve doğru bir tahlil yapılamaz. Ayaklanmanın arkasındaki Azadî (*Kürdistan İstiklal Cemiyeti*) hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunun birkaç sebebi var: Resmi belge ve kayıtlar gizlidir. Yakın tarihte Kürt sorunu yasak çemberine alınmış, yeterince aydınlatılması önlenmiştir.<sup>9</sup>

Mahkeme tutanakları magazinleştirilmiş, bir kıs- mına TBMM arşivinde ulaşılsa da veya bir kısmı açık- lansa da esasen *Azadî* kadrolarının yargılandıkları ve idama mahkum edildikleri Bitlis Harp Divanı'nın mahkeme tutanakları alınan bir kararla Genel Kurmay Özel Arşivine kapatılarak, ulaşılması engellenmiştir. Mahke- melerde Azadî örgütü adına ciddi bir siyasi savunma yapıldığı, amaç ve ideolojisinin tanımlandığı konusunda güçlü bulgular ve anlatımlar vardır. Türkiye Cumhuriyetinin, böyle bir geçmişin Kürtlere bundan sonra kan ve deneyim taşımasını istemediği kesindir. Devletin, Bitlis mahkeme tutanaklarını gözlerden uzak tutması bu açıdan şaşılabilecek bir durum değildir.

"Neden resmi görüş, Koçgiri Hareketine 'Alişan Bey Hareketi', Dersim Hareketi'ne 'Seyit Rıza Hareketi' demez de 1925 Kürt Ulusal Direnme Hareketine 'Şeyh Sait Hareketi' der?<sup>10</sup> Bu hareketin ismi ve niteliği Genel Kurmay Başkanı'nın teklifi (30 Haziran 1925 tarihli yazısı) ve Bakanlar Kurulu Kararı (3 Mayıs 1925) ile isyanın iç ve dış basında bir milli hareket olarak yer almasının milli çıkar- larımıza uygun olmadığı, bu nedenle hareketin irtica-i (geri- ci), yerel bir hareket olduğu şeklinde adlandırılması kararı alınıyor, hareketin

<sup>9</sup> Mumcu, age. önsöz.

<sup>10</sup> Mehmet Bayrak.

Milletvekili olma avantajını kullanarak, Azadî örgütlenmesinde aktif yer alır. Öte yandan meclisteki konuşmalarıyla Kürtlerin istek ve şikayetlerini duyurmaya çalışır. Musul'un İngilizlere bırakılmasının anlaşılması üzerine Meclis'te yaptığı konuşma son derece dikkat çekicidir:

*"Musul'un; Kürdün tarihinde bir kıymeti ve ehemmiyeti vardır.... İhtimal ki başka bir yer olsaydı bu kadar telaş etmezdim. Musul'un Kürdün tarihinde bir sandalyesi vardır. Arkadaşlar; bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul'u Türkiye'den ayırmak öylece mümkün değildir."*

Yusuf Ziya Bey, Kürtlerin bölünmesine şiddetle tepki göstermiştir. Yusuf Ziya Bey, Musul'un ve Güney Kürdistan'ın İngilizlere bırakılmasının, Kürtleri tam ortasından ikiye böleceğini ve bu bölünmenin beraberinde getireceği felaketlerin far- kındadır. Bundan sonra Kemalistlerin red ve inkar politikalarına yöneleceğinin de farkındadır, bunu meclis kürsüsünde dile getirir:

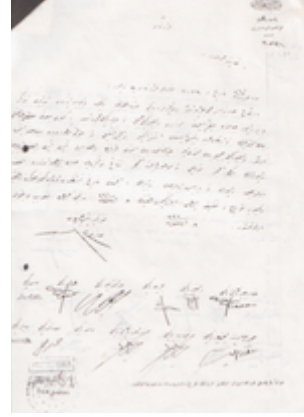
*"Arkadaşlar,ben de biliyorum boştur, sözlerimin kıymeti yoktur, kimse dinlemeyecektir, yol taayyün etmiştir. Gidecek yol karanlıktır, tehlikelidir.... ben de biliyorum. Fakat ben tarihe söylüyorum, ben Allaha söylüyorum..."*

Bundan sonra çalışmalarını Kürdistan Bağımsızlık Komitesi içinde sürdürür. Özellikle Şeyh Sait ve diğer yurtsever din adamlarını ve aşiret reislerinin, planlanan

ismi ve niteliği bu yöntemle askeri emirlerle belirleniyor. Hareketin adı "Şeyh Sait İsyanı" ve niteliği ise "irtica hareketi" oluyor.



kararname-1



kararname-2

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık  
Özel Kalem Müdürlüğü  
Adet:1845  
Gizlidir.

#### Kararnâme-1

Yüce Genel Kurmay Başkanlığından gelen 30 Nisan 1341 tarih ve 1835/2270 numaralı tezkerede, son isyan ve irtica olayının basınımda ve özellikle İstanbul basınında büyük bir kısmında genel bir Kürt ayaklanması şeklinde gösterilmesi, iç ve dış düşmanlara propaganda zemini itihat edilmekte olduğundan ve esasen sınırlı bir sahada çeşitli emeller ve iğfalât (akdatmalar) neticesi oluşan olayın büyütülmesi uygun olmadığından, isyanın ayrımcılıktan ziyade irticâî cehalet ve akdatma neticesi olduğu zemininde yayın yapılması için gereğinin yerine getirilmesi teklif olunmuştur.

Keyfiyet, icra vekilleri heyetinin 3 Mayıs 1341 tarihli toplantısında tezekkür esnasında, genel ve tertip olmuş bir irticanın görünümü olduğu tespit ve malum olan hadisenin, basında Kürt sorunu şekline inhisar ettirilmesi gerçeğe mutabık olmadığı kadar siyaseten de sakıncalı olduğundan, keyfiyetin bu açıdan yayınlanması için Dışişleri Bakanlığına tevdiî münasib görülmüştür.

.....  
Adet :2536  
Çok gizlidir.

#### Kararnâme-2

17 Haziran 1341 tarih ve 2086 numaralı Kararnâmeye ektir. İrtica olayının ceryan ettiği vilayetlerimizdeki meseleleri tetkik ve icabeden tedbirleri tezekkür ve bir rapor halinde tanzim eylemek üzere İçişleri Bakanı Cemil ve Adliye Bakanı Mahmut Esat, Çankırı mebusu Mustafa Abdulhâlık Beyefendilerin ve Genel Kurmay İkinci Başkanının iştirakiyle bir komisyonun teşkili ve mezkûr yerlerde seyahat etmiş olan İçişleri Bakanı Cemil Beyefendi ile Abulhâlık Beyefendi tarafından daha evvel ayrı ayrı hazırlanacak raporların adı geçen komisyona tevdiî ve bahis mevzuu ve alınacak tedbirlerin, Komisyonun teşekül tarihinden 15 gün sonra Bakanlar Kuruluna tevdi ve teklif edilmesi, icra vekilleri kurulunun 8 Eylül 1341 tarihli toplantısında tasvip ve kabul olunmuştur.

1925 Hareketine katılmaları için yoğun çaba sarf eder. Bu çalışmaları Ankara Hükû- meti- ni ciddi biçimde rahatsız eder. Bu nedenle, 1924 Ekim ayında Beytüşşebap Ayaklanması ile ilgisi bulunduğu gerek- çesi ile tutuklanır ve Bitlis cezaevine gönderilir.

**Kürdistan Bağımsızlık Komitesi** lideri Cıbranlı Kürt Miralay Halit Bey, kardeşi Teymen Ali Rıza, damadı Faik ve Mele Abdurrahman ile Bitlis Harp Divanı'nda yargı- lanır ve idama mahkum edilir. Arkadaşlarıyla bera- ber 14 Nisan 1925 günü Bitlis çarşısında idam edilir. İdam edilirken son sözleri şunlar olacaktır:

*"Bize mevki ve rütbe bahsetmek suretiyle bizi aldatabilirsiniz endişesi içindeydim. Şükür Allah'a ki bizi mermi ve ipe karşılıyorsunuz ve bun- dan dolayı biz hiç pişman değiliz. Verdiğiniz ders sayesinde torunlarımız öcümüzü alacaklardır."*

Yusuf Ziya Bey, yaşamının her dönemini, Kürt halkının özgürlük mücadelesine adanmış ve ölümü bu yolda olmuştur.

Azadî Örgütü'yle ilgili bilgi noksanlığının bir diğer önemli sebebi de Azadî Örgütünün zaten illegal ve gizli olmasıdır. Örgüt şeması ve üyelerinin kimliği, örgütün tüzüğü gizlidir. Örgüt beşer kişilik localardan oluşuyor. Her locadan ancak bir kişinin, diğer locadak- ileri tanıyabildiği, üyelerinin isim ve rütbelerinin gizli olduğu, örgüte yeminle girildiği, bu yeminin çok ağır, dönül- mesinin çok zor olduğu bilinir. Adı **Kürdistan İstiklal ve İstihlas Cemiyeti** olup, Kürdistan'nın bağımsızlığını hedefler.<sup>11</sup>

Bütün bu gizliliklere rağmen, Sovyet belgeleri, Fransız ve İngiliz arşivleri, TBMM'de yapılan gizli otu- rum zabıtları, mahkeme zabıtları, Azadî örgütü men- suplarının hatıraları ve anlatımları ile 1925 isyanları- na katılanların veya yakınlarının yani hadisenin canlı şahitlerinin anlattıklarından Azadî örgütüyle ilgili çok şey bilinmektedir.

Örgütün tüzüğünü bilmesek bile, pratik teşkilatlan- ma bilgilerine sahibiz. Örneğin Zinar Silopi anılarında şöyle yazar:

"Erzurum'da bulunan örgüt merkezinden aldığı talimat üzerine, Kürdistan'ın çeşitli yerlerinde yaygınlaştırma görevi üstlenen Mulazım İsmail Hakkı Şaweys, Diyarbakır'a uğramıştı. Burada ben Cemil Paşazade Ekrem ve Kasım, Dr. Fuat, Dava vekili Mehmet Efendi (Hacî Axtî - Bavê Tûjo) ve diğer arkadaşlarla örgütün şubesini açtık Erzurum'la ilişkimizi şifre ile eden, Dara Hênî (Genç) Şube Başkanı Tayip Ali ve aynı zamanda parti sekreteri aracılığıyla yapıyorduk"

## AZADÎ ÖRGÜTÜ NE ZAMAN KURULDU

Bazı kaynaklar örgütün kuruluşu olarak 1921, bazıları 1922 ve bazıları da 1923 yılını gösterir.

Robert Olson, 1921 yılına dikkat çekip, yabancı bir ülkede veya İstanbul'da değil aşiret reisleri ile şeyhler arasında iş birliğinin olabileceğini ispatlayan ilk ulusalcı Kürt Cemiyeti 1921 yılında Erzurum'da kurul- duğunu söyler.<sup>12</sup>

Garo Sasonî de 1920'li yıllara işaret ederek, Azadî'nin kuruluşunu özetle şöyle ifade eder: "Kürtler,

<sup>11</sup> Diyarbakır İstiklal Mahkemesi ifadelerinden.

<sup>12</sup> R. Olson, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said Hareketi, s:89.

İslam olmalarının ve daha önce Türklere yapmış oldukları yardımların artık işe yaramadığını tam aksine Türk milliyetçiliği tehlikesinin kendilerine yöneldiğini anlayarak 1920 yılı Kasım ayında Cıbranlı Albay Halit Bey, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve Kemal Fevzi Bey'le yönetimde bir iç örgüt kurmaya yöneldiler. Bu örgüt kurulduktan sonra kısa bir süre içinde kök salarak birkaç yılda bütün Kürdistan'ı sardı." Olaya resmi görüşle bakan Prof. Aybars'a göre, "Azadî kadroları, eylemlerine Birinci Dünya Savaşı sonunda Cıbranlı Alb. Halit Bey'in bölücülük faaliyetleriyle başladı." Şerif Paşa Paris'te Kürt delegesi olarak 1 Mart 1920'de Barış Konferansına bir Kürdistan haritasını ve isteklerini sundu. Bu konuda Ermeni delegesi Bogos Paşa ile anlaştı. Sevr Antlaşması, Kürtlere bazı imkanlar tanıyınca, Halit Bey, KTC Başkanı Seyit Abdulkadir ve Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'le ilişki kurarak Milletler Cemiyeti'ne gitmek istedi.

Bruinessen "Türkiye'de 1923'te Azadî Örgütü kuruldu. Örgüt daha önceki örgütlerden farklıydı, Merkezi 8. Kolordunun bulunduğu Erzurum'da idi. Örgütün kadrosunu deneyimli askerler oluştuyordu. Merkez yöneticilerinden Halit Bey, düzenli orduda albay rütbesinde, Milis kuvvetleri içinde büyük saygınlığa sahip, ulusalcı bir insandı. Yusuf Ziya Bey, Bitlis Millet vekiliydi, bu nedenle şüphe çekmeden gezip temaslar kurabiliyordu." diyordu.

Dönemin tanıklarından ve Azadî Örgütünün en faal yöneticilerinden olan Mülazım İsmail Hakkı Şaweys'in Troşak-1925 Aralık sayısında yayımlanan ve Garo Sasonî tarafından aktarılan yazısının özetle bir bölümü şöyledir:

"Türklerin devamlı hücumlarına maruz kalmış olan ve onların yok etme siyaseti altında inlemekte olan Kürt ulusu önderlerinin etrafında toplandı, Cıbran Aşiretine mensup Albay Halit Bey'e Kürt halkının haklarını isteme ve elde etme görevi güvenle ve oy birliğiyle verildi. Halit Bey ilk kez 1920 Ekim'inde gizli olarak merkezi Erzurum'da bulunan Kürdistan Bağımsızlık Komitesini kurdu. Komite birkaç ay içinde Kürdistan'ın birçok şehrinde şubeler açarak halka yayıldı. Dersimlilerle irtibata geçildi. Ve Komitenin ilk işi Kürtçe yayınlar yapmak oldu. Kürtçe kitaplar yayımlandı, sözlü edebiyat ürünlerini toplama faaliyetlerine geçildi. Komite ayrıca aşiret reisleri ulema ve şeyhlerle irtibat kurmakla kalmadı, Kürt öğrenci, subay ve memurlarla da ilişkiler kuruldu."

### **Azadî Örgütü Kimlerden Oluşuyordu?**

Aslında Örgütün tüzük ve üye listesinin yazıldığı defter 20 Aralık 1924 tarihinde Halit Bey'in tutuklanmasından hemen sonra, amcası ve Cıbran Aşireti Reisi İsmail Ağa tarafından Erzurum'dan getirip ve ele geçmesin diye Varto-Karkarut köyünde tandırda yakılır (M.E.S.).

Örgüt'ün üyelerinin ismini gösteren en geniş liste İngiliz belgelerinde bulunmaktadır. Robert Olson bunların kaynağını Beytuşşebap İsyanından sonra Irak'a kaçan ve orada İngiliz'lerle ilişkiye giren Kürt subaylardan Ali Zeki, İsmail Hakkı, İhsan Nuri, Tevfik ve Ahmet Rasim Bey'lerin verdikleri bilgilere dayandırmaktadır. Buna göre Örgütün 23 şubesi var. Bunlar Diyarbakır, Siirt (9 Şube) İstanbul, Dersim, Bitlis (2 şube) Kars, Hınıs, Muş, Erzincan, Malazgirt, Van (Beytuşşebap

dahil 7 şube). Bu listede Muş ve Erzincan şubelerinin üye isimleri yok. Örgütün Sekreteri Tayip Ali'dir. Örgüt heterojen bir yapıya sahiptir. Üyeleri ve yöneticileri, Kürt hakim sınıflarının her kesiminden insanlardan ve yurtsever Kürt aydınlarından oluşuyordu.

Kürt İstiklal Cemiyeti (Azadî) 1923 yılında Erzurum'da şu üyelerden oluşuyordu:<sup>13</sup>

"ERZURUM: Örgütün Başkanı Miralay Cıbranlı Halit Bey (Müstahkem Mevki - Garnizon- Komutanı), Kaymakam Küçük Kazım Bey, Miralay Küçük Rauf Bey, Hacı Dursun Bey, Hınıs Kaymakamı Arif Bey, Abdullah ve Aslan Bey'ler (ikisi kardeşler).

İSTANBUL: Seyit Abdulkadir, Av. Abdurrahim

KARS: Yüzbaşı Tefvik Bey

BEYAZIT: Şeyh İbrahim

MALAZGIRT: Hayderanlı Kör Hüseyin Paşa (Şube Başkanı)

VARTO: Miralay Hasenanlı Halit Bey (Şube Başkanı)

HINIS: Yüzbaşı Reşit Bey, Rüştü Efendi (Şube Başkanı)

MUŞ-BİTLİS: Eski Millet Vekili Yusuf Ziya Bey, Binbaşı Hacı Hasan Bey, Abdurrahman Ağa (Şırnaklı, halen Siirt'te hapis)

VAN: Molla Abdulmecit Efendi (Said-i Kurdi'nin kardeşi) Binbaşı Arif Bey ve kardeşi Ali Bey (Şemski Aşireti) Sadun Bey (Karahisar, Hasaran Aşiret Reisi) SIIRT: Yüzbaşı İhsan Nuri (Bitlisli, Cıbranlı Aşiretinden) Hacı Abdullah Efendi, Derviş Bey (Gümrük Müfettişi), Kaymakam Rezzak Bey, Emekli Miralay Veis Bey.

ŞIRNAK: Süleyman Ağa (Şube Başkanı ve Hacı Bayram Aşireti).

CIZRE: Hacı Dursun Efendi, Abdulhavap Efendi, Abdulmutalip Efendi (Silopi Nahiye Müdürü).

DIYARBAKIR: Cemil Paşazade Ekrem (Şube Başkanı), Dr. Fuat Bey, Abdulgani Bey, Dersimli Dr. Nazım Bey, Binbaşı Mustafa Bey, Kaymakam Adnan Bey.

MARDİN: Hacı Kadir Efendi, Dersim Kaymakamı Kadir Bey (6. Alay Subayı).

ERZINCAN-HARPÜT-DERSİM: Kangozade Ali Haydar (Şube Başkanı).

BİTLİS ÇEVRESİ: Hacı Musa Bey (Hayti Aşiret Reisi ve Erzurum Kongresi üyesi) Cemilê Çeto, Şeyh Selahattin, Mustafa Ağa ve oğulları (Garzan Aşireti).

VAN ÇEVRESİ: Karavilli Lezgin Ağa (Ertuşi Aşireti) ve kardeşi Ebubekir Ağa, İsmail Ağa, (Gevdan Aşireti) Umer Ağa (Merusi Aşireti), İsmail Ağa (Simko-Şıkak Aşireti), Şeyh Abdurrahman Efendi (Bervasi Aşireti), Şahin Ağa, Yahya Ağa (Jirki Aşireti), Yakûp Ağa (Eruh Aşireti).

ŞIRNAK ÇEVRESİ: Alikan Ağa, Abdurrahman Ağa (Hacı Bayram aşireti), Süleyman Ağa, Umer Timur Ağa (Batman Aşireti), Arif Ağa, Şeyh Tahir (Batman Aşireti).

MARDİN ÇEVRESİ: Remo Ağa (Zengerdli), Eyüp Bey (Milan Aşireti), Isa Ağa, İbrahim Ağa (Dekuşi Ağa), İbrahim Paşa (Milan Aşiret Reisi).<sup>14</sup>

<sup>13</sup> R.Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin kaynakları ve Şeyh Said Ayaklanması*.

<sup>14</sup> [Mumcu-159, C.Gündoğan (121 Ek)].

Azadî Örgütü, Kürdistan'da geniş çaplı bir faaliyet yürütmüştür, Kürdistan toprağında doğmuş Kürdistan'da çalışmış ve örgütlenmiştir. Bu nedenlerle de KTC gibi (İstanbul merkezli) örgütlenmeden farklıdır. Örgütün gücü konusunda, Olson'a göre bu Örgüt Muş- Malazgirt-Bitlis bölgesinde beş bin (Hasenan, Zırkan ve Cibran), Botan bölgesinde 2000-3000 kişiyi silahlı harekete katabilecek duruma gelmiştir. Ayrıca örgütün ordu içinde de büyük bir güç elde ettiği ve etkin olduğu açıktır. Diyarbakır'da 7. Kolordunun %50'sinin Kürt olduğunu ve kendilerini destekleyeceklerini umut etmişlerdir. Nitekim Beytuşşebap'ta 18. Alayın nerdeyse yarısının isyana katılmış olması, Örgütün ordu içinde ciddi bir gücünün olduğunun göstergesidir.

Musul'un İngilizlere terk edilmesi kararlaştırıldığında artık Kürtlere ihtiyaç kalmaması ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in mevcut biçimi ile ilanı Kemalistlerin, yolun başındayken "Türklerin ve Kürtlerin ortak vatani" diye tanımladıkları vatan artık yalnızca Türklerle ait olduğu tescil edilmiştir. 1924 Anayasasında Türkçe tek resmi dil ilan edilmiş, Kürtçe yasaklanmış, Türkiye ahalisi Türk olarak ilan edilmiştir.

1924 reformlarıyla da aslında Kürtlerin eski statülerine son vermek, çok uluslu bir yapıyı, Türk potasında eritmek, İttihat ve Terakki zihniyetiyle tek ulus haline getirilmek gayesi güdülmüştü. Devlet kendi okullarında Kürt ulusal kimliğine düşman bir eğitimi genç dimağlara yerleştirmek için, ibadet ve eğitim dili Kürtçe olan dinsel kurumları ve medreseleri kapatıyordu. Medreselerin özerk kurum olması, devletçe dışlanmışlık duygusuyla kendini yok edecek olan devlet eğitiminden kendisini korumuş, Kürtlükle buluşmuş Kürt edebiyatının doğmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştur. Medreselerde okuyan feqî ve mezun olan meclerinin, bu nedenlerle kendilerini inkar etmeyen yurtsever insanlar olması, vaaz ve ibadetlerinin Türkçülüğe engel olması nedeniyle, yerlerine daha sonraları imam hatiplerinin getirilmesine neden olacaktır.

Daha önceleri Kemalistlere yakın duran tarikat ve medrese erbabı, Kürdistan'ı alan, bu özerk kurumların ipini çeken Kemalistlerden kaçmış, Azadî örgütüne akmıştır.

Türk önderliğinin Kürtlere ilişkin politikaları, Cumhuriyet'in ilanından önce çok farklıydı. Amasya protokolünde "Türklerin ve Kürtlerin ortak vatani, ırkının ve kültürünün korunacağı" ve her fırsatta Kürtleri öven M. Kemal ve Lozan'da "... Sadece Türklerin değil Türklerin ve Kürtlerin temsilcisiyim" diyen İnönü sömürge politikalarını yeğlemişlerdi.

Bedelini, ülkelerini işgal edenlere karşı kanlarını dökerek savaşan Kürtler, kendilerine vaat edilen haklarını alamayacaklarını ve Cumhuriyetin bu umutlarını karşılayamayacağını gördüler.

Azadî örgütü bu nedenlerle bir ayaklanmayı başlatma hazırlığı içindeydi. Devlet, Kürdistan'daki hareketlilik ve hazırlıklara karşı havuç ve sopa taktiği kullanmış, Kürtleri kazanmak için Ağustos 1924 tarihinde Diyarbakır'da Türk-Kürt kongresi yapmıştır. R. Olson'a göre "Kürt yoğunluklu bölgelere özel bir yönetim şekli, genel af, Kürtlere kredi, beş yıllık askerlikten muafiyet vs." vaat edilecek,

Türkiye hükümeti bu vaatlerini yerine getirecektir. Kürtlerle Hükümetin, Musul sorununun çözümüne destek verecek benzer bir toplantı da Cizre'de yapılır.

Sopa taktiği de Nasturiler üzerine bir askeri hareket düzenleme planıdır. Nasturilerin 1. Dünya Savaşı'nda bağımsız bir yurt edinme çabaları olmuş bu konuda İngilizlerden destek sözü alınmıştı. Devlet Nasturilere saldırmakla, Musul meselesi çözülmeden, bunları sınır dışı ederek, İngilizler'in bunları kullanmasına engel olmak, Kürt-Nasturi çatışmasından istifade ederek Kürtleri yanlarına çekmek (Ismail Simko kışkırtılarak, Nasturi Lideri Mar Şamûn öldürtülür.) amaçlanır. Ayrıca Türk Devleti, bölgede kontrolü sağlamak, ihtilalcı faaliyetleri bastırmak uluslar arası alanda insiyatifi elinde tutmak için bölgeye asker yığmak taktiğini yürütmek istiyordu.

Türkiye hükümeti, bu antlaşma maddelerinin hiçbirini yerine getirmez. Azadî, buna hazırlıklıdır. Genel ayaklanmaya karar verir ve hazırlıklarını hızlandırır. Ayaklanmada dini motiflerin de ulusal motiflerin yanında öne çıkarılması kararlaştırılır. Şimdiye kadar devlet tarafından istismar edilen ve kendilerine karşı kullanılan din silahını, bu kez kendileri kullanacaktır.

Hadisenin ısınmakta olduğu yapılan ihbarlardan da anlaşılmalıdır. Örneğin Genç eski mebusu Hamdi Bey'in çektiği telgraflar, özetle

"Kürt ileri gelenleri, Musul meselesi yüzünden galeyana gelmişler, Malatya'dan Zaho'ya kadarki alanda muhtar bir Kürdistan kurma istekleri var. Vanlı Seyit Taha, Seyit Abdulkadir, Şaki Hamza, Simko, Bedirhaniler, Kemal Fevzi, eski mebus Hasan Hayri, Miralay Cıbranlı Halit Bey, Muşlu Hacı Musa Bey, Palo ve Genç bölgesinden Şeyh Şerif, Dersim'den Seyit Rıza, Bitlis'ten Şeyh Selahattin, Cemilê Çeto ve Hanili Salih Bey bu işin içindedirler."



Soldan sağa resimdekilere: Şeyh Selaheddin, Ahmed Sever, Rasim, Hilbaşlı Menduh

## BEYTUŞŞEBAP ISYANI

Nasturiler, 7 Ağustos 1924'te Hakkari valisi ve beraberindekilere, Hangediği'nde saldırarak bir binbaşı ve 3 eri öldürürler, valiyi de esir alırlar. Bunun üzerine çevre illerden buraya birlikler kaydırılır. Bu birliklerden birisi de

Şırnak'ta bulunan 7. Kolordu 2.Tümenine bağlı 18. Piyade Alayıdır. Bu alay Azadî açısından önemlidir. Çünkü bu alayda Azadî Örgütü mensubu çok sayıda subay ve er vardır. Örneğin Komutan yaveri Teğmen Ali Rıza örgüt merkez üyesi ve aynı zamanda Yusuf Ziya Bey'in kardeşidir. Yine burada bulunan Yüzbaşı İhsan Nuri, örgütün Siirt şubesi başkanıdır.

Şırnak'tan Beytuşşebap'a nakledilen 18. Piyade Alayı, olay yerine vardığında alay yaveri Teğmen Rıza ağabeyi Yusuf Ziya Bey'den bir telgraf alır. Telgrafi, isyanının başlatılması şeklinde deşifre ettiğinden 3-4 Eylül gecesi isyanı başlatır. Yusuf Ziya Bey daha önce Muş ovası köylerinden Vartinîs'te Beytuşşebap grubunun 6 Eylül'de firar edeceğini Van ve Siirt'i basacağını söylemiştir, (R.Hallı S.73). Bu da hareketin daha önceden planlanmış olduğunu gösterir. Azadî'nin Türkiye Kürdistan'ında bir dizi başkaldırı planı mevcuttur. Çünkü daha sonra Diyarbakır İstiklal Mahkemesinde Savcı A. Süreyya, Bitlis'ten söz ederek Şeyh Said'e şöyle söyler: "Cıbranlı Halit Bey ve Yusuf Ziya size isyan için teklifte bulunmuş, Bitlis'teki cephaneliği ele geçireceklerinden söz etmişlerdi. Demek ki ilk çıkışta yenilgi olmasaydı benzer eylemler tekrarlanacak, ikinci aşamada kuratılmış topraklarda bir ulusal hükümet ilan edilecekti."

Şifreli haberleşme Azadî'nin sıkça kullandığı bir yöntemdir. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde ifadelerden biri şöyledir: "İsmail Hakkı Şaweys, örgüt lideri Cıbranlı Halit Bey'e yolladığı telgrafta "Halep'te Bozo Bekir'i Necmi Bey'e taktim ettim, buradaki ticaret şubelerini himaye etmesini rica ettim. Vaat aldım". Buradaki Bozo'nun Kürt, Necmi'nin Fransız olduğu şifreli olarak belirtilmiştir.

Sonuçta, telgrafların yanlış deşifre edilmeleri veya iletişim eksikliği nedeniyle bu alayda görevli dördü subay (Yüzbaşı İhsan Nuri, Vanlı Teğmen Hurşit, Teğmen Rasim ve Teğmen Tevfik), toplam 350 asker 10'u otomatik 380 tüfek, erzak ve mühimmatı da beraberlerinde alarak firar etmişler.

Albay Reşat Hallı, olayı sıradan, ancak büyük bir firar eylemi gibi tarif etse de İnönü Trabzon'da bulunan Cumhurbaşkanı M. Kemal'e sunulan raporda Van, Muş, Bitlis ve Siirt'e tertiplenmekte olan daha geniş çaplı bir ayaklanmanın parçası olarak ele almaktadır.

Bu olayla ilgili olarak İhsan Nuri, "O zaman Azadî Komitesi'nin bilgisi dahilinde, Kürdistan'ın bağımsızlığı için başlattığı isyan yenilgi ile sonuçlanınca Teğmen Rıza, kardeşi ve damadı tutuklandılar." (İ. Nuri 92.S.55-56)

O dönemin önemli şahsiyetlerinden Zinar Silopî, "İsyanın o tarihte başlaması deşifransyon hatasından değil, Yusuf Ziya Bey'in şahsı tasarrufuyla Bitlis Şubesinin kararından olmuştur." Diyarbakır Şube Başkanı Ekrem Cemil Bey, olayı Yusuf Ziya'nın hayalperest ve taşkın kişiliğine bağlamaktadır.

En önemlisi, Teğmen İsmail Hakkı Şaweys'e (Cıbranlı Halit Bey'in yanında çalışan 3 subaydan biri olan Şaweys, örgütün şifrelerini kullanan, Suriye'de Fransızlarla, Irak'ta İngilizlerle görüşen, yabancı dil bilen bir kişidir), göre de bu isyan Azadî merkezinin istek ve emirlerine zıt olarak Bitlis şubesince başlatılmıştır.

R. Olson, Beytuşşebap İsyanından sonra Irak'a kaçan ve İngilizlerle görüşen Kürt subayların Ali Zeki, İsmail Hakkı, İhsan Nuri, Tevfik ve Ahmet Rasim

olduğunu söyler. Bunlar İngilizlerle yaptıkları analizlerden, Azadî mensuplarının, gerçekleştirilen Nasturi Hareketi'nin anti-Kürt karakterini anladıklarını söylerler. Kürtlerde dinsel fanatizmi körüklemek ve Nasturi mallarını yağmalamak, bununla da Azadî'nin bölge Kürtleri arasındaki etkinliğini gölgelemek, Kürtleri İngilizlerle karşı karşıya getirmek planları vardı. Nasturilerin işi bitirilince sıranın kendilerine geleceğini anlamışlar ve buna isyanla cevap vermişlerdir.

Beytuşşebap İsyanının fazlaca dikkat çekmemesi için resmi tarih yazıcılarının bu isyanı, Şeyh Said İsyanı gibi İngilizlerin kışkırtması, irticai gibi karalamalarla lanse edemeyeceğinden, ulusal, seküler ve geniş çaplı olan bu askeri hareketi ancak gözden kaçırmak, önemsizleştirmek istemiştir. Bu nedenle Türkçe kaynaklarda pek yer almamıştır.

Türk tarih yazımı, Kürt ulusal bilincinin oluşmasını önlemek, zayıflatmak için Kürtlerin her zaman emperyalistlerin kışkırtmasıyla hareket ettiklerini yayarak, geçmişlerine karşı utanma ve aşağılanma duyguları yaratmak tezlerini ileri sürer. Oysa ki, Azadî Örgütü tüm çabalarına rağmen, hiçbir emperyalistten hiçbir yardım almamıştır.

## İSYANIN BASTIRILMASI VE SONRASI

İsyancıların hedefi 18. Alayı ve bol miktarda silah ve mühimmatı ele geçirerek çevre aşiretlerinin katılımıyla kurtarılmış bir bölge kazanmaktı. Bu bölgedeki 8 büyük aşiretin reisleri Azadî örgütünün üyesiydiler, buna rağmen katılımın az olması her halde bunların haberi olmadan Yusuf Ziya Bey'in işi aceleye getirmesinden olsa gerek. Bununla ilgili olarak, Diyarbakır Azadî şube başkanı Ekrem Cemil "Böyle önemli ve büyük bir olayın öncesinden, nasıl Diyarbakır gibi büyük ve önemli bir şubenin haberi olmaz?" demişti.

Önce telgraflara ilişkin, Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Ali Rıza, Bahattin ve damadı Faik, sonra Muş-Bitlis yöresinde etkin Hacı Musa Bey tutuklanır. (Bitlis'te)

Soruşturma derinleştğinde, olayın basit bir firar olayı olmadığı, arkasında Cıbranlı Halit Bey ve Azadî örgütüne kadar uzanan geniş çaplı bir isyan planı olduğu anlaşılır ve tutuklanmalara başlanır.

İsyancı subaylardan Yzb. İhsan Nuri ve 4 arkadaşı, Irak'a giderler ve orada İngilizlere sığınır. Daha sonra, Hoybun'un görevlendirmesi ile İhsan Nuri Ağrı İsyanını yönetir.

Yusuf Ziya Bey, Erzurum'da 10 Ekim 1924'te yakalanır, bir müfreze refakatinde Hınıs-Varto-Muş üzeri Bitlis'e getirilerek tutuklanır. Daha sonra Cıbranlı Miralay Halit Bey Erzurum'da bir süredir gözetim altında bulunduğu evinden "Sarıkamış'ta levazımdaki bir yolsuzluğu tetkik etmekle görevli olduğu" söylenerek alınır. Patnos üzeri Bitlis'e getirilir ve Divani Harp'çe tutuklanır.

Bu sırada Bitlis Valiliğine 2. Fırka Komutanı Kazım Paşa (Dirik) getirilmişti. Vali, Bitlis çevresini emniyete almak için önce tutuklu olan Hacı Musa Bey'i serbest bırakır, Norşin tekkesinden Şeyh Alattin ve Hızanlı Şeyh Selahattin'in isyana katılmasını engeller.

Bundan sonra, Hasenan Aşiret reisi Miralay Halit Bey'in, Zirkanlı Kerem Bey'in (Keremê Kolaxasî) ve Şeyh Said Efendi'nin tutuklanması çabalarına girer. Bu olaylar nedeniyle Şeyh Said'in ifadesinin alınması gerekmektedir. Erzurum vilayetinin yazısı üzerine, Hınıs Kaymakamı Maksut Bey, yaşlı ve hantal diyerek ifadesini alır ve serbest bırakır.

Bu sırada Şeyh Said Efendi'ye, Bitlis Divanı Harp'te tutuklu bulunan Cıbranlı Halit Bey'den haber gelir. Halit Bey, kendisine "Hareketin başına geçmesini, kendini ele vermemesini, halkın arasına girerek, ileri gelenlerle görüşmesini, halkın uyandırılması ve birliğin sağlanması için çalışmasını ve acele etmemesini" rica eder.

Bu haber üzerine Şeyh Said Efendi, Hınıs'tan ayrılarak "1925 Kürt Ulusal Başkaldırı Hareketi"ne adım atmış olur. İsyan 13 Şubat 1925'te Piran'da patlar. 15 Nisan 1925 günü, Şeyh Sait ve yanındakiler Varto-Abdurrahman Paşa Köprüsünde yakalanır. Ve 28 Haziran 1925 günü, Diyarbakır Şark İstiklal Mahkemesince 46 arkadaşı ile birlikte idam edilir.

Beytüşşebap İsyanı, Kürt tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu harekettten sonra hem iktidar cephesinde, hep de Kürt kesiminde olaylar hızlanmıştır. Azadî Örgütü, ayaklanma merkezi olarak Botan'ı seçmiştir. Daha sonra merkez, kuzeye kaydı, Piran'da başladı. Diyarbakır-Elazığ-Malazgirt merkez olarak gelişti. Devletin çok ciddi caydırıcı önemler ve baskıları sonucu Botan'dan ayaklanmaya ciddi bir destek verilmedi. Daha sonra bu bölgeden de aynı nedenlerle, Ağrı ve Dersim isyanlarına da katılım yeterince olmadığı görülecektir.

Önemli bir sonuç da şudur. İsyanı önderlik yapan kadronun ideolojik ve siyasi yapısı değişmiştir. Azadî örgütünde iki kanat mevcuttur.

1- Örgütün modernist kanadı: Bunlar modern okul eğitiminden geçmiş mektepli ve şehirli kadrolardan oluşmuştur. Avrupai fikirli, milliyetçi, seküler/laiklikten yanaydılar. Dine karşı ılımlı, uluslar arası diplomasiye önem veren, demokrat insanlardı. Gazete ve dergileri olan, örgütlü hareket içindeydiler.

2- Örgütün geleneksel dinci kanadı: Kürdistan'ın geleneksel, yerel yapılarının etkisinde olan, aşiret, medrese, tarikat erbabı ideolojisi İslamiyet olan şahıslardır. Bunların ılımlı-modernist çevrelerle dayanışmaları vardı, modern örgütlenmelerden farkı, uluslar arası diplomasiye fazla ilgi duymuyorlardı.

Azadî Örgütü, geleneksel Kürt yapılanmalarını aşan, daha çok ılımlı modernist kanada itibar ediyordu. Bu kanat, sadece kuruluşuna damgasını vurmamıştı, Beytüşşebap İsyanı'na kadar, örgütün denetimini elinde tutmuştur. Cıbranlı Halit Bey, Yusuf Ziya Bey, Keremê Kolaxasî, Hasenanlı Halit Bey, Azadî'nin Bingöl Şube başkanı ve sekreteri Tayip Ali Bey, örgütün merkezi ve kurucu kadrolarını oluşturan Erzurum'daki subaylar, Siirt şube başkanı İhsan Nuri, Diyarbakır şube başkanı Ekrem Cemil, Zinar Silopi, Dr.Fuat, Hacı Ahti, Dara Hênîli Salih Bey, Kemal Fevzi, İsmail Hakkı Şaweys bu gruptandılar.

Örgütün kuruluş inisiyatifi modernist kanatta idi, geleneksel kanada mensup şahısları örgüt saflarına çekenler de bunlardı. Örgüt saflarında var olan şeyh ve din adamlarının, yoğun bir şekilde Azadî'ye akmaları, daha çok 1924 dinsel

reformların sonuna denk gelir. Azadî bu tepkileri, ulusal kanada akıtmasını bilmiştir. Geleneksel kanadın en önemli isimleri Şeyh Said Efendi, Şeyh Abdullah Efendi, Şeyh Şerif Efendi benzeri insanlar 1924 yazı boyunca ulusalcı saflara kazanılmışlar ve Azadî çevrelerinde yerlerini almışlardır.

Beytuşşebap İsyanının yenilgiyle sonuçlanması ve liderlerinin tutuklanması, ılımlı modernist kanadın insiyatifinde gelişmekte olan Kürt ulusal hareketinin önderliği, geleneksel dinci kanadın eline geçmesine neden olmuştur. İlerici kanadın yönetici kadroları tutuklanınca veya yurt dışına kaçınca yönetim tamamen şeyhlerin eline geçmiştir. 1924 Eylülündeki isyanı, subaylar, memurlar, mektepliler yönetirken, 6 ay sonraki 1925 İsyanının bütün cephelerine şeyhler komuta etmişlerdir. Asıl mimarları seküler, modernist kanat olmasına rağmen, onların etkinliklerinin kaldırdığı bir ortamda, şeyhlerin mecburiyetten bu görevi üstlenmeleri, bu hareketin ulusal karakterinin reddi anlamına gelmez. Aksini iddia etmek, süreci ters yüz etmektir, demagojidir.

Devlet, Cumhuriyet tarihi boyunca meydana gelen direnişleri özellikle "irtica, eşkıyalık ve bölgesel geri kalmışlık" olarak ilan etmiş, literatüründe "Kürt sorunu" olmadığı için, etkin siyasal yanı gizlemiştir. İsyan başladığında tekrar başbakan olan İnönü "Isyanı değerlendirirken dikkatli olmak, herhalde milli bir hareket kabul etmek gerekir" demişti. Ancak Diyarbakır İstiklal Mahkemesi Başkanı karar konuşmasında özetle; "... kiminiz hasis şahsi menfaallerinize bir zümreyi alet, kiminiz ecnebi kıskırtmasını siyasi hırslarını rehber ederek, hepimiz bir noktaya, yani müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz" der. Heyeti sabıka için de, "Güya dini ve şer-i ve fakat herhalde, müstakil bir Kürdistan hükümeti teşkil ve tesis eylemek maksadı ile ..." söylemiştir.

Resmi ideolojinin mimarlarından Cumhuriyet Gazetesinin Başyazarı Yunus Nadi de Ağrı direnişi için, özetle "Bu ülkede yaşayan herkes Türk'tür, Türk'ten başka bir camia yoktur, dolayısıyla Kürt isyanı da yoktur. Cehalet ve şekavet vardır. Bu hadiseye böyle bir isim vermek siyaseten yanlıştır" der (Cumhuriyet, 13.07.1930).

## **KÜRT ULUSAL HAREKETLERİNİN İNGİLİZLERLE VEYA BAŞKA EMPERYALİSTLERLE İLİŞKİLERİ**

Bağımsızlık talebiyle yola çıkan bir hareketin uluslar arası destek aşamalarından daha doğal ne olabilir. Azadî örgütü de dış destek ihtiyacı duymuş ve destek aramıştır; ancak başaramamıştır. İngilizlerin, Kuzey Kürtlerine tavırları hep olumsuz olmuştur. Irak Yüksek Komiseri Cox'un "Kuzeyde Kürtlerin desteklenmesi Musul sorunun çözümünde lehimizde olacaktır." raporu, Majestelerinin hükümetinden ve Başbakan Churchill'den kabul görmez (21 Temmuz 1924) .

Daha önce de (13 Temmuz 1924) İstanbul'dan gönderilen Mr. Handerson imzalı rapor şöyledir: "Kürtlerin tüm mahalli komiteleri harekete hazır oldukları ve İstanbul'daki Kürt liderleriyle görüşmek üzere Azadî, tam yetkili temsilcisini göndermiş, İngiliz elçiliğinden Mr. Ryan görüşmek istemiş. Reddettiğimizi bildiririm."

İngilizlerin katkı ve yardımlarının olup olmadığını en iyi bilecek durumda olan İnönü, hatıralarında "Şeyh Sait İsyanını doğudan İngilizler"in hazırladığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır" der.

## **AZADÎ ÖRGÜTÜ LİDERİ CİBRANLI MIRALAY HALİT BEY**

1882'de Varto (Gim gim)'da doğdu. Babası Mahmut Bey Cıbran Aşiret Reisi ve daha önce Van'da kaymakamlık yapmış ve annesi Melekanlı Şeyh Abdullah Efendinin halası (Şeyh Mahmut'un bacası) aynı zamanda Şeyh Sait Efendinin annesiyle kardeşler. Yani 1925 hadisesinde idam edilen Cıbranlı Halit Bey, Şeyh Sait efendi ve Şeyh Abdullah Efendi teyze ve hala çocuklarıdır. Yine Şeyh Sait Efendi, Halit Bey'in kız kardeşi Fatma Hanım'la evlidir. Halit Bey, İstanbul Kabataş'daki Aşiret Mektebi ve Yıldız'daki Harb Okulun'dan mezundur. Harbiyeden mezun olan 13 yaver yüzbaşısından biridir. "Aşiret-Mektep-Devlet" kitabının yazarı Ergene 1. Rogan'nın dediği gibi "25 Kürt öğrenciden 9'unun ölümü Kürt milli mefküreden dolayı, bu yolda olacak, en ünlüleri Cıbralı Halit olmak üzere..."( s.8-10)

İlk görev yeri Filistin'dir. 1914'de 1. Cihan Harbi'nde Varto'daki Cıbran Alayı (Hafif Süvari Alayı) Ağrı bölgesine, Rus ordusuna karşı gönderilmiştir. 3. Cıbran Alayı Kaymakamı Halit Bey (Maksut) şehit olur. 2. Cıbran Alayı Komutanı Cıbranlı Halit Bey ve askerleri büyük kahramanlıklar gösterir, Pasinler ve Çemê Zoro'da yaptığı fedakarlıktan dolayı miralaylık rütbesine terfi eder. Enver paşanın ordusu bu bölgede donunca, dağılıyor. Bu sırada tüm Cıbran Alayları Cıbranlı Halit Bey'e, Hasenan Alayları'da Hasenanlı Miralay Halit Bey'e bağlanıyor, bunlar da Mürsel Paşa fırkasına.

Rus ordusu, Hınıs-Varto'ya kadar gelince Halit Bey'in alayı Elazığ bölgesine gelir, Palu-Sekerak köyünde 1915 kışını geçirir. Ertesi yıl, Hükümet Halit Bey'e Ovacık'ta hükümet konağı kurma görevi verir. Halit Bey, o sırada Belediye Başkanı olan Hıdır Bey'e (İstanbul milletvekili M. Eren'nin amcası) misafir olur. Alayı onun arazisinde yerleştirir. Oradaki tüm aşiret reisleriyle görüşür, dostluklar kurar. Hükümetin o bölge halkına bakışının iyi olmadığını, bir kaç eski silah falan vererek bu işin savuşturulmasını ister. Öyle de olur. Ancak hükümet, Cıbranlı Halit Bey'in niyetini anlar. Onun bu konudaki düşüncelerinden ve onlarla yakınlık kurmasından rahatsız olur. Bu nedenle de Halit Bey'in alayını geri gönderir.

Geri Varto'ya geldiğinde Ruslar çekilmişlerdi. Kendisi Kaçık köyünde Abdelanlı İsmail Ağa' (İsmâîlê Seydxan, Varto eski belediye başkanı Nazım Han"ın babası.) nın evinde misafir kalır ve büyük dostluğunu alır. Ailesinden diğerleri diğer Alevi köylerinde o kışı geçirirler. Kardeşi Ahmet Bey (babam Ahmet Sever) Kovik köyünde, amcası İsmail Ağa Saçix'ta, Hasan Efendi, Binbaşı Kasım Bey de Qerac'a yerleşirler. Ertesi yıl Hormek ve Lolan aşiretleri, Hallo başkanlığında büyük milis kuvetile, Cıbranlılar'a saldırırlar ve mallarını talan ederler (Hallo, Doğu Illeri ve Varto Tarihi adlı kitabın yazarı Mehmet Şerif Fırat'ın amcası ve aynı

zamanda da üvey babasıdır. Mehmet Şerif Fırat'ın daha sonra yaptığı işkence ve hakaretlere dayanamayarak, M. Şerif Fırat'ı öldürür (1950).

M. Şerif Fırat "Cıbranlı Miralay Halit Bey ile Hasenanlı Miralay Halit Bey ve kardeşleri, aşiretleri silahlandırıyorlar, Kürt kıyafetleriyle köyleri dolaşıyorlar, Cıbranlı Halit'in bizzat yazdığı Nûbihara Piçûkan (Halit Bey'in bir de Eqîda İmanê adlı Kürtçe eseri var) adlı Kürtçe kitabıyla Ahmedê Xanî'nin Mem û Zîn ve Melayê Cizîrî'nin Divan'ını köylere dağıtıyolar (s.155)" diyecektir.

Bu fikirlerle yoğrulan "Cıbranlı Halit, 1920 yazında İstanbul'daki KTC reisi Abdulkadir ve Hakarili Ubeydullah ile anlaşarak meclisteki Bitlis milletvekilli Yusuf Ziya'yı da yanlarına alarak Cemiyet-i Akvam vasıtasıyla haklarını alacaklarını, bölgemizdeki köy ve kasabalarda oturan aşiret reisi, şeyh, hoca ve muhtarlardan aldıkları mühürlü mazbataları, KTC'ye oradan da Cemiyet-i Akvam'da çalışan Mustafa Nemrut Paşa ve Kürt Şerif Paşa'ya gönderiyorlardı. Ancak bunların karşısında Alevi aşiretleri, özellikle Hormek Aşireti vardı." (:156).

M. Şerif, aynı kitabında yine özetle şunları söylüyor, "Halit Bey 15 Haziran 1920'de Keraç köyünde oturan akrabası Bnb. Kasım Bey'in evine gelerek, Hormek ve Lolan aşiret reislerini çağırdığı toplantıda, Kürtler ulu bir soydan gelmişler, biz aşiretler ve mezhepler arası çatışmalardan dolayı 600 yıldır esaret altında yaşıyoruz. Alevi, Sunni hepimiz Kürdüz bir araya gelmenizin ve hakkımızı almanın zamanıdır, der ve Kasım Bey de onu tastik eder. Buna karşılık aşiretleri temsilen Hallo "Biz Kürt değiliz sizinle birlik olmayız!" der.

Cıbranlı Halit Bey daha sonra Erzurum'da Mustahkem Mevki Komutanlığına atanır. Bu görevdeyken daha önceden ilişkisi olduğu KTC (Kürt Teali Cemiyeti) dağılmıştı. Halit Bey ve arkadaşları Kürt meselesi üzerinde istişareler yapıyordu. Bağımsızlık hedefiyle Azadî Örgütü Erzurum'da 1921 yılı baharında kuruldu. Ve kısa sürede Kürt aydınları ve ileri gelenleri tarafından benimsendi.

1924 yılı başında Bitlis eski mebusu Yusuf Ziya Bey, Erzurum'a gelerek aşiretleri silahlandırmak ve halkı bilinçlendirmeğe girişir. Barzaniler, Şeyh Mahmut Berzenci ve Simko'dan silah ve diplomatik yardım temin etmeye uğraşır. Bunun neticesinde halktan edinilecek "Halk Temsilcisi" mazbatalarını Suriye üzerinden Cemiyet-i Akvam'a göndermeye çalışma düşüncesi de var. Yusuf Ziya bu kararla birlikte, Cıbranlı Halit Bey'in mektubunu alıp Hınıs'ta Şeyh Sait Efendiye gelir. Kararı ona da imzalatır. Onun da mektubunu alarak, Göksu, Hacı Ömer, Tekman bölgelerinde Zırkan, Gökoğlan bölgesinde Şeylaki, ve Kerbaşı Ağa ve hocalarını ziyaret eder. Oradan da Karlıova'da Cıbranlı Baba ve Kamil Bey'lere, Varto merkezinde oturan İsmail Ağa ve Bnb. Kasım Bey'e, Hasenanlı Halit Bey'e, Zırkanlı Kerem Bey'e Melekanlı Şeyh Abdullah Efendiye, Solhan aşiret reisi Mehmet Ali Çeto'ya gider. Halit Bey bunlara mektuplar yazarak Yusuf Ziya Bey'le işbirliği yapmalarını ister. Mehmet Şerif Fırat'ın kitabında "Halit Bey'in faaliyetlerini mektupla M. Kemal'a gönderenlerin ve ihbar edenlerin Hormek Aşireti ileri gelenleri olduğunu öğreniyoruz.

Bu hadiseler ve ihbarlar sonunda Cıbranlı Halit Bey, pasif bir görev olan askeri Satın Alma Komisyonu Başkanlığına ve daha sonra da evinde gazetimin altına alınır.

Bu şartlar altında Halit Bey, "Acaba neden Erzurum'dan çıkıp halkın arasına girmediyse veya Azadi Örgütünü harekete geçirmediyse?" diyenler çok. Şeyh Sait Efendi de kendisine söyler. Ancak kendisi, mevsimin kış olması, Kürtler'in henüz bilinçlenmediği, birliğin sağlanmadığı düşüncesindedir. Bu düşüncesini hem Şeyh Sait Efendi'ye hem de babam Ahmet Bey'e, amcası oğlu Halil Efendiye söyler.

Babam Ahmet Bey anlatıyor: "1930 baharında ben, Şeyh Selahattin (Şeyh Sait Efendinin oğlu), Erzurum merkez köylerinden Hılbaşlı Menduh Bey ve Laz Mühürücü Mustafa tutuklanarak, Ankara İstiklal Mahkemesine götürüldük. Mühürücü'de üzerinde Arapça harfleriyle ŞKC (Şimali Kürdistan Cemiyeti) yazan mühür yakalanıyor. Bu mührün, Şeyh Ali Rıza Efendi tarafından yaptırıldığı, Cemiyet-i Akvam'a bazı başvurular için kullanılacağı iddia edildi. Ben bir süre sonra beraat ettim. Şeyh Selahattin de önce idama, sonra yaşı 23'ün altında olduğundan müebbete çevrildi, daha sonra da 1939 genel affıyla çıktı."

"Ben hapisten tahliye olunca, o zamanki Muş mebusu Hacı İlyas Sami'yi evinde ziyarete gittim. Kendisinden hadiseyi sorunca, bana dedi ki "Gazi M. Kemal, beni Cıbranlı Halit Bey'le görüşmem ve kendisini Kürtçülük fikirlerinden vazgeçirmem" konusunda



**Soldan sağa resimdekiler: Hılbaşlı Menduh, Rasim, Şahin, Ahmed Sever, Şeyh Selahaddin**

görevlendirdi. Buna karşılık da ne istiyorsam, (mevki, menfaat v.s.) vereceğini söyleyerek, beni Erzurum'a gönderdi.

"Kalktım Erzurum'a gittim, otele yerleştim. Kendisine, bir pusula göndererek görüşmek istediğimi yazdım. Bir süre sonra, pusulamın arkasına, sizinle görüşmeye maruzum, Halit diye yazarak iade etti. Ben, kızdım, gücendim. Sonra ne olursa olsun, verilen bir görevi yerine getirmeliyim dedim. Ve evine gittim. Kendisine durumu anlattım, rica ettim. Kendisi buna karşı Kürtlerin tüm yardımlarına, dostluklarına rağmen, hükümetin Kürtlerin kimliklerini tanımadığını, haklarını vermediğini, sözlerinde durmadıklarını söyledi. Bu halkın halklı mücadelesini sürdüreceğini söyledi ve sonunda da "Hacı! Hacı! Halit'in boynu ipiniz için hazırdır deyince!" ayrıldım. Ankara'ya döndüm Gazi Hazretleri locada beni bekliyordu. Durumu kendisine anlattım. Artık yapılacak bir şey yoktu!" der babama.

Halit Bey yakalanmadan önce, Amcazadesi Halil Efendi (Kılıçoğlu), Başkentli

(Varto'nun köyü) Xelîlê Silo ve Inaklı Abdullahê Zeneabdî'den oluşan heyeti Hacı Musa Bey Bitlis'te tutuklu olduğu sırada kardeşi Nuh Bey'e gönderir. Ancak karşılaşış ve görüşmeden endişelenerek geri dönmüşler. Halit Bey, Azadî Cemiyetine bağlılıklarından emin olmak için göndermişti heyeti.

Daha sonra yine Halit Bey'in önerisi ile Şeyh Abdullah Efendi tarafından Azizanlı Sadiyê Talha, Usoyê Solaxî ve Xalitê Haze, Hacı Musa Bey'e gönderilmiş, onlar da iyi karşılanmamışlar ve geri dönmüşlerdir. Durum Halit Bey'e rapor edilir.

Şimdi durum bu iken, Kürtler arasında henüz birlik ve kararlılık tam oluşmamışken, Halit Bey'in harekete geçmesi doğru olmayacaktı. Kendisi de böyle düşündü her halde.

Halit Bey Bitlis'te tutukluyken, Norşîn Şeyhi, Şeyh Alattin, Kazım Dirik'e Halit Bey'le görüşmek istediğini, çevresinin de kendisine baskı yaptığını söyler. Kazım Dirik de (Vali) "Türkçe konuşulması şartıyla" kabul eder. Ancak Halit Bey bunu kabul etmeyince, Vali sonunda razı olur. Halit Bey, Şeyh Alattin'e Kürtçe ve Arapça birer mısra söyler, "DI RIYA YAR Û MÎRAN DE, ME SERÎ DANIYE, Huttu bi bahrın wela zewreqe, Wel behru amiq (Melayê Cizîrî'nin Divanından: Muradımız yolunda bir yola baş koyduk öyle bir derin denize girdik ki ne kayak var ne gemi.) Sonra Şeyh Alattin, Halit Bey'e, "Allah sizi kurtarsın" deyince, Halit Bey de, "Benim kurtulmamı istemeyin, dua edin ki Allah Kürt halkını kurtarsın." Bunun üzerine Şeyh Alattin kederli bir halde, melasına, "Kalk, biz dersimizi aldık!" der (Şeyh Gıyasettin Emre'den naklen, daha önceden başka yerlerden de duymuştum).

Halit Bey, Bitlis'te tutukluyken birkaç kez kendisini kurtarılma eylemi düşünülmüş. Şeyh Sait Efendi, oğlu Ali Rıza Efendi, Keremê Qolaxasî, Mehemed ve Reşit'e Hetto birlikte (Şeyh Sait'in Hınıs'tan ilk ayrılışından hemen sonra) Azizan'da Cıbranlı Sadiyê Talha'nın evinde iken, diğer Cıbranlılardan Baba Bey, Kamil Bey, Mehmet Ağa Halit Bey'in "Bitlis'i basarak Halit Bey'in kurtarılmasını..." tartışırlar.

Mevsimin kış olması, baharın beklenip Halit Bey'in kardeşleri Selim Bey ve Ahmet Bey'le görüşülerek buna göre karar verilmesi önerilir.

Daha sonra Halit Bey'in kardeşleri Selim ve Ahmet Bey'ler, Sadiyê Talha ve Halil Efendi ve diğer akrabaları, Azadî Cemiyeti üyesi Hasenanlı Halit Bey'le görüşerek Cıbranlı Halit Bey'in kurtarılmasını konuşurlar. Mevsimin kar-kış oluşu, Norşîn Şeyhleriyle, Hoytu Aşiretinin tutumlarının belirlenmesi ve öyle hareket edilmesi kararıyla bahara ertelenmiştir.

Aslında bununla ilgili esas plan şuydu: Şeyh Abdullah Efendi kuvvetleri Varto'yu alacak, daha sonra Cıbranlılar, Hasenanlılar ve Zırkanlılar Hınısı alıp oradan Hasenanlı Miralay Halit Bey'in Komutanlığında Bitlis'e girip Halit Bey'i kurtaracaklardı; arzu oydu; ancak kader öyle olmadı. Bırakın Halit Bey'i kurtarmak, Şeyh Said Efendi, Şeyh Abdullah Efendi, Cıbran Beyleri ve arkadaşlarının kendileri de 15 Nisan 1925 günü Varto yakınlarındaki Abdurrahman Paşa Köprüsü üzerinde teslim alındılar. Daha sonra da Diyarbakır'da idam edildiler.

**1925 Kürt Hareketi'nde idam edilen veya kurşuna dizilen  
Suvaroğuları ailesine mensup kişilerin listesidir:**

| Adı              | Baba Adı                           | Ölüm Şekli                                         | Öldürüldüğü yer    | Tarih      |
|------------------|------------------------------------|----------------------------------------------------|--------------------|------------|
| 1-Halit Bey      | Mahmut Bey                         | idam                                               | Bitlis             | 14.04.1925 |
| 2-Mehmet Ağa     | Halil (Xeto)                       | "                                                  | Diyarbakır         | 28.06.1925 |
| 3-Mehmet         | Şerif (Xeto)                       | "                                                  | Hınıs              | 1925       |
| 4-Sadi Bey       | Talha                              | "                                                  | Sivas              | 16.06.1925 |
| 5-Hasan Ağa      |                                    | "                                                  | Hınıs              | 1925       |
| 6-Mahmut Ağa     | Ömer                               | "                                                  | "                  | "          |
| 7-Kamil Bey      | Halit                              | "                                                  | Diyarbakır         | 28.06.1925 |
| 8-Baba Bey       | "                                  | "                                                  | "                  | "          |
| 9-Mehmet Bey     | Ibrahim                            | "                                                  | "                  | "          |
| 10-Süleyman Bey  | "                                  | "                                                  | "                  | "          |
| 11-Bahri Bey     | "                                  | "                                                  | "                  | "          |
| 12-Temo Ağa      | Derviş                             | "                                                  | "                  | "          |
| 13-Aliko         | Reşo                               | "                                                  | Hınıs              | 1925       |
| 14-Tahir Ağa     | Aliye Dırbaz                       | kurşun                                             | Kolhasar (Hınıs)   | "          |
| 15-Abdullah      | "                                  | "                                                  | "                  | "          |
| 16-East          | Hüseyin                            | "                                                  | Sulux Köprüsü      | "          |
| 17-Halit         | Aliye Süleyman                     | "                                                  | Varto              | "          |
| 18-Seyfi         | Fendi                              | "                                                  | Varto              | "          |
| 19-Ali           | Hüseyin                            | "                                                  | Sulux Köprüsü      | "          |
| 20-Hasan Ağa     | Ali                                | "                                                  | Leylek Köyü-Varto  | "          |
| 21-Mehmet Bey    | Hasan                              | "                                                  | Palağgol(Hasanova) | "          |
| 22-Selim Bey     | Mahmut                             | "                                                  | Kızılcubuk         | Eylül 1926 |
| 23-Necmettin     | Halil (Xeto)                       | "                                                  | Sakavılan          | Ekim 1925  |
| 24-Mehmet        | Abdi                               | "                                                  | "                  | "          |
| 25-Ali           | Ahmet                              | "                                                  | "                  | "          |
| 26-Hüseyin       | Ömer                               | "                                                  | Hınıs              | 1925       |
| 27-Filit         | Osman                              | "                                                  | Dadinan Yaylası    | 1926       |
| 28-Dilaver       | Filit                              | "                                                  | "                  | "          |
| 29-Ali           | Züber                              | "                                                  | Kızılağaç          | "          |
| 30-Mehmet Sıdk   | Reşit                              | "                                                  | Dadinan Yaylası    | "          |
| 31-Muhuttun Ağa  | Ömer                               | "                                                  | sürgünde           | "          |
| 32-Cafer Ağa     | Mehmet                             | "                                                  | Y.Şorık            | "          |
| 33-Mehmet Derviş | Mucin                              | "                                                  | Harabe             | 1925       |
| 34-Ahmet Ağa     | Süleyman (Binbaşı Kasım'ın babası) | kurşun                                             | Silvan             | "          |
| 35-Feyat Ağa     | Alavuzanlı Ali                     | kurşun                                             | Varto              | "          |
| 36-Ahmet         | Azdo                               | "                                                  | Varto              | "          |
| 37-Halil         | Maksut                             | "                                                  | Çatak              | "          |
| 38-Feyat         | Haydar                             | "                                                  | Bağlı              | Nisan      |
| 39-Mehmet Sıdk   | Eşref                              | "                                                  | Kiği               | 1926       |
| 40-Mehmet Sıdk   | Mahmut                             | "                                                  | Palu               | 1934       |
| 41-Reşit Bey     | Ahmet                              | isim benzerliğinden yanlışlıkla serbest bırakıldı. |                    |            |

# KOMÎTEYA ÎSTÎKLALA KURDISTANÊ\*

Îsmail Heqî Şaweys

Wergerandina ji Soranî: **Roşan Lezgîn**

Qumandanê alayîyê Mîralay Xalid Begê Cibrî ku serokê eşîra Cibran a li herêma Xinis û Mûşê akincih bû, di sala 1921ê de li Erziromê komeleyeke pinhan (îlegal), "*Komîteya Îstîklala Kurdistanê*" ava kir. Ev komele di demeke kurt de li Kurdistanê Tirkîyê li her şeş bajarên mezin belav bû û dest bi xebatê kir. Komeleyên eşkera û nihênî (legal û îlegal) yên Kurdistanê, wek Komela Tealî ya Kurdistanê, Teşkîlata Îctîmaî, Hêvî, demokrat û sosyalîstên Kurdistanê xwe gihandin hev û ji bilî vana jî, li Enqerê Yusif Zîya Beg ku mebûsê Bedlîs û serokê Mehkemeya Îstîklalê ya Tirkîyê bû, wî jî di sala 1922an de komeleyeke pinhanî ya bi navê "*Îstîklala Kurdistanê*" ava kiribû û şaxên wê li bajarên Wan, Bedlîs, Enqere û Îstenbolê çêbûbûn. Dîsa, vê komeleyê jî bi Komîteya Îstîklala Kurdistanê re têkilî danîbû. Bi vî awayî li salên 1921-1922an, çî eşk-



**Îsmail Heqî Şaweys**

era çî nihênî, hemû partî û komeleyên siyasî yên gelê kurd li Kurdistanê Tirkîyê xwe dan bin alaya "*Komîteya Îstîklala Kurdistanê*" û bi hev girtin. Ji bo rizgarî û serxwebûna Kurdistanê peyman girê dan û bi

kontr-partiyên tirk ku li dijî kemalîstan bûn re, dest bi xebatê kirin.

Di vê heyamê de du hoyên girîng li ser rêxistinên gelê kurd ên Kurdistanê Tirkîyê tesîr kirin. Hoya yekem ev bû, ku "Kongreya Rojhilatê ya Îslamî" di sala 1921ê de li Baku (Qafqasya) çêbû. Vê kongreyê bi carekê Kurdistanê hişyar kir û xeber şand ji Şêx Seîdê mezin û qehreman re da ku ji bo behsa derbarê meseleya Kurdistanê de xwe bigihîne civînê. Ji bilî kurdan neteweyên Hindistan, Îran, Tirkîye û qewmên musulman ên Rusyayê dê beşdarî vê kongreyê bûbûna. Lêbelê, ji bo ku li vê kongreyê ji ber leбата nûnerên rasteqîn ên gelê kurd şik û guman dernekevin, qumandanê Artêşa Cebheya Rojhilatê (Şark Cephesi Ordusu) general Kazim Qere Bekir Paşa li Qersê û Erziromê heyetek ji çend kesên tirk bi navê "Kurd û Kurdistanê" amade kiribû û şandibû wir da ku destketinên têkoşîna wan nekevin nav xetereyê!

Hoya duyem a ku li ser rêxistinên gelê kurd tesîr kir jî ev bû, ku guftûgokirin û têkiliya bi meclisa Quwayî Millîye ya li Enqerê re bû. Çunke, herçendî ku li Konferansên Millî (Konferansa yekem a Erziromê ku di Temûza 1919an de pêk hatibû û ya duyem, di Tebaxa 1919an de li Sêwasê pêk hatibû), ku li gor van konferansan Teşkilata Esasî (Destûra Kemalî) di 23ê Nîsana 1920an de Komara Tirkîyê hate danîn û ev komar a du gelan bû; kurd û tirk tê de hebûn. Ev du millet divêt di nav sînorên xwe yên etnog-raffik de ser-



bixwe bin û dê li hember dijmîn Komara Tirkîyê bi hev re biparêzin. Dîsa li gor biryarên van konferansan, ji bilî îdareya leşkerî, ango artêş û siyaseta li hember derve, divêt ku ev du gel serbixwe bijîn; gelê kurd bi ziman û çanda xwe ya netewayetiye û li gor baweriya xwe ya dînî û kurdayetiye dê Kurdistanê îdare bike û aboriya xwe jî cihê be, eynî mînanî Awusturya û Macarîstanê, wek konfederasyoneke kurd û tirk dê bi hev re bijîn û wek du bira qedrê hev bizanin.

Tirkîyê li gor van şertan mafê gelê kurd qebûl kiribû, lêbelê piştî ku di 29ê Cotmeha 1923an de ku Komara Tirkîyê (Türkiye Cumhuriyeti) hate îlankirin, wan ehd û peymanên ku dabûn gelê kurd bi carekê re daqurtandin, bi carekê xwe ji kurdan cihê kirin û Kurdistanê ji bo Tirkîyê kirin

wek koloniyek. Her wiha komara Tirkîyê dest bi berberîya gelê kurd kir û hemû peyman şikandin, xwe xweş kir ku li gelê kurd bide ku di netîceya vî karî de Peymana Sevrê ya ku tê de biryara danîna xweîdarekirîna gelê kurd hebû, dane hilweşandin.

Li ser vê veguherîna Peymana Sevrê bi Peymana Lozanê re şoreşa Xalid Begê Cibrî di bin serkirdayetiya Komîteya Îstîklala Kurdistanê de rabû piyan.

Di encama van hoyan de ku bi serê gelê kurd de hatin, kurd ji siyaseta Quwayî Millîye-Hukumeta Kemalî ketin şikê. Ji du tiştî guman peyda bûbû: Tiştê yekem ev bû ku hukûmetên Îngilîz û Fransa bi kemalîstan re li ser van şertan bi hev kiribûn: Tirkîye dê dev ji wîlayetên Mosil, Hewlêr, Kerkûk û Silêmanîyê berde, lêbelê di şûna wan de dê bajarên Edirne, Îstênbol, Dardanel, Ezmîr û Bursa bidine dewleta Tirkîyê ya nuh. Dê hukûmetên Îngilîz û Fransa hukûmeta kemalî nas bikin û dê seltenet û xîlafeta Osmanî êdî neyête naskirin. Û di encamê de berevaniya mafên gelê kurd jî dê neyête kirin.

Tiştê duyem ku gelê kurd jê guman dikir jî ev bû, ku di salên piştî Şerê Cihanê yê Yekem de divê derbarê meseleya gelê kurd de metirsiyek ji derve de li ser Tirkîyê çênebe, ew peymanên ku di navbera gelê kurd û tirk de pêk hatine dê Tirkîye bide hêlekê û çawa ku selteneta Osmanî gelê kurd bindest kiribû û peymanên xwe şikandibû, dê kemalî jî di wê riyê de bimeşin; serê sungû û

devê şûr bidine ser singê kurd!

Gelê kurd ji ber van metirsiyan bi hemû rixistinên xwe ve li bin alaya komeleya *Komîteya Îstîklala Kurdistanê* kom bû. Di bin serokatîya Xalid Begê Cibrî de hemû tevgerên kurdîyê xwe organîze kirin û bi hengemeyeke mezin xwe bi pêş ve birin.

Xalid Beg ji aliyê hemû kurdperweran ve dihate nasîn û her wiha ji aliyê hemû kurdan ve, çi bajarî û çi gundî, çi xwedî zevî û çi hejar, li bal her kesî qedrê wî dihate girtin. Gelê kurd bi hemû rêlên xwe ve; bi welatperwer û roşnîbîrên xwe ve di vê komeleyê de gihabû hev. Vê komeleyê hewl dida xwe ku gelê kurd bi carekê de ji kemalîstan rizgar bike da ku awat û merama Ehmedê Xanîyê navdar ê ku di nav dil û cergê hemûyê kurdan de bû, bicih bînin.

Komîteya Îstîklala Kurdistanê li hemû deverên Kurdistanê Tirkîyê bi awayeke nihênî hate damezrandin. Xalid Begî li ser mebestên komîteyê bi Simko û Cemîlpaşazadeyên Diyarbekir û nevîyên Şêx Evdîlqadîrê Şemzînan re li hev kiribû. Di sala 1921ê de li Erziromê navenda Komeleya Îstîklala Kurdistanê hate danîn ku 24 qehrema-nan tê de cih digirt. Di vê komeleyê de bi tenê têkiliya 12 têkoşeran bi hev ve hebû, lewre ji aliyê rêxistinbûniyê ve di navbera vê komeleyê û komeleyên din ên Kurdistanê de cîyawazîyek hebû, çûnke ev rêxistin şeweyeke xwe ya taybet hebû. Komele, li ser esasê hucreyan (hêlane) saz bûbû ku her hucreyek 12 kes bûn. Van 12

têkoşeran hev nas dikir lêbelê endamên her hucreyek bi navgîniya serokê hucreyê pêwendî bi hucreyeke din re datanî. Endamenên hucreyek endamên hucreyeke din nas nedikirin.

Navnîşana hucreyan jî wisa bû: Her hucreyek navekî xwe yê nihênî hebû ku bi navê gul û giyayek an jî bi navê dever û deviyeke Kurdistanê dihate navkirin. Wek hucreyên Beybûn, Rebenok, Sorgul, Leylak, Guleşevîn an jî hucreyên Çiya, Şax, Kew, Zevî, Çem û hucreyên Gulecot, Yaregul, Gezîne, Nêrgiz û Lûleper...

Bi vî awayî gundî û bajarî; hemû çîn û tebeqeyên gelê kurd ketin nav tevgera rizgariya gelê kurd û ji bo serxwebûna kurdan peyman bestin û sond xwarin.

Arme (Dirûşm û sembolên komeleya Komîteya Îstîklala Kurdistanê) jî wisa bû: Qelemeke dirêj li ser huburdankekê, li ser paçek gûşeyê pembû û simbila genim, di nav wan de jî xencerek, di nav qada hemûyan de jî roj hebû. Ev remz û nîşana Komîteya Îstîklala Kurdistanê Tirkîyê bû.

Di encamê de Komîteya Îstîklala Kurdistanê ku bi serokatiya Xalid Begê Cibrî hatibû danîn, di sala 1924an de li navendên Bedlîs û Wanê dest bi amadekariya şoreşê kirin. Lêbelê, di Sibata 1925an de Xalid Begê Cibrî bi Yusif Zîya Beg re, ku di nav cergê xebatê de bûn, ji aliyê kemalîstan ve hatin gulebarankirin û bi vî awayî ew jî bi giyanê xwe î pak û bi qehremaniya xwe çûn nav rêza karwanên şehîdên nemir ên Kurdistanê. Lêbelê, piştî girtin û

kuştina van her du serokên gelê kurd Şêx Seîdê Pîranî dewsa wî girt Xulasa li hemû deverên Kurdistanê, di navbera salên 1917-1919an şoreşa wan her li piya bû. Li dû wan jî bi giştî ev raperîn û şoreş navdar in:

1. Li Îranê şoreşên Carî û Urmîyê (Simko), Ciwanro, Qedemxêr û Loristan.
  2. Şoreşên Qocgirî û Meletî û Baybûrdê, Şêx Seîd, Geliyê Zilan, Ararat (Agirî), Dêrsim (1920-1938).
  3. Şoreşên Silêmaniyê, Barzan ên li Kurdistanê Iraqê.
- Bi tenê di nav van tevgerên gelê kurd de li Kurdistanê Tirkîyê li ser kurdayetiyê 2 milyon kurd giyanê xwe pêşkêş kir û ji bo serxwebûna Kurdistanê bûn şehîd. Dîsa, milyonê kurd jî surgunî rojavayê Anadolê û bajarên Stenbol û Edirne û heta bi sînorên Bulgarîstanê bûn û ji welatê xwe dûr ketin.

## **Komeleya Kurdistanê**

Di sala 1908an de ji aliyê komeleya "Ittihad we Teraqî" ya tirk ve li Tirkîyê meşrûtiyet hate îlankirin û Evdilmecîd bû siltan. Wê demê komeleyeke gelê kurd a bi navê "Komeleya Kurdistanê" hebû. Gelek serkirde, general, efser û roşinbîrên kurd, dîsa gelek ji serokên êl û eşîrên kurd ên ji navendên Dêrsim, Xarpêt, Erzirom, Diyarbekir, Bedlîs û Wan, her wiha ji navendên Mosil û qismek ji Babanan jî di nav vê komeleyê de bûn. Bêguman, efser, amir û xwendayên kurd ku li Îstenbolê û navendên din ên tirk de bûn, ew jî

tevlî vê komeleyê bûbûn. Bi şêweya ku neteweya kurd li ser xaka Kurdistanê di bin desthilatiya xîlafeta Osmanî de otonomiyê (xudmuxtari) werbigire, Şêx Evdîlqadirê Şemzînî ku neviyê Nehrîzade ye, ligel Bedirxaniyan di serkirdayetiya vê komeleyê de ji bo azadiya Kurdistanê di nav têkoşînê de bûn. Vê komeleyê ji bo gihîştina vê amaca gelê kurd li Stenbolê di sala 1908an de ev du komele ava kir:

**1. Hêvî (Hîwa).**

**2. Kurd Telebe Cemiyetî** (Komeleya Qutabîyên Kurd) ku ev komele li dû mektebên Stenbolê vebûbû.

Çawa ku me got, ev her du komele bi Komeleya Kurdistanê ve girêdayî bûn. Navenda wan li Çemberlîtaş bû û şubeyeke mezin ya din jî li Îstanbulê hebû. Kovereke bi navê "Kurdistan" derdixist ku bi giştî li ser jiyana siyasî, aborî û komelayetî (civakî) ya neteweya kurd bû. Kuncikên xwe ji bo ronakbîrên dirokî yên kurd, zimanê kurdî, lêkolînên derxistina hoyra kurd, lidûketina pêşandan û çareyan terxan dikir û her wiha gelek gotar jî li ser jinên Kurdistanê belav dikir. Komeleya Kurdistanê tenê bi vê xebata ku me behsa wê kir nedisekinî, belkî gelek dilsozane û bi dilgermiyê ji bo van amacên li jêr hewl dida xwe:

1. Komele dixwaze ku li van şeş wîlayetan; Erzirom, Xarpêt, Elezîz, Diyarbekir, Bedlîs û Wanê mekteb vebin û tê de bi zimanê kurdî perwerde bête kirin.

2. Fermandarên (amir) navendên Kurdistanê divêt kurd bin û di dayreyên fermî de zimanê kurdî bête karanîn.

3. Li Kurdistanê mekteb û zanîngehên bilind bête avakirin.

4. Ji bo deranîna kovar û rojnameyên siyasî yên kurdî, rê bête dayîn.

5. Dadgeha Şer'î bi zimanê kurdî bête rêvebirin, muftî û qazî kurd û ji mezhebên sunî û elewî bin.

6. Li gor nufûsa (jimartin) xwe gelê kurd di Meclisa Mebûsan de bi nûne-rên xwe bête temsîlkirin.

7. Di pêşveçûnê de girîngî bi Kurdistanê bête dayîn.

8. Li Kurdistanê fabrîqe bête avakirin.

Di vê demê de komeleya Ittîhat we Teraqî bêhêz bû, lewre dewleta Osmanî ji derve de di bin xetereyê de bû û talûkeyeke din jî, hîn nuh meşrûtiyet hatibû îlankirin; ew desteya xîlafeta Siltan Evdîlmeccîd hîn jî bihêz bû ku li dijî Ittîhad we Teraqî her di nav çalakiyê de bû û li ber xwe dida ku dewra seltene û dîktatoriya xelîfeyên Osmanîyan zindî bike. Lewre jî, ji bo ku Ittîhad we Teraqî xwe bi hêz bike, bi komeleya ermenan TAŞNAQê re ket nav têkiliyên alîkarî û piştgiirtina hev û din.

Komeleya Ittîhad we Teraqî li ser baweriya Turanîzmê hatibû danîn û xwedî baweriyeke şovenîst bû, lewre neteweyên ku ne ji nîjada tirk bûna, nabe ku mafê wan ê jiyane hebe, lêbelê ew têkiliya ku wan bi TAŞNAQê re danîbû li ser hesabê bihêzkirina turanîstiyê cureyek pîlan (taktîk, R.L.) bû!

Ev komele xwedî rêgezeke tirkperest bû û dijminê hemû neteweyan bû. Her ku bihêz dibû, li hember Komeleya Kurdistanê kîn berhev dikir û nedihîşt ew karek bike. Ji ber vê yekê Komeleya Kurdistanê di sala 1912an de ket nav xebateke nihênî (îlegal) û gelek

têkoşerên wê jî çûn nav komeleya "Hurriyet we Itîdal". Çûnke, ev komele (Hurriyet we Itîdal) mafê xweîdarekirina neteweyan nas dikir, ku ev jî berjewendiyên gelê kurd tê de hebû û her wiha, vê komeleyê li dijî komeleya Ittîhad we Teraqîyê muxalefetê dikir.

Komeleya Ittîhad we Teraqî li Îstanbulê komeleyeke din a Turanîzmiyê damezrand û kovareke Turanîstiyane bi navê "Türk Yurdu" (Nîştimana Tirk) derxist ku vê kovarê dest bi êrîşbirina neteweyên ku ne tirk bûn kir. Vê kovarê di nivîsên xwe de bi şanazî behsa "Altın Devre" (Serdema Zêrîn) dikir ku serdema selteneiyên "Altay" û "Cengiz Xan" bûn! Neteweyên ku ne ji nîjada tirk bûn, xwestina wan ev bû ku divêt bi darê zorê bindest bibin û bibîne tirk! Bi vî awayî Ittîhad we Teraqî rûyê xwe yê rastîn nîşan dida û hewl dida ku dewra Hulagû û Cengiz Xan ji nû ve zindî bike. Kurd jî, ji bilî ku di nav komeleya Hurriyet we Itîdal de bi eşkerayî dixebitîn, bi nihênî jî di têkoşîna xwe de her berdewam bûn û li nav Komeleya Kurdistanê jî dixebitîn.

Di sala 1912an Komeleya Kurdistanê kovara *Rojî Kurd* deranî. Demek bi şûn de ev kovar hate qedexekirin lê xwendevanên zanîngehan di şûna wê de kovara "Hetawî Kurd" deranîn. Lêbelê piştî Şerê Baqanê, di sala 1913an de ev kovar jî ji aliyê hukûmetê ve hate girtin û xwendevanên ku Komeleya Kurdistanê danî bûn, ew jî ji aliyê hukûmetê ve hatin girtin.

Helwesta Ittîhad we Teraqî ya li hember gelê kurd û Komeleya Kurdistanê û zanayên gelê kurd heta sala 1913an ev bû. Lêbelê di sala 1913an de ermenan li Kurdistanê doza xweîdarekirinê kirin. (Goya ermenan

daw li wan dikir ku dewleteke ermenî ava bikin, bi wî şertê ku li ser xaka Kurdistanê be.) Û ev tevger jî bi hana dana (teşwîk) Brîtanya û Rûsyaya qeyser çêdibû. Dema ku ermen mijûlî viya bûbûn, Ittîhad we Teraqî xwe bi nêzîkî kurdan kir û hate gotin ku ew mafên derbarê jiyana gelê kurd de, ku têkoşerên kurd di Komeleya Kurdistanê de doz kiribûn, dibêjin ku dê bêne dayîn, bi wî şertê ku kurd piştî hukûmeta tirk bike!

Rewşa gelê kurd heta destpêka Şerê Cihanê yê yekem ev bû. Lêbelê di sala 1914an de dema ku tirk ketin nav şerî, ermenan li dijî dewleta Osmanî bi aliyê Brîtanya û Rûsyayê girtin. Gelê kurd ku nîjada wan di nav tengasiyê de bû û gelek netewe û hukûmetan dixwest welatê wan wêran bikin, gelek ji dil û bi dilgermî ji bo parastina welatên kurd û tirk li dijî îngilîz û rûsên dagîrker dest bi alîkariya hukûmeta tirk kir.

Bi giştî dîroka Komela Kurdistanê û çalakiyên vê komeleyê jî ev bûn. Şayanî behsê ye ku divêt bête gotin, li dû Şerê Baqan û têkçûna tirkan a di wî şerî de, li Îstanbulê komeleyeke jinan jî hate damezrandin ku ji bo mafên jinên li Kurdistan û Tirkîyê dixebitî. Gelek endamên vê komeleyê jinên ji Kurdistanê bûn û navê komeleyê jî "Qadînlere Cemîyetî" bû.

---

\* Ev nivîs ji kitêba bi navê "Jiyan û Berhemekanê Îsmail Heqî Şaweyî, Dezgay Çap û Belawkirdinî ARAS, Zincîreyê Roşnîbîrî, Çapî Yekem, Çapxaneyê Wezareti Perwerde, Hewlêr, 2003" hatiye wergirtin.

# MELE SELÎM EFENDÎ

Îsmâil Heqî Şaweys

Wergerandina ji Soranî: Roşan Lezgîn

Mele Selîm Efendî yek ji şêxên mezin ên Hîzanê bû, ji ber ku li gor wexta xwe gelek têgihastî û zana bû lewma jî bûbû cihnişînê şêxê Hîzanê Şêx Sebgetullah Hîzanî. Ji ber ku Mele Selîm Efendî doza kurdayetiyê jî dikir û ji bo serxwebûna Kurdistanê hewl dida xwe, lewma jî bi fermanek, ku ji aliyê Siltan Evdilhemîd ve derçûbû, ew û Hecî Mûsa Begê Xoytelî û Seyîd Evdîlqadir Efendiyê Şemzînanî di sala 1894ê Zayînî de surgûnî bajarê Medîneya Munewer bûbûn. Dîsa, di heman salê de siltan Evdilhemîd fitnetî û tevliheviyek xistibû nav ermenan û wan li dijî gelê kurd sor kiribû da ku di navbera gelê kurd û ermenan de şer derbikeve û dijberî têkeve nava her du gelan. Bi vî awayî pevçûnê ji aliyê ermenan ve dest pê kiribû, ku di vê dolabgerandinê de destê emperyalîzma îngilîzan û qeyserê Rusyayê Çar Nîkolay jî hebû. Ji bilî vana, di heman

salê de Hecî Mûsa Begê Hîzanî ji aliyê komeleya TAŞNAQ a ermenan ve hati-bû kuştin. Di netîceya van rûdanên ku me bi kurtahî behsa wan kir, gelek peyayên mezin ên gelê kurd ku xwedî nufûz û şîyan û hêzdar bûn surgunî Hîcazê bûbûn.

Li Hîcazê, li bajarê Medîneya Munewer Mele Selîm Efendî, Hecî Mûsa Begê Xoytelî û Seyîd Evdîlqadir Efendiyê Şemzînanî bi wan giregirên kurd ên surgûbûyî re civînekê li dar dixînin. Dîsa, gelek ji wan kurdên ku ji bo hecê çûbûn Hîcazê jî di wê civînê de amade dibin. Rojeva civîna wan jî bi tevayî li ser meseleya kurdayetiyê û her wiha zordarî û serdestiya hukumeta Osmanî dibe. Di dawiya civînê de li bajarê Medîneya Munewere ya pîroz, li Merqeda Pêxember (Silavên Xwedê li ser bin) tev ji hev re sond dixwînin ku ji dewleta Osmanî cihê bibin û ew bi xwe Kurdistaneke azad ava bikin.

Heman li wir peymana xwe girê didin, ku vegerin Kurdistanê û her kesek di şûna xwe de têbikoşe da ku gelê kurd ê hejar û bin-dest ji bin nîrê dagîrkerî û zordariya dewleta Osmanî rizgar bibe.

Di sala 1896an de Siltan Evdilhemîd Mele Selîm Efendî, Hecî Mûsa Begê Xoytelî û Seyîd Evdilqadir Efendiyê Şemzînanî dibexşîne û ligel surgunbûyîyên din ên kurd ji Hîcazê di riya Edremîtê re vedigerin Kurdistanê. Bi vî awayî Mele Selîm Efendî çawa ku vedigere Kurdistanê dest bi propaganda û tevgera rêxistinbûnê dike; li nav kurdên Başqe, Wan, Mûş, Bedlîs û Diyarbekir digere û di vî warî de bîrûbaweriya xwe belav dike; eşîrên van deveran jî guh didin pend û şîretên Mele Selîm Efendî û baweriya xwe pê tînin, her wiha ew jî tesdîq dikin ku pêwîst e ew ji bo rizgarbûna xwe bikevin nava xebatê. Ji bilî hin şêxên Qadîrî ku çend tiştên sivik ên wek quretî û xweperestîya şêxîtiyê dikirin bahane, ku qaşo Mele Selîm Neqşî ye, ango ne ji terîqeta wan e (Qadîrî), lewma jî nabe ku ew li dû Xelîfe Mele Selîm Efendî bimeşin, lê ên din tev de ji bo serhildana li dijî hukumeta Osmanî xwe amade dikin. Ji van şêxên qadîrî, bi taybetî li Kopê (Bulanîk) û Mûşê, Şêx Evdîrehîm Taqî aliyakariya Mele Selîm Efendî nedikir lê berevajî, alîkariya selteneta Hemîdîye dikir.

Li vir tişteki muhîm jî ev e, ku divê em behsa wê bikin, dema ku Mele Selîm Efendî mijûlî belavkirina bîrûbaweriya kurdîyê û rizgariya Kurdistanê bûbû, Şêx Sebgetullahê Hîzanî ku şêxê Hîzanê û serokê hemû neqşibendîyên Kurdîstana Tîrkiyê bû, îcar dema ku çûbû ser dilovaniya Xwedê, Mele Selîm Efendî xelîfeyê wî

bû, lêbelê piştî wefata Şêx Sebgetullah li cihê ku Xelîfe Mele Selîm Efendî bi xwe di şûna wî de rûne, Xwedê jê razî be, li şûna şêx rûnenîst, lêbelê kurekî Şêx Sebgetullah ê bi navê Şabedîn hebû ku hîn dehsalî bû, Xelîfe Mele Selîm Efendî piştî wefata bavê wî rabû ji bo lawîk dest bi nîşandana rê û rêzanên serokatîyê kir û wî fêrî zanyarî, sofitî û îrşada dînî kir. Bi vî awayî xwest war û baregeha bavê wî bi Şêx Şabedîn şên bike. Di vî navê de Xelîfe Mele Selîm Efendî mûrîd û sofîyan jî perwerde dikir ku divê ew ne bi tenê ji bo xwe bixebitin, belkî zêdetir divê ew xelkê bihêztir bikin; bi hemû şiyana xwe mezinatiya welatperweriyê bikin û xizmetê ji bo her du dinyayan jî bikin.

Hemû şêxên Kurdistanê vê henge-meya Mele Selîm Efendî qebûl dikirin û pê kêfxweş dibûn û di bîrûbaweriya welatperweriyê de bi dil û can alîkariya Mele Selîm Efendî dikirin.

Bi vî şêweyê Mele Selîm Efendî di nav piraniya xelkê Kurdîstana Tîrkiyê de bîrûbaweriya pîroz a kurdîyê belav kir û di encama vê xebata wî de bi taybetî di nav kurdên Qazîzman, Qers û Erdehanê de derwêş û mûrîdên wî zêdetir bûn; gelek mamosta, zana û peyayên tîgîhaştî yên ji gelê kurd hatin ser bîrûbaweriya Xelîfe Mele Selîm Efendî, dîsa Desteya Ulamayan jî fetwayek derxist, ku li gor şerîetê nabe ku zanayên dîndar ên Kurdistanê xizmet û alîkariya împeratoriya Osmaniyan bikin, bi taybetî ev ne tişteki rast e ku di bin fermanrewayîya rejîma Osmanî de kurd îmamtî, qazîtî û muftîtiyê bikin, çunke xîlafeta Osmanî di eleniya Îslamê û şerîetê de hukmê xwe dimeşîne, ku li hember elewîyan (Mezhebê Caferî) helwesteke dijî-

nane wergirtiye û ji bo feydeya îqtîdara xwe dijminatî û dubendiyê xistiye navbera xelkê musulman.

Di encama vê têkoşîna peyayên zana û têgihaştî yên gelê kurd de, her wiha li ber ronahiya fikrê Mele Selîm Efendî yê bi navê bîrûbaweriya kurdîdayetiyê, tevger her ku diçû belav dibû. Fikrê wan jî ev bû ku xelkê Kurdistanê Tirkîyê yên li her şeş wîlayetan (Erzirom, Xarpêt, Elezîz, Diyarbekir, Bedlîs û Wan) rabin serhildanê; xelkê wan her şeş herêman bi carekê de dest bibin xwe û bi vî awayî tevgera kurdîdayetiyê baskên xwe dawêşîne û belavtir bibin. Li ser vî esasî Mele Selîm Efendî bi gelek zana, şêx û serokên navçeyan re gotina xwe kiribûn yek û bi hev re peyman girê dabûn. Bi taybetî jî di navçeyên Erzirom û Wan û Bedlîsê de ketibûn nav tevgera xebatê. Lêbelê, xwestina wan ev bû ku divê Kurdistanê wek Îdareyeke Muxtarî (Otonomî) ji tirkên cihê bibin û di dîsa bi ser Dewleta Osmanî ve be û ji aliyê îdarî ve di bin desthilatiya xîlafetê de be.

Hukumeta Osmanî ji ber vê rewşê sepîrîze bû û ji bo girtina Mele Selîm Efendî leşker derxist. Axir di Hezîrana sala 1910an de li ser riya Wan-Bedlîsê Mele Selîm Efendî ji aliyê alayîyeke leşkerên tirk ve hat girtin, lêbelê dema ku Şêx Şabedîn bi vî xebera girtina Mele Selîm Efendî hesiya pîr lê giran hat û bi tevî sed siwarî ve êrîş bir bi ser serbazên tirk de, bi şerîkirinê Mele Selîm Efendî û yên din ji destê tirkên stend. Di encama vê rûdanê de êdî meseleya Kurdistanê eşkera bû û derkete rû; her wisa di navbera kurd û tirk de şerî dest pê kir. Li bajarê Bedlîsê 4 tabûr leşkerên tirk hebûn û di destê wan de ji sîlehên giran 1 batarya topên

çiyayî û 12 mîtralyoz hebûn, lêbelê di dîsa jî Şêx Şabedîn êrîş bi ser wan de bir û di netîceya vê êrîşê de leşkerên tirk şikiyan. 2 top, 10 mîtralyoz û 300 tîfîng ketin destê leşkerên kurd, her wiha 320 serbazên tirk jî bi dîlîtîyê hatin girtin, lê ciyê dax e, ku di vî şerî de 50 şerkerên kurd jî şehîd ketin. Artêşa tirk ya şkestî ber bi Diyarbekirê ve vekîşiya û waliyê Bedlîsê jî bi xwe re revand. Lêbelê, di meha Tebaxa heman salê (2 meh piştî serketina kurdan) de firqeyek (kolordu) leşker ji bajarê Diyarbekir ber bi Bedlîsê ve bo êrîşê bi rê ket û di encama vê pevçûnê de artêşa zordar a Osmanî bajarê Bedlîsê di dîsa dagîr kir, lê çî heye ku di nava vê artêşa Osmanî de gelek şerkerên ermen jî hebûn û ji ber ku Osmanîyan hêza ermenan dabûn pêşiya artêşê, lewma jî gelek ji wan hatin kuştin, li beranberî wan jî 20 ji şerkerên kurd hatin şehîdkirin. Belam ev şer bi vî awayî dawî lê nehat, Şêx Şabedîn bi hêza kurd ve li rojhilata bajarê Bedlîsê cebhe girê da û leşkerê Osmanî vekîşand nav şerî, di encamê de careke din artêşa tirk şikand û bajarê Bedlîsê ji destê tirkên dagîrker dubare stend.

Lêbelê, ev cihê xebînetê ye û şayanî nexosiyê ye ku tirkên gelek carî hîsên dînî di eleniya gelê kurd de bikar anîbûn û meyla wan vekîşandibû bi ser împêratoriya Osmanî ve; ji bo qezenc û menfîeta xwe û her wiha ji bo berdevamiya otorîteya hukumeta xwe cihêtiyê û dijberîyên dînî, mezhebî û terîqetî xistibû nav xelkê û bi vî awayî gelek ziyar dabû tevgerên kurdîdayetiyê ku di vî şerî de jî di dîsa heman taktîk bikar anî; hukumeta Osmanî çend şêxên ji terîqeta Qadîrî bi vî awayî berê wan bada bi aliyê xwe ve; hukumeta Osmanî ji bo

feydeya xwe ji şêxên Qadirî yên li qezaya Kufra Şêx Evdilbaqî û Şêx Huseyn Qadirî bikar anîn û wan jî li ser hesabê tirkên îxanetê bi Şêx Şabedîn re kirin; ligel leşkerên tirk êrîş birin bi ser bajarê Bedlîsê de. Vêca Şêx Şabedîn ku bajarê Bedlîsê di dest de bû, ji bo ku di nav kurdan de birakuji rû nede; ji bo ku di navbera kurd û kurd de xwîn neyê rêjtin, rabû bajarê Bedlîsê di cih de hişt û vekîşîya Muks-Sêrtê. Di encamê de tirkên bajarê Bedlîsê bi vî awayî cardin dagîr kirin. Lêbelê Mele Selîm Efendî hetanî bihara sala 1913an jî li min-tiqeyê ma, ku herçend hukumeta Osmanî di navenda bajêr de bû, lê bes fermanrewayiya wan di nav bajarê Bedlîsê de hebû, hawirdora bajêr bi tevayî di bin hukmê leşkerên kurd de bû. Dîsa herçendî ku di navbera her du hêzên leşkerî (kurd û tirk) de wek ku peymanêke aştîyê hebe jî, lê car bi car di navbera wan de şer derdiket û helbet her du alî jî ji hev gumandar bûn heta 18ê Nîsana sala 1914an ku hukumeta Osmanî ji bajarên Wan, Mûş, Erzirom û Diyarbekir 3 firqe leşker amade kir û êrîş bir bi ser Şêx Şabedîn û Mele Selîm Efendiyê Zaza de. Ku di encama şerekî xwînîn de birayê Şêx Şabedîn Şêx Mehmeşîrîn Efendî û pismamê wan Seyîd Elî Efendî ji aliyê tirkên ve dîl hatin girtin û li Bedlîsê bi tevî 10 kurdên din ve hatin daleqandin ku giyanê wan ê pak bo Kurdistanê bû qurban. Ev yek bi Mele Selîm Efendiyê Zaza gelek giran hat û xwest êrîş bibe bi ser Bedlîsê de; ji bo pêkanîna vê armanca xwe bi rastî berendametîya xweşmêraniyê hilda û di navenda bajarê Bedlîsê de *Şevbixwînekê* pêk anî ku ev jî wisa çêbû: Mele Selîm Efendî ligel 40 peyayên canfîda bi şev çûn nav

bajarê Bedlîsê û şer derxistin. Van 40 qehremanên kurd di pêşengiya Mele Selîm Efendî de li navenda bajarê Bedlîsê li hember leşkerên Osmanî 5 saet şer kirin ku di encama şerê wan de 2 qumandanên alayiyê (Albay), 5 efser û 140 leşkerên tirk hatin kuştin. Ji ber ku di nav tarîtiya şevê de şer pêk dihat piraniya kuştîyên tirk bi guleyên hevûdin hatibûn kuştin, lêbelê piştî ku roj hilat û ronahî kete rûyê erdê, hîn nuh wan dikarîbû dor li Mele Selîm Efendî û vî 40 qehremanî bigirtana. Axir di vê dorpêçkirinê de jî pevçûn her berdewam kir û piştî ku 10 qehremanî jiyana xwe fîda kirin, 20 ji wan çepera dijmin şikand û derbas bûn çûn, lê Mele Selîm Efendî û wî 10 lehengî xwe avêtin qonsolxaneyê Rusyayê ya ku li navenda bajarê Bedlîsê bû ku heta bi destpêka Cenga Cîhanê ya yekem her li wir man. Lêbelê dema ku Cenga Cîhanê ya yekem dest pê kir, hingê Osmanîyan qonsolê Rusyayê dîl kirin, her wiha bi vî awayî Mele Selîm Efendî û ew 10 qehremanên ku pê re bûn jî dîl hatin girtin. Bi tawana kurdayetî û bêdînîtiyê li ber deriyê qonsolxaneyê hatin dardêkirin ku 8 roj laşên wan di wî halê daleqandî de hat teşhîrkirin heta ku laşê Mele Selîm Efendî yê pîroz ji serê wî qetîya û bi vî awayî bû qurbanê rêbaza rizgariya Kurdistanê.

Mele Selîm Efendî dema ku çû bin sêdarê temenê xwe 65 salî bû. Li ber sêdarê waliyê Bedlîsê jê re dibêje, "Te gotibû dê Xwedê me muzafer bike, çima tu biser neketî?" Hingê Şêx Selîm Efendî di bersiva xwe de wisa ferman dike, "Belê, Xwedê zafer bexşî me kir. Lê ji ber ku di nava me de xayîn hebûn lewma jî Xwedê ji me stend!" Piştî ku viya dibêje, vêca bi hêrs vedigere bi ser

walî de û dibêje, "Lê mizgîn li te be!... Ku tu cehennemî yî û dê cihê te jî dojeh be. Çünke, min mafê xwe bi te da zanîn lê te qebûl nekir..." Dû re wisa dewam dike, "Ma ev mirin ne bi tenê ji bo me ye! Lêbelê hûn dê hem li vê dinê û hem jî di qiyametê de rûreş bibin! Çünke hukim û selteneta we durû û hîlebaz û fêlbaz û bêbext e. Hûn dê bi van kirinên xwe heta bi heta neçin serî û helbet dê heq bi ser bikeve!" Mele Selîm Efendî bi vî rengî mezinatiyek ji mezinatiya xweşmêrên gelê kurd dide nîşan û giyanê xwe di riya mafên gelê xwe de di bin sêdarê de dibexşîne.

Mele Selîm Efendî peyayekî gewre î xweşmêr bû. Peyayekî dîndar û welat-perwer bû; zana, şair û edîb bû. Bi zimanên tirkî, farisî û erebî dizanî, her wiha şarezayê hemû lehçeyên zimanê xwe bû. Dîwana navdar a Mesnewîya Bixarî bi kurdiya kurmançî serh û tefsîr kiribû. Ji bo Îstîklala Kurdistanê du car çûbû Îstanbulê û çar car jî çûbû Hîcazê. Bi peyayên mezin ên kurd re ku hatibûn surgunkirin û li wan deran zindanî bûn, hevdîtin û guftugo pêkanibûn. Ger mirov rastiye bibêje, Şêx Şabedîn gelek car li ber Mele Selîm Efendî digere û jê tika dike ku ew li şûna xwe danişê û dev jê berde, jê re dibêje, "Em radibin qiyamê lê gundî li dû me namesin..." Lê Mele Selîm Efendî dev ji dozê bernade û guh nade Şêx Şabedîn. Di nav gelê kurd de her digere û ji xebatê xwe nade alî, ji gefxarin û tehdîtên tirkî jî natirse. Helbet îrşada millî û dînî bi hev re dikir û her wext viya digot, "Heta nefesa xwe ya dawîn jî di meseleya dînî û qewmîyetiyê de ez dê ji bo gelê kurd bixebitim û ez dê dev ji doza xwe ber nedim."

Lêbelê, ev jî pêwîst e ku divêt em

behsa wê bikin û cihê xebînetê ye, ku hukumeta Hemîdîye di navçeyên rojhilata Tirkîye de, ku ew dever Kurdistan e, 24 alayî artêş (Alayîyên Hemîdî- R.L) ji xelkê pêk anîbû da ku tevgera gelê kurd dorpêç bike û parçe-parçe bike, her bi vî awayî ew şîrêza yekîtî, biratî û ahenga rêkûpêkiyê di nav gelê kurd de çênebe; li hember selteneta Osmanî hêz û şîyana kurdan saz nebe. Ji bilî viya jî Siltan Evdîlhemîd van teşkilatên leşkerî ku ji xelkê kurd pêk anîbû, wan li hember Qazaqên Rusî jî bikar dianî. Jixwe, di Cenga Cîhanê ya yekem de sudeke mezin ji van kurdan wergirt. Lêbelê ev yek ji bo me gelek cihê şermezarîye ye û gelek fihêt e ku di hemû tevgerên millî yên girîng de, ku ji bo serxwebûna xaka pîroz a Kurdistanê û rizgariya gelê kurd bûn, wan rencxwariya gelê xwe kir; ew 24 alayî leşker qet beşdarî û hevkarîya tevgerên kurdayetiyê nebû, berevajî ligel tirkîyan yek bûn an jî li hember rêxistinên rizgariya netewayetiya kurd béalî sekinîn.

Şermezarî û rûreşî ji bo wan kesan e ku xiyaniyê bi gelê xwe re dikin. Şanazî bo giyanê pak ê Mele Selîm Efendî û hevalên wî ye.\*

---

\*Ev nivîs ji kitêba "Jiyan û Berhemekanê Îsmail Heqî Şaweys, Dezgay Çap û Belawkirdinî ARAS, Zîncîrey Roşinbîrî, Çapî Yekem, Çapxaney Wezaretî Perwerde, Hewlêr, 2003" hatiye wergirtin.

# MÊJÛYÊ HIKUMDARÎYA ŞÊX MEHMÛDÊ HEFÎD

## II

Mela Xalid Ezîzê Motkî

Wergerandina ji soranî: Remezan IŞIK - S. VEROJ

**Ewelê Înqilab û Întibah  
(Hişyarbûn) bo Kurdistan**

Roja 5 Eylûla 1922, li beyanî zû Cenabê Celaletmeab Hefîzade Şêx Evdîlqadir Efendî ligel e'dayê Meclîsê Millî ku ji Mustefa Paşa, Heme Axayê Ebdulrehman Axa, Ebdulfetah Çelebî, Mecîd Efendî Hecî Resûl Axa pêk dihat. Û ji eşraf Ehmed Beg, Tewfîq Beg bi tezkîre ji aliyê hakimê sîyasî ve bo cîyê tiyarexane ku li kenarê bajar e, dawet kirin, zatan rojek li pêş wê şeş tiyare hatibûn. Ev zatana li jêr çadîrek kombûne û etrafê tiyareyan bi zincîra nobeçîyan muhefîze dikirin. Ji ehlê bajar komekî gewre bo seyran westa bûn. Ji hîç aliyek ve bi qederê zerreyek bê nezaketî nebû. Hakimê sîyasî



Mîcirkole Sem jî rabû ser pîyan û ji hemûyan ra gotî "nabe emrêk ku ji Bexdadê ve bê lêkolîn û bê sahî were girtin. Êsta Silêmanî texlîse dikin; esker, polîs, eslihe, cebexane, pare, erzaq wesaîre hemû li cîyê xwe ne. Û ev e kilîdê xezîneyê talîm bi kî bikim. Gotî ku bi reîsê meclîsê wê întixabe dikin. Hemû bi hev ra gotin cenabê Şêx Qadir Efendî bo êsta munasib e. Belam pêwîste zor bi çapûkî cenabê Şêx Mehmûd Efendî bête vira. Heta ku îdareyê karûbar ê Kurdistan temîn bike. Li ser vê gelek guftûgo hate kirin. Û ji teref azayan hinek pîrs û cewab ji hakimê sîyasî hate kirin, di cewabê hemûyan da her eve got: "Wextê qîse nî ye, em nika diherin. Hun fikrê îdareyê xwe bi xwe bikin.

Meclîsa we heye. Azayên we hazir in, madem ku we Şêx Ebdulqadir Efendî bi reîsî qebûl kirîye û îtîma- da we bi wî heye bo îdareya hemû karûbarê we, bo muhefizeya asayîşa we bi qerarê meclîsê îş bikin. Em bi mûcibî emrê qetîî ku me wergirtiye herçî memûrê îngilîz e, dê Silêmanî texlîye biket”.

Li paşê ev qisane, hakimê sîyasî bi xwe û muawin û qumandanê eskerê îngilîzî ligel komelê westan û dia xwe ziyan kir û heyetê hazir cîyê tiyareyan bi cî hişt û bo bajarê xwe vegerane. Li paşê memûrê îngilîz bi tiyarê hereket kir. Ev mulaqat û dawîyê çûyina îngilîzan ji seet yekê rojê ve heta seet şeşê êvarê dewam kir. Belam li vê wes- tane bo çavenêrîyê hatina Mîcir Nowîlî ku hakimê sîyasî yê Helebçe û navçeyê Caf bû. Ku ew nehat, evan şandin.

Azayên Meclîsê Millî li jêr rîyasetê Şêx Ebdulqadir Efendî her wê rojê seet li pêncê di daîreyê hikumet da kom bûne, çinku emnîyet bi întizamê eskerek ve bû. Ji aliyê mîrlîwa Mistefa Paşa ve têgeyand nû îxtaratî lazime bi heyetê eskerîye kira. Hemû zabî û esker heta damezrandina hikumetek, pêwîst bû mihefizeya millet û nîştîman û alî alexusus bo sîleh û cebexane û xezîne hemû ehd û peymanî kir. Bo şev û roj dewrîye û saîr hate tertîb- kirin. Her ew rojê întizam û himetî eskerîye û fitanîtî zabitan çavê hemû kesî pê ket û li der û jorê şar da asayîşê mihafîze kir. Roja duwem ji aîleyê Hemewend Kerîm Fetah Beg, Mihemed Emîn Axayê Feqê Qadir, ligel Feqê Mihemedê Hacı ku reîsê rişewende ligel kurên Kak Ebdulezîz Xale û etbaîyan daxilî Silêmanîyê bûn.

Cenabê alî hakimê Singa û Şêx

Ebdulqadir Efendî û mehzûmê muhterem ê cenabê Şêx Mistefa ligel pêgir û ewan ên li pêştir hatibûn Silêmanî, meşxûlê mihafîzeyê emn û asayîşê bûbûn. Roja sêyem ku roja hênî bû, li beynî hinde xelk ku ji layê Ranye ve hatibûn, bi taybetî li zimanê hemûyan da hatina jimarek eskerê turk ligel top û mîtralyoz û gelek siwarîyên ku ji Dukanê ve diên bo Silêmanî û deverên din. Heqîqeten hemûyan heqê wan bi dest bû ev cûre propexande bo turkan bikin, çunke li pêşiya wê gelek başiyên hikumetê Osmanlî ligel kurd bûn, beşê zortirîn merivên wan rêkiribûn Bînxazîyê, li wê derê ji birçîya mirin. Înca hez ji wan fikir ku dubare turk bêne. Ne hikume- tekî millî yê kurdî bête damezirandin. Gerçî xelkê Silêmanî û her kurdek ji sebebê bi rabiteyê dîn ku çend sed sal e kurdî pê bitrateve. Ji awazê hatina ordûya turk memnûnbûna wan xurayîye. Belam cîyê tesbîb e ewanê li beranberê ew xizmetên ku bûne bo îngilîzî bidestxistina serwet û îkram bûn. Û di zemanê îngilîz da xwe bi nêzîktirîn kes û fidakarên hikumetê Brîtanya nîşan didan. Ew roj bo stîrî Masbîq ahwalê xwe li millet yan jî bo ku întiqam ji miarizên wan û bo evê ku hikumetekî kurdî yaxud tirkî bête damezirandin di wî jî da bo xwe cîyek bigrin. Ev heta bi dereceyek bû, her kesî bawerî nekir aya bi hatina heştê hezar kesên pîyade û siwarî yên Tirkîyeyê û bi hezaran top û mîtralyoz û yaxud bê wata ye ku waye li Koyê ne. Êdî ew bi xwe ve wa ne û hem ew duşminê nîştîmanê wan e. Ew minfet- perist in. Ew cahil û bê şeref in. Ji cehi- lan û yên li bazarê re digot “temaş a bikin filan peya dibên îslah hez bi

gawûr dike, bi hatina eskerê turk naket” Bi weha fikrê bo ixtîlal teşwîq dikirin. Li wê wextê da bo ku nimêjê cume temam bû. Bi emrê cenabê Şêx Qadir Efendî wucûh ayan û munewerên memleket li der û jorê daîreyê sîyasî da bi îzdihamekî pirr gewre civîna xwe kir. Basê sê meselê dikira. Ku her kes li ser ev sê meseleyan şiroveya xwe binûse. Yaxud bi ziman bibêje, bi aşîkar her kes fikrê xwe beyan biket, belam qetîyen yek- ûdu dilgîr nekin û di derheq mexlûbkirina yekî de qezencê şexsî nebînin. Û hemû bi qirarê pirranî û tabîî pirraniyê bibin. Bo vê sed car bi quran û ayet sûnd xwaribû. Li pêşîya ev sûndê jî her ew roja ku îngilîzan Silêmanyê bi cî hişt. Bi qirarê meclîsê ku çend kesekî dî li wucûh memleket ji xaricê azayên muntexîbeyê millî li karên girîng îhzar kirabûn, nameyek teemînê bo wan nûsî û îmza kir ku kes ligel kesî xerezê şexsî teqîb nekin. Û sirf bo menfetê millet û weten xebat bike û di navbeyna wan da hîç tehrîkat nebe. Li pêşîya destpêkirina vê muzakereyê cenabê Şêx Qadir Efendî bi îtîna bo xîlafetê îslamî yê derheqê qewmîyet û millîyet de hinde gotarên maqûl beyan fermû.

Ew sê meseleyên ku muzakire li ser dihate kirin evana bûn; 1- Damezirandina hikumeta Kurdistanê. 2- Qebûl û îstiqbalkirina eskerê turk. 3- Her kesê arezûkirina hikumetê îngilîzî divê, bila aşkira bêjin.

Ewanê ku me basê wan kir bi sûnd û temînatê musterek bûn hîç yekî ji wan bi serahet qiseyan nedikir. Belam bo vê ku fikrên serok û mezin ên roşinbîr li ber çavê yar û bîyaniyan dîyar bibî. Û divê ekserîyet bizanî ji teref Mistefa Paşa ve defter hatiye dayin ku

her kes fikir û îştîhadê xwe binûse. Ta azayan malûm û cem’î bikirî û ewê nûsîn nezanî bi hoyî mu’temanan li defterê xwe binûsî. Ev teklîfa hîç faîdemend nebû:

Hakimê qeza Riza Beg ku li zemanê îngilîz da girêdayî bi *Cemîyeta Kurdistan* bûn, bi serlêdana nivîskî îstîfa kiribû. Û li wan rojan da yanî li paş çûyina îngilîzan, li ser şayîbeyaya hatina heşt hezar eskerê turk li nezerê hinek kesan da xwe zor bi terefdarê turk ê hişgir nîşan dida. Rabû ser piya gotî “bo çî em li ser kaxiz binûsin her kes terefdarê hatina îngilîz e, destê xwe helbidî tê zanîn” netîceyek hasil nebû.

Li paşê dîsa her Riza Beg bi dengekî bilind gotî “kî kurd e divê destê xwe helbidî”, xeyrî wî û çend kesekî din gewre û biçûk bi carek bi şidîn destê xwe hilkir bi ev awazê “ligel xîlafetê îslamîyet malûm e, her bijî Kurdistan û hikumetê Kurdistan” û bi carek çepikan lê da, ji ber vê zêde hêsir ji çavê wî dihate xwarê. Digot wan, divê hikumetê me yê millî hebe. Hikumetê me yê Kurdistanê divê. Li paşê Riza Beg gote min hêsta pirsên xwe temam ne kiriye.

Çinku li vê weqtê ji meclîsê derçûna Mistefa Paşa pêwîst bû, ji reîsî musade dawa kir ku fikrê xwe bibêje û gotî “madem li ser kaxiz fikir nayê nûsîn, piranî çawan dîyar dibe. Fikrê min ligel rabiteyê xîlafet û îslamîyet e bo selametê weten û teşkîlê hikumetê millî yê kurdî ye, her kesî fikrê li vê merkezê da bi aşkira bibêje yan jî binûse” ligel vê herçî mûteber û munewerên Kurdistan û danîştîwanan bûn, xeyrî 3-4 kesî hemû bi carek ev fikir pesend kirin bi awazê keyfxoşiyê daîreyan pirr kir. Li ser vê Riza Beg gotî

“evana mindal in bi vê qeydeyê çawan dibî”. Mistefa Paşa ciwabê wî da û gotî “tu bo çî fikrê xwe bi muwafiq qirar nanûsî yaxûd bi aşkira nabêjî.” Du-sê kesên din gotin nabe ev bi aşikarî bête beyan kirin, û nabe navê me li ser defter û kaxiz bête nûsîn. Cenabê Hefîdzade Seyîd Ebdulla Efendî herçend kaxiz û defter hênaye pêşve, teklîfa nûsînê fermû, faîde nebû. Li wê gavê da merivekî rûtelle bi wasteyê Qumîr Hîlmî Efendî, teqdîmê meclîsê kir. Gotî qelem piyawê wergirin. Zor muhîm e. Merivê pêkve gotî: “Eva leşkerê zor ên tirk taqim bi taqim, tabûr bi tabûr, piyade û suwarî geyişte Şîwî Awdar ku nêzîkî şar e, çavê min bi xwe pê kevt û hatim ku xeber bidime”. Li ser vê komele belav bûn û hatin derve, heta bizanin ev leşker çî ye. Mistefa Paşa bo mihafîzê asayîşê memleket û îtixazî tertîbat ji eskeran re emr kir ku li jêr qumanda zabîten xwe da berhev bibin. Heta baş derkevî ku ev qisane çî ye.

Li vê wextê nazik da cenabê Mistefa Paşa ji teref Kerîm Beg Fetah Begê reîsê Hemewend û Ewanîye ve kit û pir hate girtin. Û her li wê derê û li wê cîyê da Qumîr Hîlmî Efendî ku ligel çend polîsek nêzîkê Kerîm Beg bûn û Mistefa Paşa bi zor bir û wan heps kir.

Li ser vê ku Mistefa Paşa hepsî kira. Û hepsîkirina ev peyayê nirxdar bê agahdarîya reîsê Meclîsê Millî bû ku sebebên wî li paşê tête gotin. Hemû eşrafê şar û peyayên cemîyetdar û hemû munewerên hizirdar ketine telaşê û nêzîk bû ku gelek hirawû-huryên xwînavî ser bidet. Belam cenabê Şêx Ebdulqadir Efendî Midîrê Singaw ligel Şêx Mistefa Efendî mexdûmî zor tekoşîn kir û li sayeyê xudayê gewre bi bê wîqûat her li êvara

wê rojê hate berdan. Li ber derîyê serayê da zor kes li dor Cenabê Mistefa Paşa kom bûwe. Ji layê nîştimanperwerên xort ve bi keyf û sirûde hate pêşwazî kirin. Û bi çepê rêzane birine malê.

Her wê şevê ji teref esker û polîs ve întizam û tertîbekî baş damezra. Welat kete asayîş û sikûnê. Û peyamîgîranê Mistefa Paş geyişte serok û begzadeyên Caf û Pişdir, zor piroşîmend bûn. Ku ev çî muemayek û çî tehrîqat bûwe. Roja çarem ku roja şembe bû, ji aliyê reîsî Meclîsê Millî celaletmeab Şêx Ebdulqadir Efendî ve, bo xeberwergirtina cenabê hikumdarê Kurdistan Şêx Mehmûd Efendî, li ber evê ku xeta telxirafê Silêmanî, Çemçemal, Kerkûk hatibû xirab kirinê. Bi otomobîl cenabê Seyîd Ehmed Efendî Hincîre bo Kerkûk birê kir. Çünke ev zat li ber çavê hemû kesî xoşewîst bû. Bi silametî geyişte Kerkûk. Roja şeşem cenabê Seyîd Mehmûdê reîsê aîleyê Cibarî ligel etbaî xwe ve ji Çemçemalê ve, û cenabê Mehmûd Axayê Kûrî, Elî Axayê Pişder ji Qeladiz ve bi teşrîfen hatin Silêmanî. Hemû ji teref Şêx ve bi îzat û îkram bi xêrhatin kirin. Her kesî li qonaxekî bicîkirin.

Roja heftem ku roja duşembe bû, begzadeyên hemûnd bi wesîleyê ew mamûrîyetan ku ji aliyê cenabê Şêx ve bo wan hatibû bexşandin ku li qeza Çemçemal û Surdaş rûnine. Nav û memûryetiya wan li navê paşî de hate nûsîn.

Roja heştam cenabê Seyîd Ehmedê Hincîre ji Kerkûk bi otomobîl vegeriya Silêmanî û ev xeberê hîna, ku “cenabê hikumdarê Kurdistan ji Kuweytê ve resmen hereketê teeyîn kiriye. Û îngilîzên ku li Silêmanî diman li

Kerkûkê kombûne. Asayîş û emnîyeta Kerkûkê tête cî bi cî kirin. Û ew qiseyên îngilîzan ji wan pirsibû, hemû hatibûn bicî”.

Cenabê celaletmeab Şêx Ebdulqadir Efendî bo rênedan bi hawalî bi wateya parastin û emnîyeta bajêr. Emr dabû ku kes bi çeka xwe ve di bajar da negerî. Li ser ev emrê esker, ji ahalî û eşayîr, her kesê ku bi çek ve bigirtaye, sîleh ji wan distand. Û xençer jî bibûwaye yan dê bişikanda yan dê bihîna teslîmê amîrê xwe bikira:

Heqîqeta bi vê cûre kirina întizamê welat ragîra. Û ji bo hindê karê nîzamanê rêya derfet pêwe dira.

Sadatê Berzenciyan jî ku teşrîfen hatibûn bo xizmeta cenabê Şêx, ewanê ku pêwîst bû her yekî bi mamûrîyetî hatin teltîf û tayîn kirin. Û bo mihafizeya karwan û rêya Bexdad, Şêxên Tîmar û cenabê Şêx Ebdurehman Daraxa hate tayîn kirin. Heqîqeta mamûrîyeta ev merivan zor bi cî bû. We bo hemû kesan basê keyfxoşî bû. Ev çend şevan bi hoyî siwarên xwe bo mihafizeya asayîşa dewrûberê şar, hîmnet û xîretê cenabê Şêx Mistefa Efendî kurê Şêx Ebdulqadir efendîyê Singa nayê înkarkirin.

Rojek li paş roniştina îngilîzan li Silêmanî bo tehqîqî şayîbeyaya hatina eskerê turkan ku di devê çend kesek da dewranî dikir, celaletmeab Şêx Ebdulqadir Efendî, Ebdûle Axayê mûtemedê xwe şandibû alîyê Sûrdaş û Dukanê û roja sêşem vegerawe. Ew hemû qiseyên mifirdeyan dikir derew derket. Ku ji alîyê hinde kesî ve heldibira bo têkdana efkarê amme (raya giştî) û xizmeta bi dijminê weten re dîyar dikir.

Û bi goreyê xezeteyê *Necme* li Kerkûkê û xezeteyê Bexdadî jî, terk kirina Silêmanî ji alîyê îngilîzan ve,

dîyar kir ku kurdan bo tekoşîna serbixoya millî ji weqtî îstifade kirine. Û bi zorê bazûyê xwe serbixweyîyê wergirt

### Roja Ala Helkirinê

Li ber vê bi tekbîranîna mezinan û endamên Meclîsê Millî biryar da ku alayek dirust bikin her wekî ew beyraxa ku pêşîyê, li zemanê hikumdare cenabê zeîm Şêx Mehmûdî hebû amade bikin. Û pêwîste li wê cîyê jî helbikin.

Li ser ev biryara (Roja 15 Eylûl 1338 = 1922) piştî niwêja Cuma li hewşa Mizgefta Gewre da lejkerên millî û şagirdên mekteb û eşraf û mezinên welat û serokên eşîretan ligel gişt danîştivanên Silêmanî sef bestayî (girêdayî) îhtiram bûn. Li jêr alaya millî ya Kurdistan ku helkiribûn, hindek li ber wî deparanewe û hindek nûtiq dixwendin. Û bi hemû îhtiram ve li ser daîreyê hikumet û qisleyê eskerî alaya xwe bi tanzîmatekî lazim çikandin.

Li paşê silam û dûa cenabê Şêx bi kemalî tazîm û tefxîm bo dewlet-xaneyê xwe ku xaneyê miqedesê Hefît (Kak Ehmed e) qesîse gerandin û bo kêfxoşî li jêr alaya miqedes a Kurdistanê çend top hatin avêtin. Û ji alîyê eskeran ve ligel ehd û peymana sêdaqetê çend rîje tîfing kira. Xuda li Kurdistan pîroz biket siye bare bi genim û ew roja mubarek e:

Sûretê telxirafnameyê ku cenabê Şêx Ebdulkerîm Qadir Kerîm bo celaletmeab Şêx Ebdulqadirî şandiye ku derhaqê sîyasî ye berî hatibû.

### Bo Cenabê Şêx Ebdulkerîm

*Roja Çarşembe:* li Kifrî 13 Eylûl 1338 - 1922. Evro ku Şêx Mehmûd û

Şêx Mehmûd Xerîb digehîne Bexdad, bi ewelîn bo Kifrî hereket dikan. Belam li pêşîyê tevgerîn bo hinek îşî lazime, dê Mindûbî Samî muşawirî ligel biket. Heta xeberê bidim te, se- kina te li Kifrî pêwîste. Her wextêk Şêx Mehmûd bo Kifrî hereket kir, te xebêrdar dikim.

Hakimî sîyasî  
**Mîcirkold Simîş**

Bina bi emrê ku li Kifrî ve ji teref hezretî hikumdarê Kurdistan cenabê Şêx Mehmûd ve hatiye. Bo hinek miza-kireyê îş û karê Kurdistan şeva sêşem-be 19 Eylûla 1922 cenabê Hacî Mistefa Paşa û Ehmed Begê Tewfîq Beg, Mihemed Axayê Ebdulrehman Axa, Îzet Beg Osman Paşa, Îbrahîm Efendî zabîtê eskerî, bi otomobîlê hereket kirin bo Kifrî.

Li van deman da rojnameyê *Bangî Kurdistan* ev qiseyên xwarê dinûsî "Li weqteke cenabê Se'd Zexlûl Paşa ku li ser meseleya millîyet li Misirê tete girtin û bi heps dikan. Li paşê vege-randin, erebên Misirê hemû bi civakî çûn bo pêşwaziya wî. Û wî li ser mil û serî helgirtin. Bi vê cûre îhtiramê anîne bajêr. Ewa hezretê hikumdarê Kurdistan cenabê Şêx Mehmûd ku li ser eynî meselê hate girtin. Û sê sal û nîv e bi enwayî rezalet li Hîndistan hatiye hepskirin û cizre bi dirawe êsta bi melîkayetîya Kurdistan anîne nizîk, ku bizanin milletê kurd çi cûre pêşwazî li wî dikan û îhtirama wî digrin. Û li derheq nawbiraw bi çi hissî û hurmetê bo wî pê şan didin. Waqia bi teşrîf anînê xelk çend zêdetir bi gul û gulaw wî baran dikir. Li paşê basê wî dikan û çend kesî ketine jêr dest û pîyan.

Roja 16-yê Eylûla 1922 li zarê hinde kesan de dihate gotin ku Silêmanî, wek

di zemanê berê yê hikumdarê hezretî Şêx da bû. Mixalifan cemî- yetekî xefîye damizrandine, ev alaya Kurdistanê ku hatiye hilkirin, dê deynîne xwarê û bi xwe alayekî taybetî li cîyê wê biçikînin. Goya bi hoyê hêzeke ve kurdê li şar da hinde kesên bi navûbang û nasbûyî dikujin. Û eskerê Turkiyê jî goya alay alay, firqe firqe li Dukan li Ava Zê kiçe pirîneve bo aliyê Surdaşê (ku deh seat ji Silêmanî dût e) heta komelekî mexsûse jî ku li mêj ve meşxûl kiriye bo propaxande, yanî firûfil bû. Bo bi pêveçûna qumandanê eskerê turk ku bi navê xwe "Ozdemîr Paşa" şandîye. Heta bo siwarbûnê jî hespêkî zor çak (belam ne wek malê bi pêrweçûyîyan bî, belkem bi emanet li xeyr xwestiye) birê kiribû. We dîsan got bo dawet bi navê ehlê Silêmaniyê gelek kaxiz çêkirin û tertîb û bi dizîyê ve çû aliyê Özdemîr ku xeyrê ev kaxizan ji vê pêrweçûn û dawetan ew kesên navborî û meşhûr li pêş da û kesên din xebêrdar bûn. Û di zimanê xelk da şayîe hebû goya ligel ev bi pêrweçûn û bangkirin "lîste" yanî defterê ku navê gelek kesên ku musteheq bi kuştin yan bi mal talankirin yan bi hepsê pazde sal mehkûm kirin têda hatibû nûsîn û dibêje, ev roj û rojê 17-ê Eylûla 1922 bi vê cûre şayîate ve bo qise birin û direw li ser êkxistina firkuhurî daîm ew mihûdan û malan weha dewam dikir. Kesê ku li qidê û bi vê adet fêr nebû bî, nedibî xeyr ez eve ku ya star bixwînî tiştê dî bedellî dane dihat.

Ji teref wezîfedaran ve bi taybetî bi hoyî siwarên sîyadetmeab cenabê Şêx Mistefayê kurê Şêx Ebdulqadirê Singaw. Û cenabê rişadetmeab Şêx Ebdulkerîmzade Şêx Mehmûd Efendî, Cenabê Şêx Ebdurrehman Daraxa

asayîşê daxilî û derûdora bajar dihat mihafizekirin.

Belam ji ber ev çêbûnan yanî derxistina derew û delse û tizwîratê li daxilê bajar da û bi taybetî sirwetê navxoy emnîyetê dilê wan ne mabû. Bo qaîmkirina tişt û mekiyan bi dizîyê ve mijûlbûn. Û subhanallah li çi zemanek wan bi zahirî îftîxar bi îslamîyet û mirî dikin. Li ber îxlafê efkarekî bê ehemîyet û derew û delseyê Turkçîyan her wekû dema sultan jî weha bû, birayê dînî bawerî li birayê dînî yê din nake. Û li beranberê yekûdu mijûlê tertîbatê duşminayeti ne.

Şeva sêşembe 12-ê Eylûla 1922 bi îradeyek ku ji layenê eşraf cenabê celaletmeab hezretî hikumdarê Kurdistan Şêx Mehmûd dam şewket ve geyîştibû hezretî Şêx Qadir Efendî, Mistefa Paşa û cenabên Osman Paşazade Îzet Beg û Ebdulrehman Axazade Mihemed Axa û Tewfîq Begzade Ehmed Axa bo mulaqat û îstîqbalî hezretî hikumdar bi otomobîl di rêya Çemçemal û Kerkûk da birêkirine bo Selahîye.

Ew cemîyeta xefye ku li pîşîya vê me bas kir. Goya li ber ev e, wan xeber bihîst ku hezretî hikumdarê Kurdistan Şêx Mehmûd ji Bexdadê hereket kirîye û dibêm ji nêzîk de teşrîf dikate paytextê Kurdistanê li Silêmanî. Herçend sê-çar roj bêdeng bûn û li derew kirin û bi zahirî firaxtiyan kir. Belam di roja 24-ê Eylûlê de, çunke hikumdarê Kurdistan ji ber hinde karê resmî nextêk ji hereket kirinê texîr bû. Ev zatane jî bi emrê resmî çûbûn bo selahîyen hatinê. Ev cemîyetê xefye yê bênamûsane dubare ketine derew belavkirinê. Ku goya ev heyeteka li Silêmanî ye bo mulaqat û îstîqbalê hezretî hikum-

darê Kurdistan çûn bo Kifrî û ji wê jî wan birin bo Bexdad. Û hinekan digotin wan hepis kirine.

Û di nav bazar da çend kaxizan belav kirine, ku goya ev kaxiz ji teref qumandanê eskerî yê turk ve bo eşrafê Silêmanî hatiye nûsîn ku hîç xof nekin, hemû îslam in û turk jî îslam in, biçin bo îstîqbalê wan bikin û mezbeteya wan bidine û wan bînin bo şarê Silêmanîyê û li sûretê kaxizek da ku ew qumandanê turk bo cenabê Ebasî Axayê Mehmûd Axa reîsê Pişder nûsî bû, tê da beyan kiribû. Ku eger xelkê Silêmanî eskerê turkan bi ihtiram qebûl û îstîqbal ne kir, bi wasiteyê quwetê Pişder ve, sitûtê hikumetê turk nîşanê wan bide. Û eger Mistefa Paşa û hempakanê wî bi zindîwetî hatin derdest kirin, ritbeyê paşayî yê ku Meclîsê Millî yê Enqere dabû, jê distînin. Û li kaxizekî dî da (ku Özdemiş) paşa bo qumandanê mifre- zekî Dukanê nûsîbû, Emrê dabû ku li Silêmanîyê îdareyê ehkamî ûrfîye biket.

Îca ku xelkê têgeyîştin mixabin tirk wekî her caran rêya xwe ne gorîye. Efkarê xwînrijîn û îdamkirinê li dîmax de mawe, belkû zêde kiriye. Pirraniya alîgirên turk ji tîrsa gîyanê xwe pişîman bûne. Îca bi dizî ve li aleyhê turk qise dikirin. Ji ber vê, ku dîsan got seatêkî dîke digehîne şar, wan cesaret ne dikir bi aşkira li aleyhê wî qiseyan bikin.

Roja 25-ê Eylûla 1922 paş nîvro cenabê Îzet Beg Osman Paşa, Ehmed Beg Tewfîq Beg, Mihemed Axayê Ebdulrehman Axa ku bo îstîqbalê hikumdarê Kurdistan çûbûne Selahîye. Bi otomobîl veegerane daxilê Silêmanîyê bûn. Ligel wan da hinde emra û zabitên kurd ku li pêşîya wê li hepsê

Osmanliyan bûn, vegerabûne Bexdad. Û ji bo xizmetê weten li Bexda ve qaîmeyê xo pêşkeşî hikumdarê kurd kiribû. Mîrlîwa Sidîq Paşa, bînbaşî erkanî herb Tewfîq Wehbî Beg, bînbaşî Xale Seîd Beg, yuzbaşî Reşîd Efendî, mulazim Emîn Efendî, mulazim Ezîz Hîkmet Efendî, mulazim Ebdulezîz Efendî, mulazim Rewanduzlî Emîn Efendî teşrîfyen aîne Silêmanîyê. Û wan xeber da ku hezretî hikumdarê Kurdistan Melîk Mehmudê Yekem bi siwarê hesp bi rêya Qadirkerem ve teşrîfî diçe bo Darêkelî. Di vê vegerê da qazancekî sîyasî millî heye. Li ser vê derew û delse vemirîn.

Îca komel bi komel ji hemû layekê ve û heta ewên derew û delseyan tertîb û belav dikire jî, dest pêkir bi conîdana turkan û piropexandeya li aleyhê wan. Û îhzarê dostayetî bi mixelîfên xwe re dikirin. Ewanê ku çûbûn bo pêşwazîya hikumdarê Kurdistan bi şeref nîşan didan.

### **Geyîştina Hikumdarê Kurdistan**

Li nav şarê Silêmanîyê da bi emrê cenabê reîsê meclîsê millî yê Şêx Ebdulqadirê Hefîdzade, bo pêşwazîya hezretî hikumdar tertîbatê lazim be hatibû cî bi cî kirin. Çar taqî zefer durust kira. Yekê li ber dergayê mala hezretî hikumdar, yekê li ber dergayê telxirafxane, yekê li ber dergayê Mizgefta Gewre, yekê li ber cadeyê polîsê li xaricê bajar durist kirin. Bi enwayî gul û tiştên ciwan razayeve û hemûyan bi alaya şîrîn a Kurdistan tizîn dikirin. Roja şembe 30-ê Eylûla 1922 ku peyamê Collanewê hezretî hikumdarê Kurdistan ji Darêkelîyê ve geyîşt. Li vê ber û ew berî ev çar taqî

zefer da serbazên pîyade û şagirtên mekteb, ku ev şagirtan her yek alayeka pîroz a Kurdistanê bi dest ve bûn, bi temamî di rêza edebê de bûn û hemû dukan û bazar daxira, ehlê welat û eşîret û qebîle bi siwarî û pîyadeyî heta du seat rê komel bi komel rêz bûbûn. Seet şeş û nivê rojê hezretî hikumdar geyîşte bajarê Silêmanî yê payetextê Kurdistan. Heman dem û dest (21) top agir da. Û ji alîyê lejker û şagirdan ve li mekteban resmî selam hate cî bi cî kirin, şagirtên mekteban goranîyên millî û niştîmanî xwendin. Li ser xan û banê malan ve jinan û mindalan hemûyan gulaw û gulan dixiste xware ve, têkra gulbaranî hezretî hikumdar dikir û bi deng digot bijî melîkê Kurdistan Şêx Mehmûd! bijî kurd û Kurdistan! ev dengê xweş navbeyna erd û esmanî pirr kiribû.

Li dawiyê da ku geyîşte dewletxane li paşê deh deqîqe vehêsa û ji dergayê hodeyê taybetî yê hikumdariyê ve hate der.

Hemû sadat û alim û eşraf û ahalî û memûr û saîre ku li vê hewşê gewre da bi rêze danîştibûn rabûne ser pîyan. Hezretî hikumdar beranberê wan rawesta. Û bi selam beyanî îltifatî fermû. Li vê weqtê da cenabê Xetîb Efendî bo dewama îqbal û muwefe-qîyeta hezretî hikumdar xutbeyekî xwende.

Hezretî hikumdar daîr bi vê ku bo pêşketina kurd û Kurdistan bi hemû cûreyê xebat û tekoşîn difermûyit û bo xizmetê millet bi giyan û dil amadeye gotarekî pirr meana û şîrîn bifermû. Li piştî vê teşrîfê çû jorê ciyê taybetî yê hikumdarî. Ji aliyê belediye ve bo hemû daniştivan şerbet, qehwe, cîgare hate pêşkêş kirin.

Li dawiya 15 deqîqe li pêşîyê sadat

û meşayîx, li dawiyê eşraf û peyagewreyên welat, li paş wan tucaran û daîre bi daîre memûran bo zîyaret hatin qebûl kirin. Û ji aliyê teşrîfatçî ve dihatin teqdîm kirin. Vê zîyaretê heta saet 9-ê rojê dewam kir.

Nêzîkê hezar suwarî eşayîrê ku li xizmeta hezretî hikumdar da ji Selahîye ve hatibûne bi tertîb, deste deste bo ew cîyên ku ji berê ve bi emrê cenabê celaletmeab Şêx Ebdulqadir bo wan dîyar kiribû birêkirin û şertên îstiraheta wan temîn kir.

Ew zatên ku ji Selahîye ve ji germîyana Kurdistanê ve di xizmeta hezretî hikumdar da teşrîfê wan kiriye û hatîne bo Silêmanîyê ev bûn:

Reîsî aileyê Cebarî Seyîd Mihemed, reîsî aileyê Dawde Rifet Beg û Ezîz Axa, Ebasî Axa û Elî Axa, reîsî aileyê Zengene Elî Axa yê Hesên Axa û Xefûr Axayê Casim Axa û Heme Axayê Kerîm Axa û reîsê eşîreta Bîyat Silêman Beg û Farsî Beg û Mihemed Hisûn Beg û reîsê eşîreta Hemûnd Emîn Axayê Reşîd Axa û Ezîz Axayê Husrew Axa û Yûnis Axayê Mehmûd Xidir û birayê wî Cewher Axa, Şêxanî Qere Hesên, Şêx Qadir, Şêx Riza û Seyîd Elî û Şêx Emîn û Şêx Necîb û Seyîd Xelîl Axa, û ji rûesayê eşîreta Pişder cenabê Ebasî Axayê Selîm Axa û Hesên Axayê midîrê Qamişî. Mihemed Axayê Elî zaten li pêşîyê hatibû Silêmanîyê, bo çavdêrî hatina hikumdarî dikir.

Roja li paşê teşrîf hînanê hezretî hikumdar cenabê Şêx Mehmûd û Şêx Salih Mixdûmanî merhûm Şêx Seîde Guptepe teşrîfen hatibûne Silêmanî bi zîyareta hezretê hikumdar û geyîştin cenabê hezretî hikumdarê Kurdistan. Li Bexdadê ligel Melîkê Îraq û cenabê Mindûbî Samî li xetî d(t)îrenî da zor

îhtîrama wî girtine. Hinde zabitên kurd ku li pêşîya wê me navê wan hînan bi xwe, hişê xwe û musadeyê cenabî hikumdar bo vê yekê ku di Kurdistan da xizmeta nîştiman bikin, ji Bexdadê ve di xizmeta wî da bo Selahîye hatibûn.

Hakimê sîyasî yê pêşî yê Helebçe û Caf, cenabê Mîcir Nowîl ku beşê zortirê eşayîrê Kurdistan dinasî û bi xwe jî bi layengîr û xêrxwehî kurdan dihat nasîn bi sifetê numayindeyî yanî wasî- teyê muxabere li navbeyna hikumetê Kurdistan ê nû û hikumetê îngilîza bû, bina bi dawayê cenabê hikumdar refaquetê wî kiriye. Ev zat, bi hikumetê Kurdistan ra hîç cûreyek mudaxele yê wî nîye. Adeta wekî qonsilosêkî bîgane ye, ta netîceyê muzakere dêt, li vira mêvanê me ye. Bi hoyê ev mîwane umîd dîkin li navbeyna îngilîz û ereb û kurd da rêkevtinekî çak peyda bibî. Hezretî hikumdar yek du roj ku li Selahîye bû, ligel serokên eşîretan hinde muzakereyên sîyasî fermû. Û li esrê îltifat bo rûesayê eşîret û eşrafên Kerkûk û cîyên dî ku bi kaxiz hinek lutufnameyê rewane fermû.

Ji begzadeyên Caf cenabanê Kerîm Begê Fetah Beg û Hemîd Beg û Ehmed Mixnar Beg teşrîfyen hate Selahîye û hikumdar zîyaret kir. Û bo evê ku ji Kîlarê ve bînan bo Silêmanî rêxistiyan dawa kir û vegerane. Li dema ku hezretî hikumdar û alîgirên wî li Selahîye bûn îbrazê semîmîyet û mîhmanwazî xanedanê Selahîye wekî cenabê Seyîd Muhnî Axa û Babanzade Cemîl Beg û Seyîd Emer Axa û Seyîd Qadir Axa û Caffî Reşîd Axa heqîqeta şayanî teqdîr û şukran e. Xuda ev cûre xanedanan li Kurdistanê her zêde biket. Hezretî hikumdar xwe û etbaî wekî li Selahîye bi rê kewtin. Şeva pêşî li

Nawdaw de li gundê Ezîz Axayê Ebasî Axa, şeva duwem li Qadir Kerîm li mala cenabê Şêx Ebdulkerîm da, şeva sêyem li hîmaye gundê xwe, şeva çarem li Darêklî li dewletxaneyê xwe da îstirahat kir. Ji vê rêyan ve bi taybetî li gundê Darêklî li ve hetanî Silêmanî û dewrê wî qerebalix gerçî zor bû, belam şertên îstirahat giştî hatibû temîn kirin.

Roja şembeya 30-î Eylûla 338 (1922) beyanî piştî hetav derketinê li Darêklî hereket kir bo paytextê Kurdistan şarê Silêmanîyê. Seet şeş û nîvê her wekî li jorê me beyan kir, gurûb bi xêr û pêt û bereket û îstîqbal û ihtiramekî bihevta ve geyîste Silêmanî.

Û birêketina ji Selahîye ve heta Silêmanî hemû roj bo ihtiram çend teyareyên cengî dihat ligel cenabê Mîcir Nowîl muxabere dikir û li ser wan difiryan û deroyîştin.

Êsta li Silêmanî encumenekî giştî hatiye damezirandin. Serokên eşîrên hawîdorê jî ligel in. Bo damezirandin û temîna taybetî serbixwe yê Kurdistan muzakere dikir. Ku netîceyê guftûgo û meqerratî meclîsê bi hoyî Mîcir Nowîl bo Bexdad bo Mendûbê Samî binûsîne, cewabê jî wergirî. Cenabê Mîcir Nowîl li beranberê daîreyê polîs li xanîyek da ku li weqtî îhtîlalê îngilîzan mufetîşê gumrik têde bû, daniştîye û esyabê îstirahat û muhafîze yê li hemû babetêk ve bi emrê alî eşraf hikumdarê Kurdistan tertîb û temîn kiraye û bi sayeyê hatina hikumdar ve welat der û jor li asayîşekî temam da ye.

Wekîlê Mindûbî Samî yê Îraq cenabê Mîcir Nowîl ku ji Bexda ve li xizmeta hezretî hikumdarê Kurdistan da hatibû bo Silêmanî. Di şeva heynî ya şeşê Teşrîna Ewel 1922 da bo rêk-xistina kar û barê hikumetê Kurdistan, ligel

çend merivên zana bi otomobîl çûbû Kerkûk ku bizanin kîngê vedigerîte. Xuda xêra xwe lê ke.

Ew mifrezeya çeteyê ku bi navê hikumetê Turkîye li Rewandîz bina bi tekîfê li ser îxtîlafekî aîlewî yê navbeyna rûesayê Pişder waqî bûbû, her wekî Pişderiyên li hemû wext tabîyê menfîetên şexsî ne, hîç bona nîştîman û menfîetên umûmî ji wan nahêtin. Ligel pence-şêst suwarê eşîreta Pişder heta Surdaş (nahîyeya Silêmanî) hatibûn ji aliyê Pişderiyên, weha bo birêj birêje. Nezanîn ev çend kesên digel turkan e, ji birçînê ketine destê wan. Belkum kurd bi hoyî awazê qedîm ve bi du wan bikevin. Û nîfaqê xelkê Silêmanî jî bi nav û bang e. Bina li ser ev nîfaq û îxtîlafa qedîm ve ligel êktirî daniştîwanê Silêmanî bo bangkirina ev çeteyan zor kaxizan bo wan nûsibûn, belam bi hatina cenabê hikumdarê Kurdistan kut û pîrîr li ava (Zê) pîrîneve ew bere ro bi Rewandîz û Koysenceq royiştin.

Hikumetê îngilîz li riqê ev turkên li Koysenceqê bi teyare bombardîman kir bi şîdet. Û bi nîfûs jî zîyan da wan. Li ser vê ehalî mecbûr bûn ev çend neferên turkan der kir. Qumandanê ev mifrezeyê Yuzbaşî Fewzî Efendî bû. Ku ev ciwan çend sal li pêşîya vê li miqîtî cenabê Mistefa Paşa da (Sahîb îmtîyaz bû), kurekî nazik û bi terbiye bûwe herçend ev carêk din nedît, belam xoşewîstîyek qedîm li navbeyna wan da her mabû. Wek Leyl û Mecnûn.

Li ser xwestina hikumdarê Kurdistan bombehavêtina welat hate ragirtin. Û bi hoyê îngilîzan bi hemû Kurdistan rageyand ku pêwîste bo serbixoyîya Kurdistan bi giyan û dil îtaatî hikumdar bikin. Û numayende rewaneyê Silêmanîyê bikin bo têgeyiştin.

**Yekemîn Îradeyê Aliye  
yê Hezretî Hikumdarî**

**(I)**

***Bangî Kurdistan Sal: 1, Jimar: 1  
Sal: 1, Jimar: 10***

***18 Seferîaxir 1341- 9 Teşrîna Ewel  
1922***

Li welatê Silêmanîyê hatiye nûsîn ji  
layê Mehmudê kurê Seîd ve bo hemû  
milletê kurd ê xoşewîst.

Li paş dayayê seadet û mexfîret li  
baregayê hezretî, yekîtî bo ev milletê  
xwe yê mezlûm îlan dikim. Ku li ber  
hinde sebeb û pîrsgirêkên sîyasî mude-  
têke ji xizmeta vê milletê sadiq ê kurd  
dûr û mehcûr mabûm. Îro li sayeyê  
Xuda û ruhanîyeta Mistefa (s.a.w) û bi  
alîkariya bapîran û li sayeyê nîyaz û  
hawar û hêza vê milletê rastî ve geyîş-  
time vê roja muqedes, ku bi lihevkirina  
fîkrî hatûwe. Û li îro we destê min  
kiriye bi gêrana perwaneyê hikûmet û  
mihafîzeyê mewcûdîyet û îstîqlala  
Kurdistan. Ey kurdên xoşewîst! umîd  
dikim hûn hemû bi yek amanc û melîk  
ve bê rawestan tekoşîn bikin bo dewa-  
ma ev rojên pîroz û xebata bo serkevti-  
na vê milletê dikin. Kurd wekî yek aîle  
bi hev ra û yekgirtî ligel min da bûn  
tehkîm û dewama ev heqê serîhe yê ku  
bi dest me kevtiye lazime û ferze em  
xebat û xîret bikin. Ey milletê min!  
emîn bin ku garantiya seadet û muwe-  
feqîyeta yekîtî û hevîrtinê, îtîfaq e. Û  
milletêkî xwînê rijîtibî bo heqê xwe,  
qetîyen mehrûm û esîr nabî. Û biryara  
dinya medenî jî eve ye ku her qewm û  
her ûnsûr divê xwe bi xwe guzeran  
biket. Pêşîyê em ku milletê kurd in,  
sanîyen bo ev amanca muqeddes me

pîr qurban daye. Bi vê şertê ku yekdîl  
û yekzimanîyek wicûd bin. Bi îzna xuda  
hîç kesek nikare ji zefera me ra bibe  
asteng. Û min jî heta demek berê nûke  
xwîn û malê xwe û ewlad û pêgirtiyên  
xwe bo seadeta we serf kirîye. Û dîsan  
yekem hîmet ji we û serkevtin ji Xuda ye.

**Hikumdarê Kurdistan  
Mehmûd**

**(1)**

***Bangî Kurdistan, Sal 1, Jimar-10***

***Yekşembe***

***23 Seferî 1431 û 10ê Teşrîna Ewel  
1922***

*Sûretî îradeyê alîyê hezretî hikumdarî  
Kurdistan jimar -2*

*19 Seferulaxir 1341 h , 10 Teşrîna  
Ewel 1922 M.*

Di payetextê Kurdistan, li  
Silêmanîyê da hatiye nûsîn.

Bo damizrandina hikûmeta  
Kurdistanê nesb û tayîna evan merivan  
li qabîneyê hikûmet da munasib hatiye  
dîtin:

|                                          |                      |
|------------------------------------------|----------------------|
| <i>Sipehsalar</i>                        | Şêx Qadir            |
| <i>Reîsê Daxilîye</i>                    | Şêx Mehmûd Xerîb     |
| <i>Reîsê Malîye</i>                      | Ebdalkerîm Eleke     |
| <i>Reîsê Mearif</i>                      | Mîrlîwa Mistefa Paşa |
| <i>Reîsê Şer'î û Edl</i>                 | Şêx Elî Efendî       |
| <i>Qeredaxî</i>                          |                      |
| <i>Reîsê Gumrik</i>                      | Ehmed Beg Fettah Beg |
| <i>Reîsê Nafi'a</i>                      | Mehmûd Axayî         |
|                                          | Ebdalrehman Axa      |
| <i>Reîsê Emniyetî Umûmî</i>              | Seyîd Ehmed          |
|                                          | Berzencî             |
| <i>Mufetîşê giştî hikûmetê Kurdistan</i> |                      |
|                                          | Mîrlîwa Sidiq        |
|                                          | Paşa Qedrî           |

Her kesê meqam û wezîfeyê xwe wergirtine, îrade dikim demek zû dest bi gêrana makîneya hikûmetê bikin. Û serkevtin ji Xwedê ye.

**Hikumdarê Kurdistan  
(Mehmûd)**

Dîsan li van rojan da li nahîyeyê Şêxbizîni gundêkî dî bi teyare hatiye bombardimankirin. Û xelkê Şêxbizîni bo şikayet li hikumdarê Kurdistanê bike, heta Dîybax hatibûn. Belam hikumdar bi vê razî nebû, çunke ev kar jî li Kerkûkê hatiye kirin. Ew jî bi rêya xwe ya hatinê da paşde vegeryane.

Cenabê Mîcir Nowîl, wekîlê Mindûbî Samî dewleta fexîmîyê Birîtanya ku ji Kerkûk ve bi teyare çûbiwe Bexdaq, bo karûbarê Kurdistan. Wê demê cenabê Kepten Çîmpsî, bi wekaletî hakimîya pîşî yê Çemçemal dikir. Roja 9 Teşrîna Ewel 922 bi teyare vegeraye Silêmanîyê. Û wekîlê wî jî bi eynî teyarê vegeraye Kerkûk.

(2)

**Bangî Kurdistan Sal: 1  
Jimar: 12 Cume**

**15ê Rebiûlewel 1341 h.  
25ê Teşrîna Ewel 1922  
Îradeyê Hikumdarê Kurdistan Melîk  
Mehmûdê Yekem**

Jimar- 3

**24 Sefer 1341 - 15 Teşrîna Ewel  
1922**

Payetextê Kurdistan li Silêmanîyeyê hatiye nûsîn.

Min îrade kir bo cîbicî kirina mewadê hatû da:

1- Hemû serok heftê du roj; duşenbe û pêncşembe piştê nîvro ji saet heştê ve heta saet deh divê li daîreyê xwe yê taybetî da kombûnê bikin. Bo bas û xwaz û lê tûjîneweyê meseleyên muhîm û karûbarê hikumetê Kurdistan ê taze.

2- Di hawalê tengane û pîrr pêwîst da hemû serokan dikarin li her weqtêk da ligel min mûlaqat bikin.

3- Hemû serok li vê babetên hatû da divê pîrr bi lezûbez dest bi tertîbat û tenzîmatê daîreyên xwe bikin.

a- Bi rêkûpêkî wekî makîne li ser wezîfeyê xwe dewam bikin.

b- Livandina ji her layek ve beranberê programêk ciwan bî ku serokê daîrê bo wan danîbin.

c- Defterêk xistin bi beranberê hewalê warîdatê welatîyan.

d- Li her daîreyek da betalkirina wezîfeyê muawînetî (yarîdeyî).

e- Tercîha bi karhînana merivên rast û karguzar û bertîlnexur.

Li dawîya tertîb û rêkxistina ev cûre karan, divê cidawil û ewraq bo wan bête dan û pêşkêşkirin.

4- Bi pey hîlbijardîna û rêkxista hemû serokan dibê bo hemû daîreyan tertîbata dahatû bête tesdîq kirin. Li dawîyê berwakirin û morkirin wekî qanûn bête îlan kirin.

a- Bo hemû daîreyên mulkî û eskerî qadronameyekî bi teferuat û muntezam.

b-Duristkirina lîsteyekî cîro (maaşat): Da ku ji serbaz bigre heta nazir hemû rutbe û wezîfeyê mulkî û eskerîyê têda bî. Û bi pê qadronameke bîrî.

c- Ji her du layek ve hewal û warîdat û liyaqatê welat ku esasî îtîbar bikrî.

5- Dabeşkirina wezîfe û dereceya selahîyet û meqamên berz ên hikumetê bi goreyê ku hatiye nûsîn.

a- *Rîyasetê Ruesa (Serokwezîr)*: Heqê wî yê temaşakirina bi ser hemû serokan ve heye. Û li her karêkî muhîm de pêwîste serokan pê bişêwrin. Serokayetîya meclîsê serokan aîdê wî bi xwe ye.

b- *Sîpehsalar*: Hemû meseleyên herbîye û eskerîye li ser bi meqamê wî ve ye.

c- *Rîyasetê Daxilîye (Wezîrê Karê Navxwe)*: Hemû muteserif û qaîmeqam û mudirîyetan û muteserîfîyetê merkez û beledîye û tapû li jêr fermana vê daîreyê da ye. Û bi emanet daîreyê sihîye ku xistexane ye, sihêtiya wî jî dike.

d- *Rîyasetê Mearîf (Wezîrê Perwerdeyî)*: Ji aliyê hemû karûbarê zanistî ve her tertîbatê ku îcab biket ji vê babetê ve li ser vî daîrê ye.

e- *Rîyasetê Nafîe*: Rêga û hatûçûn, poste û tîlgraf, muhendîsxane û kargeran, orman û kiştûkal li ser bi vê wezaretê ve ye.

f- *Rîyasetî Şerîye û Edlîye*: Hemû muhakemeyê şerîye û edlîye û sulh û munferîde, îstîyaf, temyîz, daîreyê ewqaf bi xeyir ji weqfî ît'amî team misakîn nebî ku aîdê meqamê milûkane ye, giştî li ser vê erzaretê ye.

z- *Rîyasetê Emnîyeta Umûmîye*: Parêzgarê navendî, daîreyê polîs û cendirme, daîreyê îstîlaat, yanî navçeyê welat û pêwenûsê hikumetê Kurdistan ser bi vê wezaretê ve ye.

g- *Mufetîşî Giştî yê Hikumet*: Li ser daîre û hemû cîyên hikumetê da mangê carek heqê rûnînê heye. We li vê babetê da selahîyet bo wî hatiye bexşandin. Dema pêwîst û bi îradeyê milûkane li her weqtî da heqê wî yê teftîşê heye.

t- *Rîyasetê Malîye*: Hemû karûbarê malîye û hikumet û xezîneyê li dest ev rîyasetê da ye.

6- Li paş îlankirina ev îradenameyê, herçî pêrew û tertîbatî ku li berîya vê li daîreyê hikumî da hatine bikarhênan, giştî betal in.

7- Hemû memûr ji neferekî ve heta nazir li her layek ve nabî bi qeder zerreyek sistî weya bêkarî li wezîfeyê xwe bihênin. We ednî hîleyek weya çavpoşînek weyaxud bêqanûnîyek ji aliyê her kesê ku bête dîtin û yaxud derkeve, bi bê ferq û cûdayî gewretirîn cezayê didime. Ji bo îbreta alemê enwayî cezayê tûnd di derheqê wan da îcra dikim.

8- Her mamûrêk bi bê ferq û derece û cîga, dibê xo bi xizmetkarê mîllet bizanin. Û ligel hemû kesêkî mîllet da divê bi hilm û çakî û nezaket muamele bête kirin. Ednî dişikînekî bi bêqanûnî dibe sebebê cezayên pîrr gewre. Û her cûre

xizmet û rûxweşî bo wergirtina dilê efradê mîllet bi cî bihênê basê memnûnîyet e. Dubare dibêjim ewanê min erz kirin, li qanûn bi der nebî.

**Hikumdarê Kurdistan  
Mehmûd**

**Sûretê Îradeyê Aliye yê Cenabê  
Hikumdarê Kurdistan**

Jimare- 4

*30 Seferî 1341.....21 Teşrîna Ewel 1922*

Payetextê hikumetê Kurdistan ji Silêmanî ve hatiye nûsîn.

Min îrade kir Mistefa Beg Ebdule Osman Paşa bi tayîn kirina bo mudîriyeta fewqulade bi mangî, 3 rûpî bo nahiyê Pencuwîn. Ji bo wergirtina talîmat û ewamîrê lazîm her ji niha ve divê murecat bi wezaretê daxilîye bikirê.

**Hikumdarê Kurdistan  
Mehmûd**

**( Bomba û Zîyana Wan)**

Li ber wê eskerê turkan bo aliyê Merge û Pişder vegeryane. Me bihîste ji Kerkûkê ve çend tiyare çûne ser Merge û Qelladizê û devera Ranye û wan deran bombardûman kirine. Pîrr zîyan dane li gîyan û mal. Daniştvanê van deveran bi roj diçine nav şax û şikevtan û bi şev jî hindek ji wan bo mala xwe vedigerine.

Belam tiyareyan li pêş bomba avêtinê gelek beyanname avêtine xwarê ve û bi ahalîyê têgeyandiye, ku ahalî biçin

tabîyet bi hikumetê alîye yê Kurdistanê li Silêmaniyê bikin. Waz li îxtîlal û asîyan bihênin. Heta hûn jî li tiyare û bomba emîn bin.

Li 22-ê Teşrîna Ewel cenabê Şêx Ebdula bi esker û ligel komelekî muhterem ve û şêxê nasyar ê cenabê Şêx Xefûr ligel birayê xoşewîst ê Şêx Qadir bo ziyaret û bîatê hezretî hikumdarê Kurdistan hatine Silêmaniyê.

Her li wê rojê reîsê eşîreta Pişder cenabê Ebas Axayê Mehmûd Axa bi sêsed(300) suwarî ve bi xizmên xwe û cenabê Bayiz Axa û Pîrot û Xidir Axayê Kuranî, Hecî Resûl Axa û Babekir Axa Xidir Axa û Gullawî Axa û Bapîr Axayê Babekir Axa û Axayê Qerenî Axa û Ehmed Axayê Ciwamêr Axa û Qadir Axayê Mistefa Axa ligel cenabê Şêx Emînê Sipîdare bo ziyaret û bîatê hezretî hikumdarê Kurdistan hatine Silêmaniyê.

Wekîlê Mindûbê Samî Mîcir Nowil di 23-yê Teşrîna Ewel 1922 de ji Kerkûkê ve bo Silêmanî bi tiyare vegerya. Û ligel Kaptan Çîmpsin geyiş- tin xizmeta hikumdarê Kurdistan. Êvarê dîsan bi tiyare veqerane bo Kerkûk. Çunkî arezûya îngilîzan ew bû ku hikumetê Kurdistanî yê mîllî durist bûbe. Daîm digeryan qet nedisekinîn her li Kerkûk û Hewlêr û Akrê û Amadîye û Zaxo û Şengar heta Xaniqîn. Xelkê kurd teşwîq dikir ku biçin ziyaret û bîatê melîkê Kurdistan bikin. Û her çi kesê ku rûtirş bidîta bi hincetekê ew digirtin û bi navê îşyan û îxtîlala daxilî bi hoyê tiyare ewan bombardûman dikir. Û li ser wê dikarîn neşriyat li ser mîlletê da bibaranda. Çunkî siyaseta wan a wê gavê û ya hikumetê kurd pîrr muwafiq bû. Şev û rojê wan li Silêmanî ku paytextê

Kurdistan bû bi tevgerê derbas dibû. Bi giştî rê pêşanê mamûrên hikumetê dida û asayîşa welatî temîn dikir.

**(1)**

***Bangî Kurdistan Sal: 1, Jimar: 14  
24-ê Teşrîna Ewel 1922***

**Îlana Resmî**

Bo hemû axa û koyxa û ahalîyê gundên Kurdistanê. Dizî û cerde û wesair muemelatê bê şer'î û bê mana yê li vê rojê da ji hemû wextî zêdetir eyb û guneh e. Çinku îro roja birayetî û dostî û xizmetê dîn û millet e, bi rastî bizanin ev cûre tevger bê mana ye, netîceyê wê her poşmanî û perîşanî ye. Û li hidûd û sinorê her gundî dizî û cerdeyî wesaire rû bidet. Di vê gundî da tolhildanê derdixe û seza dide ahalîyê ew cîyana. Ji failê kesê ku doz li wan hatiye kirin bi cûrekê tene ceza kirin ku ji wî û gişt alemê kurdî ra bibe îbret, heta tiyare jî dê bête sewqkirin li ser cîyên wisa ku wan bombardiman bike. Ji ber wê êdî divê waz li vê tevger û kirinên wehşiyane binin. Lazime li pêşde bo wan îlan bikirê.

29-10-922

**Melîkî Kurdistan  
Mehmûd**

**(2)**

***Rojî Kurdistan, Jimar: 1  
(Sahîb îmtiyaz û mudîrê mesûl: M.  
Nûrî, Muherîr: Elî Kemal)***

Cenabê melîkê Kurdistan (Melîk Mehmûdê Yekem) xuda dewamî bidet, bo terfîh û asayîşa millet, şev û roj ranawesta yekem pêngavî li wê mûçeyê milûkaneyê ku li xezîneya

dewleta Kurdistan bû, birabûwe. Bo her mangelê, deh hezar rûpî bexş (hîbe) kir bi xezîne. Û emr jî sadir kir. Eger xezîneyê millet derî ne hîna. Li emlaqê xwe yê taybetî her çi tiştê min ê ku heye ê xezîne ye. Heta ku milleta min bi serberzî bijît, yaxud ew melîkê me yê zirav her bijî bo xatirê bapîrê xwe.

Rojî Kurdistan

**(1)**

***Rojî Kurdistan Sal: 1 Jimare: 1  
Çiwarşem  
25 Rebiulewel 1341 15 Teşrînîsanî  
1922***

Îradatê Melîk:

Bo ewan ên derketî holê bû;

1- Hezretî Şêx Qadir Efendî sipa-salarê Kurdistan terfîyen bûye reîsê ruesa û naîbê hikumetê Kurdistan hatiye hîlbijardin û tayîn kirin.

2- Ji minewerên Kurd ên zîrek Macîd Beg bo midurê hendesexane û Sidiq Efendî bo katibê hendesexane hatiye tayînkirin.

3- Tewfîq Efendî Ezîz Axa tayîn bûye bo mamûrê enbar û mexazeyê eskerîye û polîs.

4- Ji erbabê îqtîdar û senet Şakîr Muceref Efendî tayîn bû bi mifetîşê fenê telgiraf û muamelatê poste.

**Melîkê Kurdistan  
Mehmûd**

Li wadeyê ku hikumetê Kurdistan hate damezirandin cenabê Bînbaşî Salih Zekî Efendî li Akrê qaymeqamê Muhtile bû, wê dem û dest îstîfa kir û vegerya Silêmanîyê. Çinku merivekî nîştimanperwer û bi navûbang bû.

Sahîbê rojnameyê *Bangî Kurdistan* ku rojnamekî resmî bû. Cenabê Mistefa Paşa bi munasebeta bona bi reîsîya mearif resmen îstîfa kir. Û îmtiyaza rojnameyê daye bi M. Nûrî. Li ber vê navê wî jî gorî û bû *Rojî Kurdistan*. Ev rojname jî li sayeyê hîmeta Melîk Mehmûd bûye rojekî ron bo qewmê necîbê Kurd. Bi munasebeta hatina Rojî Kurdistan şairê bi navûbang ê kurd Ehmed Beg ev çar xîşteyan fermû:

*Şukirî xuda dekem ke geyîştîne weqtî çak  
Ta şewnerûpî bangî nedane biwe rojî pak*

*Subhane bew zîyayewe sidî Sikenderî  
Etrafî Kurdî girtuwe em roje pake pak*

Ji layinîyeke îngilîzan ev gotara tarîxî bo *Rojî Kurdistan* hatiye şandin. Li jêr navê “Sebîr û Tebata Milletê Kurd” qewmê kurd nêzîkê çar hezar sal li pêşîya mîladê da li rojhilatê Dîcle yanî her li cîyê xwe yê niha da bûye. Û pirrî caran jî îsbat bûye bi millîyetê xwe kurd e.

Hijdeh (18) esir li pêşîya mîladê da bi mewcûdîyetekî zor û întizamekî fewqalede Kildanîstanê dagîr kiriye û çend esrek bi kemalî debdebe ew cîyan îdare kirîye û li wî da eserên medenîyetê tesîs kirîye. Li paşê ji aliyê asûrîyan ve bi hêrîşekî zalimane ew cîyan ji destê wan tete sendin û cîyê wan ê xweş îhtîlal kirawe. Li piştî vê çend esrek li jêr îdareyê navbeyna asûrî û kildanîyan mayete Eu pişt re

ketîye dest Îran. Li piştî çend zemanekî din jî ketîye dest Yûnanîyan. Yanî Îskender û warîsê wî û beranberê kurdê aza ligel eskerê Yûnanîyan dîroknasê bi navûbang “Eksînof” pirr baş bi dûr û dirêjî basê vê kiriye. Li paşan ketîye dest Roma. Li piştê wê dîsan Îran. Û bi pêşkevtina îslamiyetê ketiye dest eczayê mutehemmeyê Îslam. Û li dewrê Ebasîyan, Hilakû, Qereqoyunlî, Alcizayir û Turk hikum li ser wan kirine.

Ligel ev hemû înkîlabên tarîxî da li jêr pîyê ordûya cîhangîrên rojhilat û rojawa da perîşan bûn. Eger ev hêrîşên daîmî û wehşîyane bi ser her hikumet-ek gewre da bihataya, wek Romaya Şerqî, bêguman ne ziman û ne navê wê li rûyê kaînat nedima. Qewmê necîbê kurd mewcûdîyeta xwe ya madî û zimanê xwe yê millî her parastîye. Û di hemû derfetek bidest- ketî de pêkaniye û dawa heqê jîyan û azadîya xwe kirîye. Û qehremanê wan ên zor navdar û hikumdarê wan ê gelek fiqal û alîcenab hebûye. Wekî Sultan Selahadînê Eyûbî, Kerîmxanê Zend û wd. Û bi taybetî ev çend salek e cenabê hezretî melîkê Kurdistan, Melîk Mehmûdê Yekem, bo jîyan û serkevtina vê milletê hemû cûre fedakarîyê îxtîyar kiriye. Ta ev bare geyîştî bi amanca xwe û ev millet jî li sayeyê hîmmetê nîştimanperwerîya Melîkê gewre yê Kurdistan geyîşt bi rojên seadet û azadî. Her bimînî Melîkê Kurdistan, Melîk Mehmûdê Yekem..

Bi munasebeta alaya muqedes a Kurdistan ku li Helebçe û Çemçemal bi destê rêvebirên hikumet hatiye helkirin li ev navçeyan da, hezretî melîkê Kurdistan “Melîk Mehmûdê Yekem” vê gotarê fermûye:

Ey birayê min ên xoşewîst!

Hikumeta Kurdistan ku li alemê beşerîyet da bi xelkê medenî ra şan bi şanî kiriye û li rûyê zemîn da şeref û nav û nîşanê xwe peyda kiriye. Bo dewam û tewsi'î ev hawalê nuqteyê nezer û xayeya wî her ewe ye, ku bi gîyan û cîger û bi hemû mewcûdîyetê xwe ve îqdam û ihtiram we bike. Zatan çavê me li afaq û cere- yanên sîyasî yên derve ye. Tecrûbeyê dûr û dirêj û gewre yê me jî bi deste ve ye. Tarîxê ku ji tekerrûrê îbaret e, em jî ligel şanazî ne, dersekî îbretê jê bête wergirtin. Êdî em bo hiqûq û sînorê xwe xebat û tekoşînê dikin. Bi kurtî xaka pak a ew cîyana ku niha bi dest bîyaniyan ve ye, heta nedine dest îdareyê hikumetê millî yê Kurdistan û nîmet û hiqûqê azadî û serbestî ku bi ser cîranê derûdora me ve hatiye bexşîn divê bo me jî rewya bête dîtin. Û em şahidê mirazê xwe negirîne bawîşî, serkizî, bêdengî, acizî û me'yûsî qeyd û qebûl nakin. Çinku li korê erz da hemû millet; ermenî û cûlekan jî ji esaret derçûn, li jêr destê bîyaniyan rizgar bûn. Bi kamran û umîd û arezûyê xwe azad û dîlşad bûn. Kurdistan ku bi hemû babetek ve ji emsalên xwe kêmtirîn e û heqê jîyan û qewmîyetî îsbat kiriye. Bi taqî ew tenha êdî paşkevî û beşxwar e û nabî.

Kurdistan ku heqîqet û tebîetê wê cîya kirîyete. Dîyar e bi piçir piçir nayête parçe parçe kirin. Û bi kitleyekî umûmî neji û nehatiye îdare kirin. Li dawiyê tûşî felaket û peşîmanî dibî. Ku wateya wê ev e, hemû kurdên sahib fikir û aza li pêşve pêwîste vê nuxteyê jî bîne

berçav.

Ciyê umîd û mayeyê zindekî her îqbal û îstîqbal e. Bo wê ku li new-paşî bi sûretekî pak û çak ve li nav hikumet û milletan da bi îzet û hurmet ve bijîn. Êdî li şahrahî teraqî û medenîyet da çend gavan biçine pêşve. Bo muhafizeyê mewcûdîyet û seadetê mulk û millet. Bo sendina hiqûq û hidûdê xwe yê xwezayî. Êdî yekdil, yekwicûd, bi heskirinekê bê kîn. Enwayî renc û meşeqqet û fedakarî û metanet îxtiyar dikin. Bo seadetek yekcarî, mandîbûna çend rojên kemalî çî ye "Behrê yek gulî minetî sed xar mibayed keşîd (divê ji bo xatirê gulek, qehrê sed striyan bête kişandin). Em milletê kurd ku heq û heddê xwe dinasin. Her dem umîd û arezûyê xêr û xoşî li cîranên xwe yên muhterem dikin. Û hemû wextê li gelê cihetê ve muxtacê hîmmet û destê alîkariya hikumetên wan ên gewre ne.

Bê guman her hikumetê ku destê muhabet û merhemetê bidate me û hiza bi muawenet û همراه me biket, bînuqabile em jî bo wan li xizmet û hurmetê da fitûr û qisûr nakin. Û bo dewama ev dostî û sîyasetê û menfetê herdu alîyan qazanc ji hevûdû dikin.

Elbete karûbarê navdarên hikumet û aga wan li mira q û îştîyaqê efkari hemû millet heye. Ji ber wê emnîyet û umîda me heye, ku em sîyaset û tertîbatekî weha dabimezrînin ku hemû Kurdistan bi wê rûsor û kêfxweş be. Û li wezîyetê hikumeta hazir wextê tevgera hikumet zor minetdar û sipasî guzar in. Hêviya me ew e ji gencên nîştimanperwer

ji vê zêdetir şewqê wan bikar bînin. Êdî her bîjî hikumetê millî yê Kurdistan!”

Wextê melîkê muezem ê Kurdistan ev gotara xwe dixwend bi hezaran mêr û jin li beranberê wî rawesta bûn. Bi çepikan û hiraw û hurya cewaba wî didan.

Li wê demê da meseleya wilayetê Mûsil li meclîsa Lozanê da bû. Bona Kurdistanê serbixwe merbûtî ev meseleyê bû. Eger bît û wilayetê Mûsil bidine turkan, kurd bi yekcarî ji azadî mehrûm dibin. Numayendeyê turk û ereb û ermenî dawa ji wan dikir. Wek malê bê malxû herkes bo xwe diçirayeve.

Nunerê Turkeyeyê got, ji ber ku dewrûber û piştî Mûsil ereb nîn e, pirtirîn daniştvanên wî kurd in, divê wilayetê Mûsil bidine turkan.

Nunerê Ermenî dibêje, bi îtîbarê ewê ku wilayetê Mûsil wilayetekî asûrî ye, divê hikumetê asûrî têda bête teşkîlkin.

Li cewab dayina wan da “Cafer Paşayê Eskerî” ku nûnerê hikumeta Îraqa Erebi bû difermûyit, ew dawaya ku evana dikin, giştî batil e û bê delîl e. Bi rastî çar deverên bajarê Mûsilê temamen mulkê kurdan e û milletê kurd e. Beranber bi peymana Sewrê ku li meydana hilîfa da hate kirin, îstiqlalî û serbixweyî daye bi Kurdistan. Niha wan bi xwe hikumetek muntezem damezirandiye. Heyeta hikumeta Îraqê ku Kurdistanê(Mûsilê) bi cûzekî Îraq hesab kiribû. Bo qebûl û edemqebûlî salekî mudet bo wan hatiye dayin. Li piştî temambûna vê mudetê jî Kurdistan dîsan tabîyê Îraqê nekir. Ji ber vê, geyîştin bi wergirtina heqê qewmîyet û milleta xwe. Halîhazir bo wicûd û îdameyê jîyana xwe ya ser-

bixwe xebat û tekoşîn dikin. Û îlan hikumetekî Kurdistanî yê musteqîl tête nasîn. Û melîkê wan, Melîk Mehmûdê Yekem, ji ber vê dibêje hîç hikumetek heqê wê yê dawa û paymalîkirina vê milletê nîye.

Ji vê mubahesenê dawa der dikevî, ku berdewamî li ser laşê me şer e. Em jî sahîb heq in. Û ev mûlk û nîştiman heqê me yê meşrû û aşkira ye. Em ji alem bi xeber in bi hîç cûreyê parastina xwe nakin.

Îstirham ji serok û karbidestên Kurdistanê dikin, ku hiqûqê Kurdistan jibîr nekirine. Û li Lozan û hemû meclîsên aşitî, li gişt we’adan da vê dawayê her bike.

Her wekî li pêşiya vê jî di daîre teşkîlkirina hikumetekî kurdî yê musteqîl, li ser mizakereyek ku ji aliyê Kurd Alî Paşazade Namiq Beg ve teqdîm kiribû ji meclîsê *Sen Rîmo* ra, dûr û dirêj basê serbixweyîya Kurdistanê Gewre dikira. Mixabin li meclîsê Lozan her çend temaşa dikim basê kurdan hîç tê da nî ye. Zor metirsî dikim hikumetê Birîtanîya Gewre ligel turkan rêkbikeve, heqê meşrû yê kurdan ji nav destan biribête xwarê.

Ey kurdino! evro rojeke zor nazik û firset e. Hemû gavekî vê zemanê ew hende bi qîmet e, ku telafîkirina rabirdûyê qabîl nî ye.

Evro rojek e, ku muqederatê hemû milletên sahîbheq li vê meclîsê da tête hal kirin. Û hemû qewm bo amanca muqedes a milletê xwe dixebitin.

Evro rojeke suhbeyan herçend bi rabirdû dibin. Belam bo me îstiqbal-ekî ronak têda temîn dikirî.

Evro rojek e, ku em jibîr bikine venagere, em yekcarî rastê ezabekî layê tenahî dibin.

Evro rojeke wergirtina heqê qewmîyet û milletî ye. Ji her qewmekî sahîb îdrak yekê ji bo îsbata heqê xwe yê meşrû û mutleq diçite ew meclîsê.

Evro rojê heq îsbat kirinê ye, nehe-qî qebûl neke. Ku weha bî, eger em hiqûqê xwe bi dest xwe nexin, lazim e xwîn wek rûbar bikirê coşûpol bide. Meseleyekî meşhûr ê kurdî heye "heta li malê rawesta bî, mizgeft betal e". Ey kurdino! êdî rabin demekî nazik e.

Di wê demê da şêxên gîram û ru-esayê sahib îhtiram, talibên merhûm Şêx Qadirzade, cenabê Şêx Feyzîllah û Şêx Îzedîn û merhûm Şêx Hemîd Efendîzade, cenabê Şêx Celal û cenabê Şêx Wehab û cenabê Şêx Elî û cenabê Şêx Talib û cenabê Şêx Reşîd. Û ji rue-sayê eşîreta Zengene cenabê Xefûr Axayê Casim Axa û Reşîd Axa û Qadir Axayê Sifûk Axa. Û ji ruesayê eşîreta Zend cenabê Xenî Axa bo bîat û ziyaretê hatine Silêmaniyê. Bîlmû-qabile ji terefê celaletmeab melîkê gewre yê Kurdistanê ve gehîştibû tewecihat û îhtiramatê bê endaze.

### **Mizgîna Danana Hikumetê Kurd**

Evro ku 2-yê Kanûna Ewel a  
sala 1922-ê M. - 1338ê Ş.

Cenabê Keptan Çîmpsin wekîlê Mindûbê Samî bi navê hikumetê fexîme yê Brîtanya tebrîkê îstiqlalîyeta Kurdistanê kiriye. Vê heftê birqîyeke ji London bi wasiteyê sefareta Brîtanya ya Gewre hatiye ku dibêje "Em tebrîkê seadet û îstiqlalîyeta Kurdistanê dikin, umîd dikin dostayetîya me her zêde bibît"

Melîkê Birîtanya ya Gewre  
Corcî Xemsî

Li muqabilê ev tebrîkê, Melîkê muezam ê Kurdistan cewab daye. Silêmanîye- Li beranberê ew lutf û merhametê ku hikumetê Birîtanya ya Gewre ligel ev milletê piçkole kiriye, em erzê teşekurat û memnûniyeta hikumetê fexîme yê Birîtanya dikin. Û umîd û îstirham dikin ku li vê alî ve jî bi hemû xisûsiyetan ve bo teraîqî û tealî ya Kurdistanê hemrahî û muawenetê me biferimûyit.

3 Kanûna Ewel 338-922

**Melîkê Kurdistan  
Mehmûd**

# ŞEYH MAHMUD'UN MAHKEMESİ\*

Av. Cemal BABAN

Sorancadan çeviren: Köroğlu KARAASLAN

## Şeyh Mahmud'un yaşamından kısa bir kesit:

Şeyh Mahmud, Şeyh Said'in oğlu olup atalarının bir bölümü şöyle sıralanmaktadır: Şeyh Muhammed, Hacı Kak Ahmedê Şeyh, Hacı Şeyh Marufê Nudi, Seyid Mustafa, Seyid Ahmed, Seyid Muhammed Kibrit-i Daha sonra Seyid Isa Berzenci, Seyid Baba Hemdani'ye yetişir.

Şeyh Mahmud 1881. yılında Süleymaniye'de doğmuştur. Şeyh Mahmud alim ve dindar bir aile ve çevrede hayata gözlerini açıp eğitimine bu çevrede başlamıştır. Arapça ve Farsça eğitimini tamamladıktan sonra diğer diller ve eğitim alanlarında da iyi bir eğitim almıştır.



\* Avukat Cemal BABAN'ın; *Tarihteki Bazı Büyük Davalar* adlı kitap sh.107-119. Bağdat 1981.

Daha çocukluğunda Padişah Abdülhamit'in çağrısı üzerine babası ile birlikte İstanbul'a giderek Padişahın sarayına konuk olmuş, babası ile beraber burada bir süre yaşayarak oradaki yaşama kendisi tanık olmuştur. Döndükten sonra yavaş yavaş yetenekleri ve bilgisi ile nam salmaya, kendinden bahsettirmeye başlamış ve tüm bölgede ağırlığını hissettirmiştir. Şeyh Mahmud fikirleriyle olduğu gibi kısa bir sürede ailesinin yüksek dini ağırlığının sorumluluğunu üstlenme başarısını da gösterebilmiş, Kürdistan'da sözü geçen ve ağırlığı olan biri haline gelmiştir.<sup>1</sup>

İngilizler Irak ve Irak Kürdistanı'nı işgal ettiklerinde Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'tan daha etkili ve yetkin biri yoktu. Orada tutunabilmek için onu Irak Kürdistan'ı Hükümdarı ilan ettiler. (01.11.1918)

Fakat çok geçmeden, özellikle Yarbay Soon bölgeye yetkili olarak atandıktan sonra aralarında çelişkiler baş gösterdi. Baziyan bölgesinde bir oldu bittiyle çatışma başladı. Şeyh Mahmud bu çatışmalarda yaralı olarak (09.06.1919) yakalandı ve özel İngiliz Askeri Mahkemesinde yargılanarak 25 Ağustos 1919 da idama mahkum edildi. Onu asmaya cesaret edemeyen İngilizler tutuklu olarak Hindistan'a götürüp orada sürgün olarak tuttular. Ancak ülkedeki karışıklıklar ve halkın ısrarlı talebi karşısında onu tekrar Süleymaniye'ye getirerek görevine iade etmek zorunda kaldılar. Fakat bu sefer de görevlerini hakkıyla yapmasına izin vermeyerek problemler çıkar-

maya devam ettiler. Bunun üzerine Şeyh Mahmud savaşımdan başka çaresi olmadığına karar vererek yurtsever Kürt güçlerini harekete geçirerek savaşıma başlar. Şehrin bombalanmasını göze alamayan Büyük Şeyh, Süleymaniye'yi terk ederek Penciwîn'e doğru çekilerek oradan savaşı idame ettirmiştir. Buna rağmen 4. Mart 1923'de kent ve bölge yoğun bir bombardmana tabii tutulmuştur. Daha sonra İran'ın Piran bölgesine çekilen Şeyh, İngiliz temsilcileriyle yoğun bir görüşme trafiği yaşar. Özellikle Irak'ta hükümet kurulması sürecinde hem sık sık görüşmeler yapılmakta hem de zaman zaman çatışmalar yaşanmaktadır. (Berderkê ve Suleymaniye çatışmaları 7 Eylül 1930) Avbirkê çatışmaları (Şubat 1931) Zor koşullardaki bu savaşı daha fazla sürdürmenin bir sonuç getirmeyeceğini fark eden Şeyh Mahmud, çaresizce bu savaşı bitirmeye karar verir ve Suleymaniye'ye dönerek Irak hükümetine teslim olur. Irak hükümeti onu 13 Mayıs 1931 de önce Semawa, daha sonra Nasıriye'ye daha sonra da 1933'te Bağdat'a sürgün eder. Orada büyük bir saygı görerek ikamet eder.

Mayıs 1941'de Reşid Eli Geylani'nin başa gelmesiyle isteyerek memleketi Baziyan'ın Darêkelê köyüne gider orada hastalanıp Bağdat'taki Hidri hastanesine yatırılır. Uzun ve mücadelelerle geçen ömrünün sonuna gelerek halkının gönlünde büyük bir yer edinmiş olarak hakkın rahmetine kavuşur. Biri Osmanlılar diğeri İngilizler tarafından olmak üzere iki defa idam

<sup>1</sup> Şêx Mehmudê Kal adlı eser.

kararı verilen bu değerli Kürt kahramanı öldüğünde tarih: 9 Ekim 1956'dır. Şeyh Mahmud'un cenazesi öylesine büyük bir kalabalıkla Süleymaniye'ye getirildi ki herkesin cenazesine omuz vererek ona karşı son görevini yerine getirmek istemesi üzerine izdiham nedeniyle az daha büyük olaylar oluyordu. Süleymaniye halkı onu büyük dedesi Hacı Kak Ehmed'in yanına Büyük Camiiye Kürtlerin hala sıklıkla ziyaret ettiği kabrine sevgi gösterileri altında defnetti.

Büyük Şeyh'in kısa yaşam öyküsünü yukarıda aktarmaya çalıştık. Burada Kürdistan'ın o günkü koşullarının da göz önüne alınması gerektiğine inanıyoruz. Şeyh Mahmud'un mahkeme sürecinin anlaşılabilmesi dönemin kavranmasıyla mümkün olabilir.<sup>2</sup>

Kürdistan, bu günkü Irak ve o dönem Osmanlı devletinin denetiminde idi. 'Hasta Adam' Osmanlı siyaseti ve sorumsuz yöneticileri her türlü baskı ve zulümü bölge halklarına reva görmekte idiler. Özellikle 1. Dünya Savaşı dönemi her türlü sıkıntı ile beraber baskıların da yoğun olduğu bir dönemdir bölge halkları için. Eğer bir örnek vermek gerekirse; örneğin o dönem Süleymaniye bölgesinde ve diğer bazı yerlerde, insanlar biri birini yemekte idi dense yeridir. Ve henüz savaş sona ermemişti. Osmanlı egemenliğindeki topraklara göz koyan galip devletler yavaş yavaş bu ülkeleri işgal etmeye başladılar. Anadolu'da Mustafa Kemal hareketi başlayınca kadar bu devletlere karşı hiçbir hareket oluşturulabilmiş değildi. İşte o zaman İngilizler Basra'dan başlayarak, Bağdat Musul,

Süleymaniye ve giderek bütün Irak'ı işgal ederek kesin bir denetim sağladılar. Özellikle stratejik değeri olan bölgeler ile petrol yataklarının yoğun olarak bulunduğu Musul çok ciddi bir biçimde kontrol altına alındı.

Osmanlıların boşaltmaya başlaması ile beraber, daha önce de bahsedildiği gibi bölgenin en yetkin insanı olan Şeyh Mahmud Berzenci, Süleymaniye'nin denetimi ve yönetimini ele aldı. Galip devletlerin girdikleri yerlerde yaptıkları en önemli propaganda Wilson prensiplerinin gereği olarak dünyanın tüm mazlum halklarına kendi kaderlerine kendilerinin hükmedeceği vaadi idi. Bu vaatler İngilizlerin girdikleri yerlerde herhangi bir direniş gösterilmemesine, hatta bazı yerlerde sevinçle karşılanmalarına yol açtı.<sup>3</sup>

Şeyh Mahmud'un konumunu bilen İngilizler de onu Süleymaniye ve çevresinde kral ilan ederek konumunu resmen kabul ettiler. Fakat iyi niyetli ve devletler arası ilişkilerde tecrübesiz Şeyh, bu devletlerin yalan ve dalavereye dayalı yöntemleri ile karşılaşınca büyük bir şaşkınlık geçirdi. Doğal olarak kısa süre içerisinde ilişkileri de bozuldu. Özellikle Major Soon'un Süleymaniye'ye gelmesi ile bu ilişkiler daha da kötüye gitti. Temsilci olarak Süleymaniye'ye getirilen Soon; gelir gelmez tüm kurum ve kuruluşlarla Şeyh Mahmud'un yetkileri ile yönetim tarzına müdahalelerde bulunmaya başladı.<sup>4</sup> Bölge halkı Şêx Mahmud'u sadece bir kral olarak

<sup>3</sup> Refik Hilmi, *Anılarım*.

<sup>4</sup> Kürdistan'da uzun süre kalan bir İngiliz askerinin anıları.

<sup>2</sup> *Kürt İsyanları*, Alaeddin Sucadi

değil daha çok Büyük Şeyh, Kak Ehmed'in torunu olarak sevilen ve saygı duyulan dini bir lider olarak görüyordu. Çünkü O Allah korkusu olan, dünyevi hırslardan uzak, ibadi bir insan, halkını seven iyi bir Kürt yurtseveri idi. Şeyh siyasetin gerektirdiği, öngörülerden, hile ve dolaplarından bihaber, siyasi hırslardan uzak bir insandı. Doğal olarak siyaseten oynanan oyunları kavrayıp ona uygun manevraları yapma yeteneğinden yoksundu. İşte bu koşullarda İngilizlerin petrol yatağı Musul'u ele geçirmek için Mustafa Kemal'le giriştiği siyasi manevraları anlayabilmesi de beklenemezdi. Bu sırada Türkiye Kürtleri üzerine oynanan oyunların kavranıp boşa çıkarılması da elbette beklenemezdi.

İngilizler 1925 yılında Araplarla anlaşarak 1. Faysal'ı Irak yönetimine getirdikten sonra Şeyh Mahmud'u Kürtlerin taleplerinden vazgeçirmeye çalıştılar. İngilizlerle Araplar arasındaki ilişkilerde Suleymaniye ve Kürt yönetimi siyasi bir termometre işlevi görmekte idi. Siyasi yetenek ve tecrübelerden yoksun Kürt yönetimi bu manevralarla baş etme yeteneğinden yoksun idi. Elbette ki İngilizlerin manevraları Irak'ın Arap halkının da çıkarlarını düşünmemekte idi, tıpkı Kürtlerin çıkarlarını ayaklar altına aldığı gibi. Dolayısı ile Kürdistan'ın Irak'ın bir vilayeti haline getirilmesi çabalarına ancak savaşarak direnmeye çalışmıştır. Uluslararası siyasette bunun kendi devletine sahip olabilmek için yeterli olmadığı da bilinen bir gerçektir.

Şeyh; 25 Mayıs 1919 da

Süleymaniye' deki İngiliz askeri birliklerinin tümünü kuşatarak hepsini hiç birisinin burnu bile kanamadan tutuklayıp hapsetti. Tüm bu olaylar esnasında tutuklulara hizmette kusur edilmedi. Major Soon bu olaylardan bir iki gün sonra kendini Kerkük'e atabildi. Kuşkusuz İngilizler bu işin peşini kolay bırakmayacaklardı. Musul, Erbil ve Kerkük'te bulunan güçlerini hemen Süleymaniye'ye doğru harekete geçirdiler. Bunun üzerine Şeyh, dağınık durumdaki Kürt güçlerini toplayarak kendisi de bizzat başlarında Baziyan mıntıkasında mevzilenerek siperler kazmaya girişirler. Şeyh İngilizlerin başka bir yerden ve yürüyerek bölgeyi aşabileceklerine ihtimal vermiyordu. Çatışarak da bu mevzileri geçmenin kolay olmadığını da biliyordu.

Fakat Mamosta Refik Hilmi'nin de buyurduğu gibi:

Şeyh Mahmut'la aralarında soğukluk ve çelişki olan Hemavend Beyzadeleri'nden Müşir Heme Silêman rehberliğindeki İngiliz birliğini kimse-nin aklına gelmeyen dağ yollarından, Derbend tarafından geçirerek ulaştırdı. Şeyh Mahmud'un beklediğinin aksi yönde ve sabah erken saatlerinde büyük bir askeri birlikle karşılaşan Şeyh Mahmud'un; büyük askeri güç ve kalabalık topçu birliğinin ateşi ve uçakların bombardımanı karşısında Kürt savaşçılarının yapabileceği fazla bir şey yoktu. Bu koşullarda Kürt savaşçıları ile eşitsiz İngiliz askeri güçleri arasında çok kanlı çatışmalar oldu. Kürt halkının kahramanları cesaretle savaşıyordu. Bir çok komutanını kaybeden Kürt

güçleri çaresizlik içinde geri çekilmeye çalışırken Şeyh yaralanarak bir kayanın arkasına sığınmış halde Yine Müşir Ağa'nın tanınmasıyla İngiliz askerlerinin eline düştü. İngilizler Şeyh Mahmud'u büyük bir askeri konvoy eşliğinde askeri bir araçla Bağdat'a götürdüler.<sup>5</sup>

Bu savaş; 12 Mayıs 1919 günü başlayıp 22 Haziran 1919'a kadar sürdü.

Şeyh Mahmud'un Bağdat'ta tutuklu olarak yaraları tedavi edildi. Damadı Şeyh Mehmedê Xeribi ile birlikte yaraları tedavi edilirken mahkeme gününü beklemekte idiler. Diğer taraftan da kendisi gibi esir arkadaşları; Qadır Efendi Qeredaxi, Ezet Topçî, Qaleyê Eyşe Xan, Reşid Cewdet, Reşidê Xefur, Edhem Efendi, Eli Awareyê Salih ile beraber yaralarının iyileşmesini beklemekte idiler.

O günkü Irak askeri hakimi Wilson şöyle aktarıyor: 'Bağdat'taki hastanede kendisini ziyaret ettiğimde bana kendinden emin, ancak acılı insanların sesiyle şöyle haykırdığını unutmam mümkün değil. Dedi ki :

*"Beni değil İngiliz Askeri mahkemesi, hiçbir mahkeme yargılama yetkisine sahip değil. Çünkü ben galip devletlerin (Müttefikler) kararı ile Kürt halkının hükümdarı olmuşum. İngiliz devletine karşı savaşım haklı bir dava olan Kürt ve Kürdistan halkının davasıdır. Bu aynı zamanda benim görevim di."*

Yine aynı Wilson devamla; 'Şeyh Mahmud, Amerikan Başkanı Wilson' un 1918 yılında yayınlanan 12 maddelik (14 olmalı K.K.), halkların kendi kaderini kendilerinin belirleme hakkına sahip olduğunu da belirten beyannamenin İngilizce ve Fransızca tercümelerinin yer aldığı bir belgeyi yanında bulunan Kuran'ın içinden çıkararak bana gösterdi.<sup>6</sup>

### **Şeyh Mahmud'un Yargılanması**

Şeyh Mahmud ve damadı Şeyh Mehmedê Xerib için Bağdat'ta Sıkıyö- netim mahkemesi hükmüne sahip askeri bir mahkeme kuruldu. Bu mah-keme heyetinin tüm üyeleri İngiliz idi.

Şeyh aşağıdaki suçlamalarla itham edilmekte idi:

1- Büyük Britanya Devletine karşı silah kullanmak, kan dökülmesine ve büyük bir zarar verilmesine sebep olmak.

2- Britanya bayrağını indirmek ve yırtmak.

Şeyh Mahmud başından itibaren, bu mahkemenin tamamen İngiliz devletinin denetiminde olduğunu, düşman olarak kendisini yargılamaya muktedir olmadığını, dolayısı ile bu mahkemeye meşruiyet kazandırmamak için de kendisini savunacak bir avukata izin vermeyeceğini, kendisine bir suçlu muamelesi yapılmasına da izin vermeyeceğini belirlemekte idi. Buna karşılık, İngilizlerin yaptıklarının haksızlık olduğunu, kendisinin Kürt halkının meşru temsilcisi olarak

<sup>5</sup> Refik Hilmi', *Anılarım*. Sh.127.

<sup>6</sup> Refik Hilmi, *Anılarım*, Sh.170.

yapılan ve yapılmak istenen haksızlıklara karşı durmasının aynı zamanda görevi olduğunu, çatışmalarda ölenlerin sorumluluğunun da İngiliz askerlerinde olduğuna ve suçlanması gerekenin de onlar olduğuna inanmakta idi.

İngilizler, Çemçemal bölgesinin siyasi Komiseri Yüzbaşı Bond'un organize ettiği Süleymaniye çevresinin tanınmış simalarından oluşan bir heyeti zorlayarak mahkemeye getirmişlerdi.

Süleymaniye'nin bu tanınmış kişilerinin önüne pranga ve zincirlerle bağlı olarak çıkarılan Şeyh Mahmud; bu durumdan etkilenecek susacak değildi. Şöyle başladı konuşmasına:

*"Halkımın büyük çoğunluğunun isteği üzerine; Kürt Halkı için Britanya devletinden özgürlük talebinde bulundum. Hükümetleri yaptığımız anlaşma gereği halkıma özgürlük bana da yöneticilik verilmiştir. Fakat bu anlaşmaya uyulmamıştır. Halkımın isteği ile yönetici olan ben yine halkımın isteği ile bu anlaşmaya uyulmasını istemek durumunda idim. Kürt Halkının özgürlüğü için, ya silahla ya da sözle."*

Ve şöyle devam etti:

*"Sizinle savaşta idim, tarafınızdan yaralandım ve tutuklandım. Şu anda sizin hapishanenizde tutulmaktayım onun için bizler düşmanınız. Sizler benim ve Kürt Halkının düşmanısınız. Şüphesiz bunun için sizden adalet beklemem*

*ve adil davranmanızı istemem söz konusu değil. Onun için verceğiniz hükmü şimdiden kabul etmediğimi belirtmek isterim. Çünkü düşman düşmanı hakkında adil karar veremez."*

Şeyh Mahmud bu büyük ve önemli olaylardan, (yaralanmak ve esir düşmek) sonra da taleplerinden vazgeçmiyor, korku taşıyor ve düşmana karşı geri adım atmıyordu. O kafesteki bir kaplan gibi kendini ve halkını savunmaya devam ederek kavgayı sürdürüyordu. Koşulları kendi aleyhinde gibi görmüyor, fedakarca ve yiğitçe halkının haklarının peşinde İngiliz Askeri Heyetini sıkıştırıyordu. Mahkeme onun için bir hesaplaşma alanı haline dönmüştü. Haklılığını ve halkının haklarını kolaylıkla mahkemenin önüne seriyor, onlara söyleyecek hiç bir şey bırakmıyordu. Ellerini ve ayaklarını bağlayan İngiliz zincirleri onu asla yıldırmadığı gibi zerrece gevşemesine de neden olmuyordu

Bundan sonra üstüne başına çekidüzen vererek kendi aleyhine şahitlik etmek üzere mahkeme salonunda bulunan İngiliz görevlilerden Greenhous adlı kişiye dönerek "Bütün bu bokluk senin başının altından çıktı, alçak (bedbaxt)" diye haykırdı.

Greenhous, ona karşı ifade vererek devamla "Eziz Necip İngiliz alayını ele geçirerek beni vahşice fırlatıp aşağı attı" diye bitirdi.

Eziz Necip ise cevabında:

*"Kürdistan Hükümdar'ının emri ile hükümetimizin memur ve sorumlularını tayin etmekte idin. Bana ver-*

*ilen görevleri yerine getirirken bize sorun çıkarmakta olan bu alayı ele geçirdim hiç şüphesiz. Ancak Greenhous'a mümkün oldukça saygılı davranmakta idik. Kendisi ne yazık ki bir korkak olduğu için balkonundan atlayarak kaçmaya çalışınca incinmiştir. Kaçarken de hem bana hem de İngiliz hükûmetine pis küfürler etmekte idi."*

Bu konu Şeyh Mahmud'a sorulduğunda ise:

*"Evet, İngiliz alayının ele geçirilmesini emrettim; Hükmetmekte ve siyaset etmekteki olumsuzluk ve bilgisizliğinizden dolayı İngiliz alayının ele geçirilmesini emrettim."*

İngiliz Askeri mahkemesi bu ağır hükmü, izleyiciler ve halk üzerinde caydırıcı etki yaratmak için verirken iki temel konu üzerinde durmakta idi;

1- Britanya İmparatorluğunun gücü ve etkisinin pekiştirilmesi,

2- Şeyh Mahmud'u verilen kararla elde tutmak veya Irak dışına gönderilerek (sürgün) bunu da kendilerinin 'hakkaniyet' içinde hareket ettiklerini kanıtlamak, yapılan (kendileri tarafından) yanlışlıkların karşılığı olarak idam hükmünün yerine getirilmemesi, ya da farklı bir davranış içine girebilecek grupları vazgeçirmek için tutsakların bir koz olarak kullanılması.

Londra kararı 10 yıl hapis olarak değiştirdi. Daha sonra damadı; Şeyh Heme Xerib ile beraber Endaman adasına sürgüne gönderildiler.

Bu İngilizler ve İngiliz taraftar-

larının öldürülen İngiliz askerlerinin sorumlusu olarak Şeyh Mahmud ve damadının cezalandırıldığı şeklindeki yoğun propagandanın boş bir söylenti olduğunun açık bir kanıtı olarak orta yerde durmaktadır. Binbaşı Greenhaos, Yüzbaşı Dougles, Yüzbaşı Holt, Yüzbaşı Rayt, Binbaşı Dafles, Skofeel, Yüzbaşı Bond ve birkaç askerin öldürüldüğü, Çemçemal Bölge Siyasi Komiseri Bond'un öldürüldüğü doğrudur. Ancak bunlar Irak'ta öldürülen askerlerin yalnızca bir bölümüdür. Değişik zamanlarda ve Irak'ın değişik yerlerinde bir çok İngiliz askeri öldürül- müştür. Aşağıda öldürülen bu askerlerin bir bölümünün listesi var:

- Albay Bil, Musul bölgesi siyasi komiseri. Birakepir yakınlarında
- Yüzbaşı Woukır, Peerson, Barson, Weekly. Zaxo'da
- Yüzbaşı Wekly, Yüzbaşı Makdonald. Amidiye'de
- Yüzbaşı Skot. Akre'de
- Yüzbaşı Luis, Binbaşı Shapırt, Roose. Mızori'de
- Albay Leechmon.
- Yüzbaşı Loyd. Baquba mahkeme başkanı.
- Yüzbaşı Rigly. Siyasi komiser yardımcısı. Yüzbaşı Bredfil, Newton. Miqdadiye'de
- Yüzbaşı Bukanan, John Baner
- Yüzbaşı Salmoon. İbrahim Paşa ve Veysi Beg isyanı sırasında.
- Yüzbaşı Maan, Binbaşı Norbry. Kufe'de
- Yüzbaşı Bersoon. Goyiler tarafından öldürülenlerin bir kısmıdır.

Ataların söylemiş olduğu "Zorbalar yukarıya doğru tırmanırlar" sözü çok doğrudur. İngiliz Emperyalistleri gelip Kürdistan'ı işgal etmiş, Kürt Halkını boyunduruk altına almaya çalışmakta, buna karşı Şeyh Mahmud bu haksız uygulamaya karşı çıkmış ancak hiçbir gayesi olmamaktadır. Bu ne saçma bir suçlamadır. Kendi halkının haklarını savunmak için savaşıyor bu kahraman için İngilizler utanmazca şöyle demektedirler: Niçin bana karşı durmakta ve Britanya bayrağını indirmektesin? Acaba bu orman kanunları uygulayan bir gücün iddiası değil mi? Bu Şeyh Mahmud'un adam öldürmek iddiasıyla suçlanmasını gerektirecek bir durum mudur? Kendi evinde, kendi ülkesinde oturmakta olan bir adam ülkesini ve halkını savunmak için kendi hayatından vazgeçebiliyorsa, yurtseverlik uğruna mücadeleye giriyorsa bu insana "Sen bana karşı çıkıyorsun onun için suç işledin" denebilir mi? Bu kahraman Kürt önderini idama mahkum edip sonra da Hindistan'a sürgün ederek 'Kürtlere merhamet ettik' demenin insani bir davranış içerdiğini iddia etmenin doğruluğu varmıdır?

Şeyh Mahmud yargılama boyunca mahkemenin kendisine bir avukat tutması doğrultusundaki tüm telkinlerine rağmen böyle bir davranışa girmemi. Çünkü kendisini hiçbir zaman bir suçlu olarak görmedi. Avukat kabul etmenin suçluluğu kabul etmek anlamına geldiğini düşünmekte idi. Aksine, O İngilizleri suçlu olarak görmekte idi; çünkü onlar kendi ülkesini işgal etmişlerdi.

Mazlum halklara hak ve hukuktan, onların bağımsızlığından, kendi kendilerini yönetmesinden bahsederek yalan söyleyen, karşı çıkanları, kendilerini yönetmek isteyenleri de zorla tutuklayıp sürgünlere gönderen bu iki yüzlü yalancılara suçlamakta idi.

Şeyh Mahmud; askeri olarak yenilmesine, yaralı olarak esir düşmesine rağmen Askeri mahkeme karşısında asla korkuya kapılmadı, geri adım atmadı. Cesur ve kahramanca bir tutum takınarak onlara haklılığını anlatmaya çalıştı, onları Kürdistan'da bulunmaktan, ülkesini işgal etmekten dolayı suçladı. Askeri mahkemenin Şeyh aleyhine tanıklık etmek için getirttiği tanıkları şiddetle suçladı, onların tüm ölümlerden sorumlu olduğunu ve kendilerinin yalancı şahitler olduğunu söyleyerek söylediklerinin hukuki hiçbir değeri olmadığını, tamamen siyasi bir gösterinin bir parçası olduğunu belirterek hakarete varan azarlalarda bulundu. Bu 'tanıklardan' Greenhaus'a mahkeme salonunda

*"Alçak adam bunların tümü senin ve arkadaşlarının adi oyunlarının sonucudur!"*

diye bağırıştır. O İngiliz işgal güçlerine karşı memnuniyetsizliğini dile getirmiş ve buna karşı silaha sarılmaktan başka bir yol bulamamış, görevlerini yerine getirmek için cesurca savaşmış bir kahraman olarak halkımız zın gönlünde taht kurmuş bir öncüdür. Bu kahramanı minnet ve saygıyla anmak her kürdün görevidir.

*Sahîfe:1*  
Muherrîr  
Elî Kemal

*Rojî Kurdistan*  
Sahib îmtiyaz û midîr mesul  
M. Nûrî

Bedel abone:  
3 mang êk, 6 mang du,  
salêk çîwar rupîye ye.

Îlanat bidîrîk  
3 ane deh sîrît

## Rojî Kurdistan

Bo hemu bitêk mirecat  
be midîr mesul dekira

Bo xaric ûcretî posta  
îlawe dekirî

Tarîxî întişar  
15 Tîşrînî sanî 1922 Silêmanî  
sîyasî, edebî, ictimai gazeteyekî resmî ye  
heftê carîk derdîçî

Nusxeyê be aneyek

Nusxeyê be aneyek

Sal: 1 Jimare: 4\* [Çîwarþeme] 16 Rebûlaxir 1341 6 Kanunî Ewel 1338

### Dîsan Hîzbî Hurî Îraqî

Be tarîxî 18 Rebûl Ewel 341 û 316, jimarey cerîdey *Dicle* le *Necmewe* iqtibasêkî kirdiwe. Keyfîyetê hukûmet, qabîne, Beydaxê Kurdistanî nûsiyewe. Le duwayî da sahibî xezete ke xoy îla Silêmanî ke emro Kurdistanê, ême be lîwayekî Iraqî denasin. Hetta daxil kirawe bo intixabat û qet le Iraq ciya nabîyetewe. Êtrî em xeberate çî ye? carî le beydaxê Kurda dû xencerê mutesalib nîye.

Û me li nusxey ewel carî *Rojî Kurdistan* da cewabî Hizbî Hurî Iraqî da, çend qiseyên ême erz kiribûn.

Reng e em sahibî xezeteye çawî pê nekewtibîbuwe wa hîç kar bê xeber û bênezaket em qise sethiyanê nûsiyewe. Ke wa bî ba emîş bêcewab û bêbeş nemînetewe.

Şayanî heyrete le hemû Îraq da ke be îtibarê nufûs û tebîet, nêzîkî nîweyê Kurde tenha Silêmanî be Kurdistan tede wan.....bûl kirdiwe. Ke çî şuwê şuwê wekû ême nazanî ke hudûde tebîeyê Kurdistan le kuwîwe ta kobî dagir kirdiwe. Nazanim em new'e kesane be çî dil û derûn û be wicdanîkewe detiwanin em mutaleyane le xezete da binûsin. Çünke xezete tercumanê hissiyat û zebanê millete û hezaran erbabê marîfet û malûmat dexunîtiyewe.

Xoy le sayey cereyanî siyasî û xedematê berguzîdaneyê wetenper-

\* Di xwerû da navî hejmarî 4, bi navî hejmarî 3. hatiye navandin.

werekan demanewe emro le şonîkî ladî  
birsî çon sinor û çuwarlayê  
xanuwekeyê xoy dezanî bo teherreyê  
hudûdî tebiyyeyê Kurdistanî le ber  
kirdiwe.

Belê, ême hudûd û huqûqê xoman  
dezanin. Ebî xelqîş heq û heddê xoy  
binasî.

Heqîqeten înkare madî û mede-  
niyet û necabet û enenatê milliye û  
tarîxê qewmê ereb nakeyn û ême  
dirasî qedîmeyê muhteremeyê xoman  
biqed-rê birayêkî ezîz û mihribanê xoş  
wubit. Belam hudûdê ke heqîqet û  
tebîetê daniyabî, huqûqî ke alemê  
insaniyet û medeniyat bişî kirdibî be  
ême û ewan têk naçî. Ew destê binîne  
binakoyan. Çunke heq e, heqdar bine  
bişe beşdarîn. Meseleyê intixabat,  
nizîkî du sal e le Iraq da ceriyan dekate  
binaşkirê benî hêştâ mebûsêkî ereb le  
meclisê mebûsan da neçûwe ser kursî,  
xitabat û beyanatî bidat. Bawerîş nakim  
hîç kurdêk dil û derûnî qebûl bikat,  
waz le weten û miletê xoy bînî ke emro  
çawe-rewan û muhtacê himmet ewin  
biçî goyê le hîs û bîsê erebî bikrî. Xêr be  
xewîş nek be derwîş, Kurdistan qet  
daxilê Îraq niye. Çunke Îraqê ereb,  
Îraqê ecem heye. Kurdistan naçîte  
xerîteyê hîç Îraqîqewe. Nawî xoy be  
xoyeweyîfî...

Waqien Kurdistan û Erebiaş mer-  
bûtê dînî û iqtisadiyan pêkweye. Lakin  
emîn bin em merbûtiyete muteqabil e.  
Ewîndê zelîl û zebûn neyn ke xelq  
bituwanî temi' bikate laşeman..

Legel emaneş da dîsan ême hemû  
wextî be hissiyatîkî hurmetkaranewe  
temaşay hemû ferdî le efradê ereb  
dekeyn û seadet û xeyr û xoşî le milletê  
necîbe bi qederê nefse xoman arezû  
dekeyn. Belkû be birayetî û dostî

ewanewe iftîxar dekeyn. Hetta lem  
qesaneş ke ew kabiraye le xezetêke da  
beyanî kirdiwe, muteesir rencîde  
nabîn. Çunke leman malûm û temayane  
ke em peyawe her be sabiqeyê men-  
featperestî û dilmist i-yewe em qise  
qanûnşikane denûsî reng e û bizanî  
ême ewinde his û muhakemeyê fikriye-  
man niye, mahiyet û qeder û qîmetê em  
new'e kesane nazanin weya lem  
xusûsewe ixbirar û teesurat hasil  
dekeyn. Ey eqlê ebesewî xeyalê xam  
qenaet û wicdaniye man heye ke efkarê  
umûmî ezkiyay ereb le ême zi-yatir lem  
neşriyatene muteesir bin û qethiyan  
legel ême da bêlutfî û bêmuhebetî rewa  
nabinînin. Çunke ême be hemû mew-  
cudiyetê xomanewe û bican û ceger  
hez be dostî û birayetî û seadetê em  
hukumet û millete dekeyn.

Ma çö ulfet ba kesî bistîm dîger  
neşkênim

Ger heme zehrast çon xordîm saxir  
neşkênim

Pêş ma yaqût yaqût est gewher  
gewher est

Resmî ma ên est, ye'nî qedrî gewher  
neşkênim

Arif Saib

\*\*\*

Ey em mişfîq ey wetenê pak û  
muhterem

Nemut mebe ewende girîftarê derd û xem

Nemut minale bisîye mebe aciz û pişyû  
Lade le rû nîqabê xem û mihnet û elem

Şikir û sipasî îzidî yekta bike bedil  
Emro ke boy be sahib ceşş û sipa û ilim  
Nemut minale beyse îtir weqtê îşrete  
Weqtê tiluê kewkebê îqbalê millete

-----  
Şukrî Xuda dekem ke weten bûy le xem  
riha  
Azade bûyî le qeyd hem mîhnet û cefa

Şukrî Xuda weten ke qîse û waad û min hemû  
Dêm hate dî nema le dillim da îtir eza

Şukrî Xuda ke dêmê wetenê mihrîban xom  
Ber îş û xoşî û ferh û îşret û sefa

Awat binde hate dê îtir nema xemim  
Şukrî Xuda ke zor terb û zewq û xermim

-----  
Emro weten ke rişik çimnezar cennete  
Şamî be eyînî subhê munîrî û seadete

Feslê hemû bihare şewî rojî rewşene  
Îşe, nişate, xoşîye, şewqe

Cehd û sa'yîyê (xebat) bikeyn bedil û ruh îtir  
hemû  
Emro zemanê sa'yîye ne wextî etaleta (tem-  
belî)

Ey zadekan şabên weten ehlî marîfet  
Hengamê sa'yîye û kûşîşe Mehmude aqîbet

Elî Kemal

### Vatan İmdadına

Gerçi senin sağlam bir yerin  
Kalmadı, kurşunla söküldü derin  
Dinle fakat sözlerini erlerin  
"Altı da bir, üstü de birdir yerin"  
"Haydi yiğitler vatan imdadına"

Kalb-ı adûv sarsılacak görse ger  
Sarsıyor etrafını binlerce er  
Böyle iken korku olur mu meğer  
Asker imiş sanki bugün her nefer  
Arş yiğitler vatan imdadına

Ey vatan evladı çekip hançerin  
Bağrını hun eyle gazanferlerin  
Azmine mani mi vatanperverin?  
"Yara nişandır tenine erlerin"  
"Haydî yiğitler vatan imdadına"

Düşman olan karşıma çıksın benim  
Darbe-i şimşire alşmış tenim  
Gör bu demir kalbi ve lue tedennüm  
Süngüsüne ben veririm gerdenim  
Haydi yiğitler vatan imdadına

Kaleciği sinesidir askerin  
Dobrası gencinesidir askerin  
Memleketi ensesidir askerin  
Korku mu? Biganesidir askerin  
Haydi yiğitler vatan imdadına

Var mı safa dehre gelen mert için  
Mevt mukarrer su ki her ferd için  
Bekleme hiç germ veya serd için  
Yok mu tahammül sana ber dert için  
Arş yiğitsen vatan imdadına

Kürd'e vatan kaygısı vermiş Huda  
"Hezreti Muhammed" olacak rehnüma  
Bayrağımız dalgalanır daima  
Ruhumuzu eyleyelim hep feda  
Haydi yiğitler vatan imdadına

Coş û huruş etnese kanın senin  
Yok meğer ol cisimde canın senin  
Çiğneniyorken hele şanın senin  
Hiç yaramaz sade imanının senin  
Haydi yiğitsen vatan imdadına

=====

Pay-i hakaretle zebunken vatan  
Yan gözle bakmak olurmuş, neden  
Ey vatan evladı giyip bir kefen  
Korkmamalı kız gibi hiç güleden  
Öyle hazırlan vatan imdadına

Medreseimiz, mektebimiz, ordumuz  
Uğraşacak yükselecek yurdumuz  
Derd-i vatandır varsa derdimiz  
Durmamalı koşmalı her ferdimiz  
Lazım olunca vatan imdadına

Gerçi bize çarh-ı kaza ve kader  
Gördü reva bunca mezalim yeter  
Hun-u hamiyet neden olsun heder  
Varsa esarettir ölümden beter  
Haydi yiğitler vatan imdadına  
Hastası türkün neler etti neler  
Kaldı mı artık din olmaz huner  
Kürd'e cihan söyler iken çir-i ner  
Böyle neden ya olalım derbeder  
Haydi umumen vatan imdadına

Düşmanımız hak ile yeksan olur  
Kim bize zulm etse herasan olur  
Sanma bizim cengimiz asan olur  
Kürd'e boğuşmak günü seyran olur  
Hep gideriz biz vatan imdadına

Refîq Hilmî

### Îradeyê Hezreti Mulûkane

Reîsî Zengene cenabê Elî Axa û reîsî  
Dawude cenabê Refet Beg û qidemli  
erkanê herb Yuzbaşî cenabê Tewfîq  
Wehbî Beg be yaweran hezretê  
mulûkane.

Û Emîn Efendîzade cenabê Tahir  
Efendî be Başkatib mabeynî mulûkane  
û Şêx Qadîrzade Îzzet Efendî be reîsu-  
lu-mena.

Û cenabê Şêx Muhyeddîn Efendî kanî  
kuwe be qumandanê masiyet quwayê  
millî ba iradeyê mulûkane tayîn fermu-  
rawen xowa lîyan mubarek bikat

Rojî Kurdistan

### Îstîxbaratî Xusûsî

Bina le îxbaratêkî xusûsî ke  
wergêrawe le teref qumandanê ceb-  
heyê Kurdistanî şimalî, Huseyn Reûf  
Beg û qumandanêkî hukumetê Îranewe  
bo mubayeê dû hezar êstir piyaw  
mamûr nêr rawetewe naw Pişdar.

Tayin

Cenabê Elî Samî Beg ke sabiqen  
memûrê icra buwe le Estambûl le ser  
emeî reîsî daxiliye tayin kirawe be  
mamûrê icra. Xowa mubarekî bika.

Le mêja (demî bû) le weten û qewm  
û biraderanê ezîzim dûr û mehcûr  
bûm.

Şukur Xwa natuwanim bicî bînim  
ke min lem roje pîrozeyê serbixoyê  
qewmê kurde wahinayewe Silêmanî le  
lutf û merhemetî eşrafî memleket û  
muteheyizan û biraderanî weten kullî  
mesrûr û mubahim. Le dereng û zûyî  
îadeyê ziyaret temaşayê qusûrim  
nekene. Xwa le hemû layî razî bî.

Be wasitey *Rojî Kurdistanîş* erzê  
teşekkurat û teyîdê ihtîramat dekem.

Qumandanê Eskerî Kurdistan  
Sahibqiranzade  
Salih Zekî

### Îtîzar

Hefteyê pêşû leber eweyê ke  
umûratê metbee zor bû xezeteyê *Rojî  
Kurdistan* derneçû lem xusûsewe le  
xizmetê aboneyê muhteremekan man

da beyanê îtîzar dekeyn.

### Îlan

Nimro: 28

Daxilî nahîyeyê Serçenar le dikanî pan yek parçe zemîn birawe ke be zemîn kanî sifirê meşhûr û şerqê be ew kanî pan û benawanî cîgeyê Kak Ehmed xerbî û cenubî be çem xiralyeşa wurawe. Dawud Bulaq şimalî becîgeyê kanî sifre û zemînê Hamid Efendî mehdûd be bêtapû le tesseruffî mewqufey meskûte piçkule da buwe û sî sal lemupêş ta êsta be nawî weqfe tesseruf kirawe Leser teskîrey memurî îcray Silêmanî ke betarîxî 16 Eylûl 338 û 157 nimro ye. Mucedidî be nawî weqfid meskuteê piçkule û mûtewelî Ehmed Kurê Ebdulah Axa rebtê tapu dekirî lew zemîne da her kes elaqeyêkî heye, ta mudeyê bîst roj tir mureceet be daîrey tapûy Silêmanî bika, duwem defa îlan kira.

16 Teşrînî sanî 338  
memurê tapuFaîq

*Le metbeê hikumet le Silêmanî tab kira.*

## Rojî Kurdistan

**Sal: 1, Jimare: 5 [ Çiwarşeme ] 23**  
**Rebûûlaxir 1341 13 Kanunî Ewel**  
**1338 Fennî û Ictimaî**

### - Millet -

Millet le cemiyet cemiyetîş le ictîmaî çend ferdîk teşkîl kirdiwe.

Ke wa bî ferd heta zindû feal bî heta be terbiyeyêkî esîl terbiye û perwerde kirabî ew cemiyetey ke teşkîl deka, ewinde resen ewinde paydar debî. Welew nesîbeteîş da asarê tereqqî û tekamul nişan deda.

Efradê ciwî ciwî eger heryekî be quwetî teleqqî bikirî, asarê quwet û ezemet ew heyete umûmîye ke nîşanî deda bittabiî munasebet bo mehseleye ke le şiddet û terkibî ew quwetane hati-bîte wicûd.

Fennê mîkanîk, hîkmetê tabîye bo ême way isbat deka ke şiddet dû quwet eger legel sifir da musawî bî, mehsileyîş sifire. Û eger çend quwetêk le eyn cîhetewe tesîr bikete noqteyêk şiddetî mehselekey musawî quwetê mecmûekeyê debî.

Em qanûne riyazeş legel ictîmaiyyat da tedbîq bikirî, eynen bem new'e debî.

Milletêk ke fealiyatê zahireyê ictîmaî, exlaqî çend ferdêk teşkîlî bika quwetêk, mehsileyêk tewelud deka ke musawî qudretê fikriye û bedeniyeyê ew mecmûe debî.

Em ferdane wekû erziman kirdin eger zindû û le halê fealêtî da mutewecihe xayeyêkî mueyyen bin û ibrazê fealiyet biken, milletîş bê ewey ke sil bikatewe le saheyê tereqqiyet da be hengawî zor xeyrapîş dekuwît.

Xo eger ferdekan yekêkî quwetî

musawî sifir bî, yekêkî tesîr bikatewe noqteyek, yekêkî eksê tesîr bika, yanî her yekî new'e emelêk terze xayeyêk taqîb biken, ew millete dekuwîte halî etaletewe û hîç hereketêkî pê nakirî. Ew milleteê xowanxweste nuzûl bikane em derkeyewe zor zehmete be hîç meqsûdêk bikat.

Piyawêk ke teb'en tamê sihhe bî û ew îsab û e'zaye ke wucûdî ewî teşkîl kirdiwe le emrazê daxilî û xaricî salim bî, emca bo îfay wezîfeyê sabit û mute-hemmil debî.

Feqet eger le uzlat û hecîrat bidîne yekîkekan atil û nexoş bî, tebîeten mani'ê fealiyetê asabekanî tirîş debî. Em erze em nexoşîye tederîcen wurde wurde wucûdê ew şexse kamilen istîla deka. Ew biste zimane heta bî bêtab û tuwana bî, nexoş dekuwî aqîbet dekuwit û demirî. Emca wekû bo men'ê sirayete û bo muhafezeyê sihhetê echezeê bedîne, hifzissihhe, dûr û dirêj teshîhîman deka. Tarîxê tekamul û inqirazê cemiyatê beşerîş eyn wezîfeyê beynî û waizêkî layemûte.

Heyetê ictîmaiyeetê milletêkîş eger teşebbîye bikirî be şexs û asabî zor baştir derakuwit.

Çunke ew şexse le echîzeyê bedeniye teşkîlî kirdiwe û milletîş le ferd û cemiyet terkîbî kirdiwe.

Wek le serewe erziman kirdin ke yekî eczay mutemmîeê beşer, eger tûşî azarî ya nexoşîyêk bibî mani' fealiyetî baqî esabekanî tirîş debî, ferdêk ya cemiyetêkîş le milletî eger muxalîfê emelê milletekî hereketîyêk bika, hîç şubhey tîya niye ke bedidrî şexsekey deba.

Binaen aleyh li ser hemû ferdî le efradê em qewme necîbe ferz û elzeme ke bo menafîe umûmiye mutehiden

xeyret û hemû bo em roje muqeddese bo em xayê mueyyene se'y bikeyn.

Egerçî elhemdulillah emro fewqel memul ittîfaq û yekêtî se'y û eqdamat le muhîteman da be new'ê hukumfer-maye ke şayanê şukran e.

M. Nûrî

-----

### Mearifsiz Bir Kavmin Hakk-ı Hayatı Yoktur

Mearif, bir kuvve-i hayatiyedir ki, hangi bir millet o kuvveden tefeyyuz etmezse, milliyetini muhafazaya kadir olamaz.

Mearif bir gıda-yı ruhiyedir ki, hangi bir ruh o gıdadan mutagaddi bulunmazsa o ruhun lezaiz-i insaniyesini darub bûnye-i şahsiyesini ten-emmu ettiremez.

Mearif, bir fazilet-i faizedir ki, hangi bir şahıs ondan istifade ile tahlîl-i dimağ etmezse hayatını hayat-ı hayvaniyeden ifraza bir istisnaiyet gösteremez.

Evet, gösteremez. Çünkü fezail ve mezayat-ı beşeriyenin kıymet ve kabiliyet-i leduniyesi inkişaf ettirecek saik mearifdir.

Bir kavmin hakk-ı hayatını bahş edecek ve o hakkı idame ile her türlü avarız ve ihlalden muhafaza edecek kuvvet, mearifdir.

Insanın şeref ve haysiyet-i maddi ve maneviyesini tezyid ve teali ettirecek terbiye ve tahsil-i merarifdir.

Insanı vahşetten, milleti cehaletten, ruhu zulumetten kurtaracak yine mearifdir.

Biz şimdi bundan bir asır evveline ırca-ı nazar etsek, mearifin havaic-i

hayatımıza ithaf ettiği teceddüdat, bugünkü dünya ve yaşayış, dünkü dünya ve yaşayış hiçbir munasebet bulduramaz.

Nasılki mearife tabi olanlarla olmayanlar arasındaki farkı temayüz inkar edilmeyeceği gibi cehaletteki halet-i istizlaliye ve vaziet-i ibtizaliye madumiyetle mevcudiyet için bir fark-ı hayat gösteremez.

Bir kavim, şerfe-i ictimaiyesini mükennet-i kavmiyesini irtiyabat vehminden kurtarabilmek için ilk evvel ahyare arz-ı ihtiyaç şaibesinden azade her nevî terekkiyatını ilerletmek mecburiyetindedir. Çünkü hal-ı ihtiyacı kabul etmek, daima muhtaçlığa katlanmak demektir. İhtiyaç meske- ninin kardeşi meskenet ise, zilletin babasıdır. Böyle bir süfli aileye intisab etmek daima sefalet, hakaret, esaret tokatları altında ezilip hovahiş göstermek demektir. Bu bir felsefe-i ictimaiyedir ki, her türlü mukavim ve mehasin-i hayatiyeyi nazar-ı inbisarımıza bırakmışken biz hala bu tecelliyat-ı tecdideden lakayd kalıp nifak ve şikakın peyrevi, teferrüd ve itna-ı şahsiyetinin meftunu olup sayı ve koşuştan geri kalırsak, hazıra-i mezelletin hakikat haramında idi. Vahşetgüzin sefalet olmaktan tahlisgir beyan edemez.

Fe'tebirû.

A. Necib

\* \* \*

Le Necmewe

Le teref Meclisê Millî Enqerewe, Welîchdê Seltenet Hezretî Ebdulmecîd Xan le ser textê seltenet datirewe.

-----

## Ricalê Gewreyê Estembul Le Misir Da

Eskenderiye: 21 Teşrînî Ewel Sedrê esbeq Tewfîq Paşa û Şeyxul Îslamê Sabîq Mustefa Sebrî Efendi û Nazirê Herbiye Suleyman Şefîq Paşa le ser sebebêkî mechul le Estembul firariya kirdiwe û emro geştine Eskenderiye. Miqdarê sed peyayê gewretirîş intizarê haniyan deken le Eskenderiye.

-----

## Eskerê Cafer Paşa

Eskerê Cafer Paşa bo hellî be'd mesailê Iraq sazumanêk le Londra demînetewe.

-----

## Heyecanê Le Îrlande

Le ber ew tezyîqatewey ke muhakimê eskeriye muqabilê be umûmê icray kirdiwe û çîwar kesîş idam kirawe heyecanêkî umûm wuqû buwe. Ersikenîn Şpildîzir le weqtî didirsîma çünke demançey pê biwe le mehkemeyêkî xusûsî da lizûmê muhakemeyê bîtrawe û mehkemeîş helgirtinê em demançeyey be dişminatî Emperetoriyet teleqqî kirdiwe û bo sûrete hukmiyan dawe.

-----

## Heyetî Romanya Le Lozan

Lozan 18 Teşrînî Sanî 338: Heyetê Romaniya legel muasaletiyen bo Lozan beyannameyekan neşir kirdiwe le me da (hurriyetê bogazekan) be beweidna

be temînâtî hemû dewletekan bikirî û  
le sulhê Turk- Yunan da eterefdarî hîç  
labkiyan nekirî

bikat lem xusûsewe hîç maniî niye û  
bibuwe hukûmetê arzûka eka.

Rojî Kurdistan

### Kaxidî Le Helebcewe Hatiwe

Hezretî Reîsê Daxiliy Kurdistan  
cenabê Şêx Muhemmed Xerîb Efendî  
ke bo rêkxistinî îş û karî em qezaye  
teşrîfî hî nabû li paş muwaselet fer-  
mûnî be Helebce Begzade Caf û  
Hewreman û ehalî daxil û xaric bil  
umûm hazir bûn. Beydaî mubarek  
istîqlaliyetê Kurdistan helekra û nutq  
îrad kira.

Le seadet û yemînî em roje muqed-  
dese le hemû layekewe eserê şadiman  
û surûrê debînra.

Xuda bi dewamê em celal û şewket  
Hezretî Melîkê Muazzam (Melik  
Mehmûdê Ewel) hemû layek  
mufewweqê bilkeyr bikat. Amîn.

Rojî Kurdistan

### Teshîh

Le nusxey pêşû da le xusûs unwanê  
memuriyetî cenabê Şêx Muhyeddîn  
Efendî Kanîkuwe îbare ke be xelet  
nûsrabû. Derdestê îbareke emeye:  
"Cenabê Şêx Muhyeddîn Efendî be  
qumandanî Quway Milliyey muîtê  
mulûkane be îradey seniye teyin  
buwe."

Rojî Kurdistan

### Îlan

Hemû rojî le seadetê çîwar  
Kurdiyewe heta seat 3 şew hemû kes  
etwanî serbest ziyaretê wekîlê fexame-  
tî mendûb Samî Çinab Kîtan Çîmen

### Nûmre : 30

Bo tayû kirdinî parçeyek zemîn  
biraw ke dîkanî pan da waqî'i û be kanî  
sifirê meşhûre bi sûretê muceddîd be  
13 jîmare *Bangî Kurdistan* û 3 jîmareyê  
*Rojî Kurdistan* îlan kirawe ke bi nawî  
weqîfê mezkûte piçkûle û mutewellî  
Ehmed kurî Ebdullah Axawe rebîtê  
tapû dekira ew mutewellî Ehmed kurî  
Ebdullah Axaye sehwe تنها be naw  
Weqîfê mezkûte piçkûlewe rebîtê tapû  
dekirî teshîhen îlan kira.

11 Kanûnê Ewel 1338

midûrê tapu

Faîq

### Dosye 249 - 338

Ew xanewey ke meheleyê Çîwarbax  
waqie û aid be Tenekeci Qadir Şukriye  
û malûmul hudûde elan kirawe be xan  
lebatî qerz Mela Emîn Asiye Xan  
defroşirî. Binaen eleyh bo ihaley  
eweliye ta 30 roj waazih be muzayedey  
eleniye kira. Herçî talibe sedî deh temî-  
natî musteshiben muracaat be dairey  
icra û munadî mubaşirî mehkeme  
Muhemmed Axa bikat.

11 Kanûnê Ewel 1338

mamûrê icra

Elî Samî

### Îlan

#### Jîmare : 29

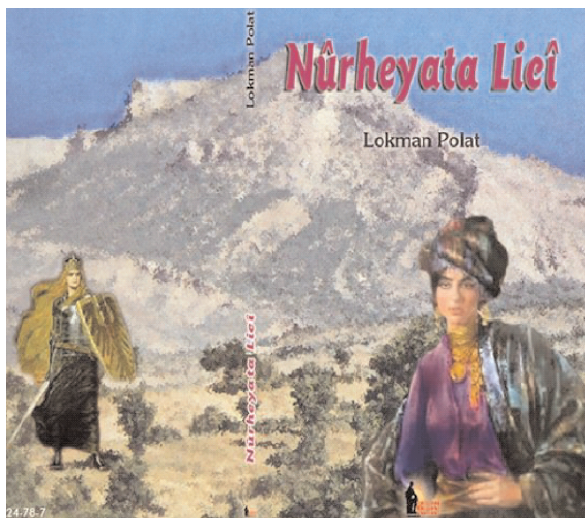
(Ev îlan di hejmara beriya vê de jî  
hebû, lewre me nexiste vê hejmarê.)

Îlan

Recakim ewaney ke aboney xezetey  
*Rojî Kurdistan* bo ewey ke le fikrê neçê  
û ismiyan qeyd bikirî û muntezem  
xezeteyan teqdim bikeyn bedelî  
aboney 3 ya şeş mank binêrin.

Midîrê xezete  
M. Nûrî

*Le metbeê hukumet le Silêmanî teb  
kira.*



NÛRHEYATA LICÎ

Weşanên Helwest

Nivîskar Lokman Polat bi kurte-romanekê nû derket pêşberî xwendevanên xwe. Pirtûka bi navê Nûrheyata Licî ji nav weşanên Helwest, li swêde hate weşan. Pirtûk bi heman navî li Stenbol jî hatiye weşan û li welêt hatiye belavkirin.

Polat evîna keça mîrê Etaxê û kurê fermandarê kela Şîro (Kela Şîro li navçeya Licê ye) bi şewyekî edebî afirandiye. Di kurteromanê de welatê bav û pîrên kurdan, an ku welatê Horiyan, rewşa Merwanîyan, şerê Ariyan û

Bîzansiyan derbas dibe. Hatina qewmên hacûc û macûcên hov ji Asya navîn û êrîşên wan ên barbarî jî di beşeke kurteramonê de tê vegotin.

Beşa balkêş a kurteromanê fetihkirina bajarê Jarusalemê (Qudis) ji aliyê fermandarê kurd Selehedînê Eyûbî ve ye. Digel gelek bûyerên dîrokî, sehneyên mîtolojîk û fantastîk jî di kurteromanê de hene. Zimanê pirtûkê hêsan e û macerayên wê herikbar e, xwe bi mirov dide xwendin.

Em hêvîdarin ku xwendevanên kurd vê kurteromana dîrokî ya bi kurdî bi baldêrî û xweşî bixwînin.

Weşanên Helwest

# Bangî Kurdistan

(Hejamr: 3)

Wergerandina ji soranî: **A. Meretowar**  
Wergerandina ji Osmanî: **Mamoste Qedrî**

## Hesbihala Duduyan

Gelî mirovan, gelî biraderên min ên kurd. Di nusxeya ewil a Bangî Kurdistan de, piştî selaman, ji bo şiyarbûnê min cesaret kir ku çend qiseyan bikim. Em dizanin ku bi van qiseyan bi hin remzan (îşaretan) şiyarî çêbûye; mixabin hîç tesîr peyda nekiriye. Hirsî ciyan û hesûdî, xebat û têkoşîn, tenê her ji bo menfîeta şexsî dewam dike. Gelo muhebbeta qewmî û wetenî wiha ye? Li pey xwe, ji bo ewlad û îxfadan tezkereyeke çak bihêlin da piştî mirina we ferzendên welêt rehmetê li we bibarînin, li ser gorên we bi awayekî spehiyane li we selam û hurmetê bikin. Ewladên we bi hewl û kirdariya we, xweşhal û berz bibin da ew jî her mal û mal negerin, her bi titûnkêşî, bi noşîna çayê, xewar û merezê meşxûl nebin; lêbelê fikra tehsîla ilmê bikin. Ji dinyayê fêr bikin ta di meclis û medeniyetê de bikaribin

îsbata mewcûdiyeta medeniyetê bikin û bi serbestî fikrên xwe aşkere bikin ta ku ji bo çakî û pêşveçûna welêt deng neke, dê her behsa lîre û bi lîre her qiseya titûn û tiştine din bikin. Her deftera xisûmet, cehalet û poşmanî bixwîne. Bi vî axlaqê nebaş, ji bo çî nebêjin "Efellahû ema selef/Ellah efû bike wan ên berîya me." Kurê memûrekî bî, her kes tiştêkî, zalimekî bi destê wî be, derheqê hemwelatiyên xwe de, dibe wek Firewnan. Bi zirarkirina li derdora xwe xweşhalîyê dike. Bi felaketzedeyan re li şûna alîkariyê zirarê dike. Dor û payeyan didin ji bo ku qîmetekê, tiştêkî bi dest bixin. Digel van hal û hereketan, heke di meclisekê de, payeyekî baş, xuraw, parçeyekî titûn, dirav, yaxud ku lîre bi seriyekî direling hilgire bibînin, her çî heqîqetê dîtin dê bifroşin, her çî li cem wan derdîçe, kelîmeyên mîna "ew e", "ne'em ya seyidî" "evet efendim", "belê qurban sahib" "zor çak e", "erê

welleh", "her wiha ye" dibêjin û wezîfe ya însaniyet û welatperweriyê bi vî rengî bi cî tînin; lêbelê Xwedê bi vî halî razî nabe. Ne îngilîz ne Îblîs bi dil tesdîq dike.

Ji qedîmê zeman ve kurd zaf misilman û rastgo bûne, ez niha dibêjim, her çend li ber çavên Xwedê şukrê Îslamiyetê mane; lêbelê bi derewên mîna wellah û billah bûye. Di nav me de cesareta medeniyetê mefqud e. Medlûl (ennecatu fissidq/rizgarî di rastiyê de ye.) zaf kêr pê 'emel tê dikin.

Di derheqê bi yek xizmayetiya ser wesiyeta ji emelê (karê) nebaş ku di meclisan de deriyê xiybetê vedikin, ji bo nimûne: "Hespê Kubra xweşbez e, Tacê Yarê zaf guz e" dibêjin, pê xiybet û hikayetên nebaş dikin. Gelî biraderên welat, hûn behsa ehwalê xwe bikin. Bala xwe bidin gelên mezin ên wek îngilîz û elman, Mosqof, frensîz, emêrika, japon û yên din. Hûn her li gelê ermenî û milletê mûsewî bifikirin. Di zoriyê de li ber gelê pehlewî, jixwe her çendî şeş yek û deh yek jî nabin; lê belê ji aliyê me'arifê (zanistê) û sanayiyê ve wek kir...deh... kurê...ji berz... ferqa me heye. Yek ermenê Qalkoteyî ku bi ehwalê ermeniyê Stenbolê nizanibe, tu nîn e. Tu ermeniyekî Wanî, ku ji fikir û teşebusên ermeniyên Amerîkayê agahdar nîn be tu nîn e. Tu zaroyên ermenyan ku hemû xezeteyên ermenî heta wan xezeteyên ku li Amerîkayê jî hene nexwînin tu nîn in û li Stenbolê, li wan ciyên xezeteyên wan dertên, jin û peya, sirf ji bo xwedîderketinê, hemûyan dikirin û dixwînin û bi vî awayî ji rojava û rojhilatê agahdar dibin. Li Stenbolê dibistanên wan ên

bêqisûr; mamosteyên wan ên li ser fênan pîspor; murebizxaneyên wan ên xusûsî û mukemmel hene. Bala xwe bidin hukema, cewahir, tucarên mezin, eczavan, tebîb, heta muherrîr (nivîkar) û edîban, qismekî zaf hemû ermenî ne. Digel hev û din bi rehm û şefqet in. Mesela, li Enedolê, li ciyekî xir û xalî, gava ermeniyek bê kuştin, li Almanya Yekbûyî, li pêş çavê alemê, bi derba demançeyê heyfê hiltînin. Mûsewiyek ji Mosqowayê koç bike, Civata Siyonizmê, ji bo îstireheta wî koçberê xerîb ê nenas jî, her çi lazîm be, diçe ji Filîstînê tîne. Ji bo tehsîla zarokan ji hêla rûmîyekî dewlemend ve, mektebeke cehl. bi hezar lîreyan li Stenbolê ava dike. Gerçî ê me, xezeteyê hefteyî û kurtebêjiyane pê nikarin îdare bikin. Ezên bi kiz.. rehetî di nanxwari-nê de jî rehetiya me di malekê de tu nîn e. Me, odeyêke taybet ji bo xwarinê jî nîn e. Ji bo keşîdeyê şîrîn bistray, ji bo seroş bi poleke çira û ji bo ku wiha bi qîmeta utundra û ji bo ku lav û latûnê nazîk rêkxiraw, ne dolaba mexsûs û ne ciyekî me heye, dikarim bibêjim ku di yek malê de xusulxa-neyêke (serşok) pak û hazîr bi destê me nakeve. Welhasil em di hemû tîştan de bê silqe ne. Her pîlaw û bamye. Her pîlaw û bamye.

Di rewşa himamên me de, digel vê ava zaf heye jî, menzereyêke xembar heye. Em bala xwe didin taqîmê heywanan, ji piştmal û minder, papûs, qabqapên adî jî tê de nîn in. Bi piyê pêxwas, bi ser hemû çirkava nav himamê de diherin, di destpêka xaniyan de jî diçin ku di wî xaniyî de, ji bo dermanê wicûdê bi rojê ji bo xaniyan avê germ dikin. Kûr jî ser erq bin .. di wê hezbinayê de gir dibin, yek

li dû yekî bi wê ava germ xasiyeta gewriyê gargara û xisûl dikan. Gelo ûlemayên hêja ji bo vê çi dibêjin ku xwediyê himaman bi vî halî razî dibin? Gelî bavan! "Ennezafetû minel îman / Paqijî ji îmanê ye.) hatiye gotin. Wateya nezafetê jî bi tehsîla îlim û fenan e. Ji aliyê we ve tê zanîn, di nusxeya pêşî ya Bangî Kurdistan de bi îbret bizanin tucarekî Hindistanî (Bombay) çar milyon rupîyeyan ji bo êtîmxaneyêke misilmanan ku zarok tê de dixwînin hediye kiriye. Li Kurdistanê, ji weqta Rustemê Zal heta weqta dewletan gelek xanedanên (Xwedê digel wan) çi pehlewaniyên me yên bixîret vê himmetê kiriye?

Mawyetî  
Mustefa Paşa

Bangî Kurdistan e wa dinya ihya kirdiwe  
Zamê qelb kird bêcareê mudawa kirdiwe

Baisê pêşgotinê em qewmê ew met-  
be'e  
Elheq emro xakî Kurdistan ziya kirdiwe

Sed şikir we şukrî îrfan û ilim û aqilî  
Şah û pir şûrî cehaletiyan ke yexma  
kirdiwe

Layiqî tehsîn û qehrê qewmî kurde  
çunkewa  
Em cerîde pir firtotîşî berna kirdiwe

Bang û mawarîkî berze Bangî Kurdistan  
dika  
Mîşek dinyay pir li deng û şûr û qewxa  
kirdiwe

Jeng û tarîkî cehalet wa li dil da dûr dika  
Qelbê mehzûnê hemû kurdî museffa  
kirdiwe

Laçûwe tarîkî hûrî cehalet êsteke  
Necmê îqbalê hemû kurdan rexşa kirdiwe

Qaymeqam un el-Bence:  
Ehmed Muxtar

### Makîneya Çapê

Makîneya çapê, nîşaneke pêşveçû-  
na gelan e. Ew qewmê wî gelê ku  
wasitayêke weşandina fikir û fehma  
armancê tune be, ew fikir, ew armanc,  
wisa bê tesîr dimîne diçe. Ji ber vê  
yekê ji bo her milletî metbeeyek lazim  
e û divê ku rojnameyêke xwe ya millî  
ji bo pêşveçûn û bilindbûnê hebe. Ew  
milletê ku her xaye û emelên baş taqîb  
bike, dikare bi dengê bilind wan  
bigihîne wan kesên ku xizmetkarê  
zanînan û millet in.

Îca berîya hemû tiştî, lazim e ku  
wasitaya elaqatê, bi hewleke mezin  
peyde bikin. Ev jî, makîneya çapê ye.  
Makîneya çapê, ji bo emelên (karûbar)  
millî, civakî, îqtisadî, çadîreke  
hundirîn û derveyî ye û ji bo yekîtiya  
fikir û hestên millî, bi kêr tê û  
navigîneke zaf bitesîr e. Eserên me yên  
li ciyê xwe mane jî, ew eserên edebiy-  
ata millî, dê bîna çapkirin ku ev jî  
parastina ilim û edebiyata millet e.  
Eger ew eser bêne çapkirin, ji wind-  
abûnê xilas dibin û heta dinya ava be,  
navê wê eserê dimîne. Heke nusx-  
eyeke ji wê eserê wînda bibe jî, bi  
hezaran jê dimîne. Lewre eserek ku  
fêkiya gelek xebat û berhema jiyana  
aliman yan ê şairekî biqîmet e, ji ber  
wê ku her nusxe yan divê bi destx-  
eteke nexweş hatibe nivîsandin, di  
muddetekî kurt de wînda dibe. Ew  
eserê ku bi wê ked û xebata mezin a

wan zatan hatiye pê, bê encam dimîne.

Ji aliyê hemû kesî ve tê zanîn ku di tiştên mezin ên sedsala Mîladî de, angoyên berfîya îcadê metbeeyê, ev alem li ser "papîrûs", kaxiz û "paşomîn" angoyên bîst ehyandî dinivîsand. Kaxiz li ber vê diwariyê li ber xwe neda, mecbûr bûn, li ser çerman eserdî nivîsandin. Li ber van, peydekirina çerm jî zaf giran bû. Ew kitêbên ku wê hingê hebûn, hemû bi destan hatibûn nivîsandin. Bi vî awayî ev nivîsandin bi rê ve diçû. Bi vî halî kitêb kêmdihatin holê û ew ên ku dihatin nivîsandin jî zaf giran bûn. Heta ew kitêbên ku bi diqqet dihatin nivîsandin jî, bi çar sed-pênc sed fîranqan dihat firotin û ji vî aliyê ve kesê dewlemend nîn bûya, nikaribû bikirîya. Ji ber wê, yên ku dixwestin eserdî zanista nû binivîsin û jê îstîfade bikin, mecbûr bûn wan eserdî xwe yê kevn ên li ser çerman hatibûn nivîsandin, belav bikin; lêbelê zû bi zû bi dest nedixistin. Di sedsala çardehan de ku heyama fênan e, peydekirina wan kitaban zor bû. "Li ser textê heke kiribûn." Kitêbên wan, li wan texteyan heke dikirin; lêbelê di sedsala 15an a mîladî de ku ji aliyê Gotinberg ve metbee hat îcadkirin, li Almaniyayê, her çî ew kitêbên kevn û nû hebûn, hemû hatin çapkirin û bi vî awayî feqîr û dewlemendan êdî dikaribû kitêb bikirîya û bixwenda.

Gava metbee belav bû, Îtalya û hukûmetên din jî, wan eserdî xwe yê ku mabûn, nehêlan ku wîndabibin û hemû çap kirin. Ji bo îstîfadeyê, li hemû aliyên welatê xwe belav kirin.

Îca jî bo yê me jî, ev eserdî nivîsandî û ev edebiyata me ya biqîmet, ku ji kîsê me neçe û bi der-

basbûna demê re, wînda nebin, divê ji aliyê xîretmendên me yê birûmet ên welêt ve metbee bê anîn û ji bo kirîna makîneya çapê qusûrê nekin. Ez ji hemiyetmendên (welatparêz) ehalî yê rêzdar ên Kurdistanê hêvî dikim ku li ser navê menfîeta milletî, himmet bikin û vê makîneyê bikin. Ev jî tek-lîfeke giran nîn e ku hemû kes hilneyne. Li pêş, ez ji bo îşê bixêr, delalet û teşebbus dikim ku her kes bi qederê himmet û îqtîdara xwe alîkariyê bike, bi navê millet û kurdîtiyê tewqe dikim.

M.Nûrî- Silêmanî

### **Almanî alîkariya kemalîstanê dikin**

Vapûra di meha Temûzê de ku ji Lîmana Koskafunê hereket kiribû, bi qederê techîzatê sî teyareyî lê bûye û ji bo ciyekî meçûl hereket kiriye. Hin kes dibêjin ji Mersînê û hinek jî dibêjin ji bo Pîtirgiradê çûye. Rîwîştin beyanê dikin ew exleb îhtîmal e ku ji aliyê behra rojavayê Ewropayê ve hatibe.

### **Tirkiye û Yunan**

Ji bo muzakeryên aştiyê, Yunan û Dol Xulfa îştirak nake. Her nûnerê tirk û yunan, di bin çavdêriya Dol Xulfa de, li Stenbolê, ji bo civînan nêrînên xwe beyan kirine.

1-Civîneke nêzîkî Stenbolê (Beyqoz) ku daxilê Îzmîdê ye, soz bide.

2-Astengkirina papûrên yunan, ji bombebarana Samsûn û qaçaxçitiya tirkan.

3-Li gor şertekî ku di navbera wan de hatiye danîn, dê di weqteke diyar de, li Parîsê peymana ji bo Meclisa Aştiyê li dar bixin.

## Misir, Alîkariya Felaketzedeyên Enetoliyê Dike

Hemû ûlemayên Misrî, fetwayê dan ku li cejna Qurbanê, ew qurbanên ku têne serjêkirin, postê wan bifroşin û bedela wan bişînin ji bo felaketzedeyên Enetolê.

Li gor xezeteyên Misrê, bihayê hindikî yê van postan 30 hezar lîre dike.

Wefat

.....

Germa

.....

Mizgîn

....

Hilbijartin

....

Beşa Tirkî

(Evana ji ber ku îlan bûn, me ne-wergerandin)

## Jimare 4

### JÎ STENBOLÊ

Herba Giştî ku herbeke pirr neçê bû û ji bo medeniyet û însaniyetê xirabiyeke mezin bû, tê zanîn ku ji rûyê hin mexrûran ku bûn sebebê veqetîna hin gelên misilman û ew tebayê xeyrî misilman jî ji vê herbê zaf mehf û perîşan bûn. Kurd ku bakur û başûrê beşê herî mezin welatê wan bû, bûbû meydana herbê, ciyê kuştin û birînan. Tê zanîn ku bi derbeyeke xedar perîşan bûn.

Ew ên ku li vê herêma herbê

Kurdistan dîtibe û ji ber vê dilxwîn û perîşan nebûbe ne mimkun e. Gava mirov bala xwe dide bi sed hezaran ku ji ber top, agirê mitirilyozan û tîfing û ji rûyê bombeyan mehû bûne û bi hezaran yetîm û sêwiyên kurdan, belengaziya jinan, pîran, nexweş û nalînên ku di heyama koçên bi cebrê yên di nav befrê de û li ser çol û çiyayan, digel lawelawê di sermayê de telef bûn.

Bi hezaran zarokên berşîr ên masûm û bêguneh, giriyan û naliyan, ji ber bêdayikîyê û bêxwarinê ji nav çûn (winda bûn). Hinekên ku jê mabûn, li Stenbolê, li pêş çavê hemû kesî, wekî ..... zemanê cahiliyê, li malan hatin belavkirin. Gelek ewladên masûm ên xanedanên kurdan ku bi naz û nîmet perwerde bûbûn, di bin sîleya yênbêrehm de jar û zebûn bûn. Heta hinek jê bi destê malên xirîstîyan ketin. Her çendî *Cemiyeta Kurdistanê*, li Stenbolê bi teşebusa hin mezinên xwedan însaf, li vê meseleyê xwedî derketin; lêbelê ji bo parastina van kurdên bêçare ... kar û xebat û hewldanan têr nekir. Heta her kurdê ku endamê Cemiyetê bû, 2-3 zarokên sêwiyên kurdan birin bal xwe; lêbelê dawî li perîşaniya zarokên bêkes ên kurdan nehat. Bi hezaran xanedanên eşîran û ehalîyê nişteci yên kurd ku ji hêla Erzirom, Wan, Xarpêt û ciyên din koç kiribûn, pirrê wan telef bûn çûn; yên mayî her pênc-şeş malekê li aliyekî din şandibûn, terka îskanê xwe bi darê zorê hatibûn kirin da fêrî tirkî bibin.

*Li ku ye qewm û xewîşan im çun perîşan im*

*Nizanim lîme diden bo çî bilêm çî turkî nazan im*

*Bêhal im merhemet tu Xuda ziban nazan û bê war im*

*Le kanadyik xemxwar im binî çaw-giryan im*

Menzereya vê felaketê, ew ê ku dîtîbin dizanin. Axir her wekî ehaliyê Kurdistanê, di vê Herba Giştî de tûşî perîşanî û sergerdanê bû, ji zabit û tehsîldîtîyên (xwende) kurdan jî, qismekî zaf zêde di ber namûs û şerefa xwe de, di cebheyên herbê de yan bûn şehîd an li esaretê perîşan bûn. Piştî mutarekeyê, ango zamanê ku gel bi îddîaya neteweyîtiyê û serbestiyê re pêdar bûn, arnawud, ereb û yên din, her gelî digel zabitên xwe yên giran, komele saz kirin. Navendên wan, ew gişt ji bo rizgariya welat, vexwendin. Ehaliyê Sûriyeyê ji bo Şamê, erebê Iraqê ji bo Bexdadê, arnawudan ji Îşqodrayê yên din bi xweşî vegeriyan navendên xwe. Li başûrê Kurdistanê me, rewşa hazir û ayendeyê, ji bo biryardana ronakbîran û gencên çarneçar, hinek jî ji ber karê debara xwe, çûn Enqereyê hinek jê çûn li Stenbolê bi wezîfeyan sekinîn û li benda agahî- yeke ser welêt man. Çünke ji ewilê seferberiyê ve, fikra veqetîna gelan yek digel yekî dida pey şidetê. Ji bo kurdan li Enedolê, ji ber ku li nav kemaliyan man, roj bi roj muşkule peyde dibûn. Ji ber vê rewşa zabitên kurd, nemaze xelqê Silêmaniyê ku li Stenbolê mabûn, zaf xirab e. Hemû ji bo vegera li welêt, bi her awayî muracaet kiribûn û dikin; lêbelê ji ber mesrefên giran ên rêwitiyê, nikarin werin welêt. Kaxizekî ku bi navê matbûatê (çapemeniyê) ji aliyê çend zatan ve ji Stenbolê hatiye şandin, em dê li jêr eynen bi cî bikin û

kaxizekî din ku ji aliyê Bînbaşî Erkanê Herbîye, Emîn Beg ehlê Silêmaniyê ve ji me re hatiye şandin, ji ber ku bi farisî ye, di qismê farisî yê vê xezeteyê de dîsan em bi cî dikin. Di mutaleeya vî kaxidî de rewşa perekende û perîşaniya van hevwelatîyan ronî dibe. Ew kesên ku rehm û hêvî bi hemwelatî û gencên kurdan heye, divê ji vexwendina van kurdan re, himmeta mezin bike. Ew ku ji derveyê xwe ve hezkiriyê hukumeta Tirkîyê ye, ji ber ku ev zabitên me, di xizmeta tirkan de bûn û a niha ji ber îhtîyacîyeke wan a zaf mezin heye û tenê û bêdesthilatî mane, dîsan himmetkirin normal e (tabîî ye). Di vî karê bixêr de, her çi kesê kar û xebat û alîkariyê bike, hem li dinyayê bi wê kirina xwe pesindar e hem li axîretê însellah layiqî mexfîretê ye.

Her kesê çi bide, lutfen (ji kerema xwe re) navê xwe ji bo îdarexaneyê xezeteyê bişîne ta îlan bibe û ew meblexê ku kurdan pê ji Stenbolê dibe, ji bo zabitên me, bi navê wan şexsên rêzdar bişîne.

Mistefa Paşa

### **Ew Kaxizê ku ji Stenbolê bo me Hatiye:**

11 Temûz 1922

Em bi wasitaya we meseleyeke zaf gewre erzî hemşeriyên xwe dikin. Zaf hêviya me hebû ku ev îş, li pêş muraceeta me, ji aliyê *Pêşkewtin* ve bê beyankirin û teqîbkirin; mixabin heta niha me di vê xususê de hîç tiştek nedît. Bivê nevē em muteessîr bûn. Ev muraceeta me jî, ji encama van tesîran e.

Malûmê we ye ku qismê gelê zabitî tan û memûrên Iraqê, di Herba Giştî de, bi aliyê Qafqas, Heleb û Lamlalol hatin şandin. Hinek jê telef bûn û qismek jê esîr man û qismekî zaf hindik bi saxî rizgar bûn. Niha ew ên ku ecelê wan nehatibû û nemiribûn, li vê derê, li Stembolê xerîb û bê kes, muhtac û perîşan mane. Li vê derê ne kes rehm bi halê me dike û ne hûn li me eman dikan. Ev hal, hîç me şik û guman nîn e ku li dij rizaya Xwedê û pêxember e û li dij xîreta ehlê welat e. Nemaze ev feqîrên ku ji ronakbîran in û ehlê welêt in, lazim e bifikirin ku piştî çend salan em wiha gihîştine. Gelê li ser hemûyan ferz nîn e ku çareyekê ji bo em xwe bi welatê xwe bigihînin bibînin? Bêguman di vî esrê me de hîç tu kes ji îstîfadeya me ya ji bo welêt, xwe paş ve nade. Heke bira li ser navê xezeteya we bi rastî fikir û arzûyê peşkevîna we hebe, bi rastî jî hûn muhtacê xizmeta me ne. Li hember van talûkeyan, bi paş ve mayîna welêt, mimkun e hetta muheqqeq e.

Ji ber vê yekê me ji hemû deran re nivîsand; nemaze ji bo Mendûbê Samî ku li Bexdayê ye, muracaat kiriye. Em dizanin ku ji hemû aliyan ve ji bo rizgariya me xeyret dikan; feqet li ser rojnameya *Pêşkewtinê* jî, ferzul'eyn e ku himmet û xeyret serf bike. Çûnke ev felaketzedeyên ku li vê derê ketine zoriyan, xelqê Silêmaniyê ne. Hîç şik û guman nîn e ku ehlê Silêmaniyê û derdorê ku bi dîndarî û xîreta ser welêt û hemşerîtiyê navdar in, bi hemû aliyî ve baz didin. Semahet û ciwanmêrdî pêşî didin û bi qederê halê xwe, her çi qas mimkun be, ji bo muhtacan alîkarî kirine û dê bikin. Li ser navê me, bişînin Stembolê, îneşellah bi himmet

û hewldana ehlê welêt, ev feqîr ji vê derê rizgar dibin û xizma û eqrabayên xwe şad dibin. Baqî serketin ji Xwedê; xeyret ji we.

Zehawîzade Bînbaşî Hacî Ebdurrehman Bapîrzade

Yuzbaşî Erkanê Herb Bînbaşî Erkanê Herb

Mustefa Kamil Muhemmed Emîn

Alûsîzade Teyib Îbrahîm Sabit Begzade Nûrî

### Duayên Kurdan Ji Bo Mosiliyan

Kaxizê ku ji Mosilê Wergiriyaye  
Meseleyeke Xerbî tê de Heye Emete:

Li ser tensîba Hakimê Edliyeya  
Mosilê Emîn Efendî  
Muderris Şêx Adî ku zatekî alim û  
ehil e  
Silêmanî li vê derê jî Qazî bûye, ji  
bo qazîtiya Dihokê  
Hatiye tayînkirin çûnkî ev Emîn  
Efendî kurê kurdekî تمام e  
Misilmanên ji hêla hin kesan ve ku  
li leyh in kirin (kurd in)??  
Meseleya mezhebî ya wan hate  
holê gotin Qazî  
Lazim e Henîfî be ev Emîn Efendî,  
nabe ku Şaffî be.  
Bi Qazî li ser vê men'a memûriyê  
bûn.

Fesubhanellah, di vî weqtê nazik de ku erebên Bexdadê jî hez bi yekbûna kurdan dikan, li Mosilê ku lêkolîn bê kirin, pirê xanedan ê baweran jî bi eslê xwe kurd in. Em, vî qerarî çawan didin? Nemaze ehlê Mosilê alim û fazi-leyên wê derê dizanin ku qismê herî

mezin ê wilayeta Mosilê her kurd in û hemû li ser mezhebê Şafîî ne. Dihok jî, bajarê kurdan e. Qazî heke Şafîî be, li dij şer'ê û qanûnan gelo çi dibe? Em, vê meseleyê hewaleyî şaffîyên ereb û ecem dikin; lêbelê tercîha henîfîyan bi ser şafîyan de, ji vî aliyê ve qerareke bi mazzaniya ye. Em ditirsin ku ev xeber bi Misirê bike? Ehl û hukumetên mezin ên hemû erebên minewer (ron-akbîr) û Şafîyên hemû ciyan, ehlê Daxistanê û qismê herî mezin ê Sûriyê Şafîî ne. Ev behsa Henîfî û Şafîî li Mosilê, ev anî bîra me: Reb wek ku fer-man dike "Mîn şerrîl weswasîl xen-nasî" em bi xwe di vê behsa nebixêr de, hifza xwe ji Şeytên û teb'ên wî dikin bila nêzîkî Mosilê nebe, ew der ciyê şêxan e. Em duayê dikin ku Mosilî ji neyartiya hev, naçarî wesweseyên Şeytanî nebin. Duaya me kurdan ji bo Mûsulîyan ev e.

Şêx Reşît

...

### **Îstîqlaliyane**

*Londre:* Hikûmeta Yunan li Yanyayê ku berîya Herba Giştî naven-da wîlayeteke muhîm a Osmaniyan bû, li Rûmeliyê hukumeteke serbixwe damezrand.

### **Dîsan Li Îranê Muharebe**

...

Simko

Li gor xebera ku gihîştîye me, li aliyê Şerefexenyeyê, li ser rêya Tebrîzê, li sahilê bakurê Gola Ūrmîyê, leşkerê Simko digel leşkerê ecem, ketine şerekî şedîd. Kurd bi ser ketine û ecem wek carên din mexlûb bûne.

\*\*\*

Nezer bi mesmûat.....

\*\*\*

Di vê hefteya pêşiya me de, ji aliyê Rewanduzê ve, çeteyek ku nêzîkî 40 kesî bû, hatine nav deştê û bi navê tirk bûne ji bo êrîşa ser hidûdê Ranyayê ku di bin dagirkeriya Îngilîzan de ye.

### **Şefîq Beg**

Ji xanedanên Silêmaniyê Reşîd Paşazade Şefîq Beg ku bi xwe "Re-sel'eyn- qaymeqamê mulkî yê Tirkîyê bû, hefteya derbasbûyî hatiye Silêmaniyê.

Ev zatê ku Re-sel'eyn bû digel memûrên Fransîz dewr û teslîm kiriye. Ew ciyê ku di navbera Dêrazor û Mêrdînê de ye, niha ku di bin îdareya Fransîzan de ye, li gor biryarên ku di navbera fransîz û tirkên Enqereyê de hatiye dayin Dêrazor, Re-sel'eyn û cerîre li bakurê Mosilê dikeve, didin bin îdareya fransîzan. Heke ew wê derê bi xaka Kurdistanê bizanibin aqubet çêtir dibînin û em dizanin êş û ebra ango heta kurd wiha reben digel malê şîrîn, ne axayî dimînin ne paye û bûk ya Ellah! Rewşa me bi vî awayî be, ev şeqawet û bêsiyasetiya me dewam bike, li Hekariyê hukumetek jî ji bo gelê asûrî ku li vê lawlelewlâ pere-kende cuziyeke me maye, ava dike. Wê wextê Kurdistanê bakur jî, di navbera Ermenistan, Ecemistan, Fransîz û Asûrî de bi çi siyasetek vediguhere? Benda.. çakî man ji bo bibe.

## Îhtîlâl li Turkistana Mezin

Derheqê Bolşewîkên Turkistanê, -  
Çünke Turkistana Mezin li ser milkê  
Rûsyayê ye -îhtîlâl bi şiddet bûye,  
îhtîlâl li Çînê, Bekan, Buxara,  
Semerqend û hin bajarên din îstîla  
kiribû, ew reîsê cumhur ku ji aliyê  
Bolşewîkan ve wek îhtîlâl-çîyan hatibû  
îdamkirin.

Rewşa mezheb û meqsedên  
Bolşewîkan li Molabyan dike.

Bangî Kurdistan

-----

## BANGÎ KURDISTAN'IN TÜRKÇE KISMI

Wergerandin: Mamoste Qedrî

Eğitimsiz bir milletin yaşama hakkı yoktur. Eğitim yaşamsal bir güçtür ki, herhangi bir millet o güçle kendini takviye etmezse milliyetini muhafaza etmeye gücü yetmez. Eğitim ruhsal bir gıdadır. Hangi ruhta eğitim bulunmazsa, o ruh insan olma tadına varamaz ve kişiliğinin temelini geliştiremez. Eğitim yüksek bir erdemdir. Kim ondan istifade ederek beynini ona göre tahlil etmezse, hayatını hayvan hayatından ayıracak bir fark gösteremez! Evet gösteremez, çünkü insanların erdem ve meziyetlerini, değer ve şahsî yeteneklerini ortaya çıkaracak olan etken eğitimidir. İnsanın maddî ve manevî şeref ve haysiyetini artırıp yükselten şey eğitimidir; bilgi eğitimidir.

Devamı vardır.

## BANGÎ KURDISTAN'IN FARSÇA KISMI

Sabah vakti güneş parlak bir şekilde dağın arkasından doğdu,  
"Bangê Kurdistan"ımız da onun gibi açıkça ışıklar saçarak oldu.  
İlim ve irfan rüzgarı burunlarımız üzerinde hoş kokularla esti,  
Uzun süreli bilgisizlik uykumuzu başımızdan birden def etti.

Eğer bu zamana bakarsak hem gözümüzle hem aklımızla,  
Göreceğiz ki Kürt kavmi artık bahtiyardır Hakk'ın lutfuyla.

Düşmanların gözü kör olsun, talihleri darmadağın olsun,  
Bu büyük millet hem ilerledi hem de yükseldi, oh olsun!

Artık yaşama, mutlu olma, sevinme ve işret günüdür,  
Canımızı bile bu müjdeye karşılık feda etsek yeridir.

Kim ihmalkar davransa üzerine düşeni yapma anında,  
Yüzü kara olsun onun, hesap günü Allah'ın divanında.

Halepçe Kaymakamı  
Ahmed Muhtar

**Muhterem Serdar,**

Elinizi öptükten ve hizmetkarane arz-ı hürmet ettikten sonra derim ki: Ülkeye dönüşünden şimdiye kadar cenab-ı alinizin iltifat ve görüşlerinden mahrum bulunuyoruz. Bundan dolayı kalbimiz ızdırıp

içindedir. Geliş gidişlerde Zat-ı alinizle ilgili bilgileri Aziz Bey'den alıyor ve durumları o büyük insandan sorup öğreniyoruz. Fakat şimdiye kadar Haşmetli'den herhangi bir emir ve işaret gelmediği için kendiliğimden yanınıza gelmeyi veya birkaç kelimeyle rahatsız etmeyi uygun görmedim ve sizden bu kulunuza bir haber göndermenizin beklentisi içinde kaldım. Fakat şu ana kadar bu konuda ortaya bir şey çıkmadığı için kendimi vefasızlar grubundan saymamam için size birkaç kelimeyle ifade-i meram etmeyi kendime görev bildim: Olaylar şimdi günden güne kötüye gitmeye başlamış ve zat-ı alinizce de defalarca belirttiği gibi iyiye gidiş alametleri mevcut değildir. Allah masum ve fakirlere acısın! Amîn. Önderimizin teşrif etmesinden sonra çok sayıda vatandaş da esir bulundukları memleketlerden buraya döndüler. Bunlar son derece perişan bir durumdadırlar. Acıma ve şefkat gerektiren bu durum hükümet elçisince de bilinmektedir. Bununla birlikte bu çaresiz insanlara bakıp el atan kimse yoktur. Bundan dolayı herkes adına Bağdat'a ve yüksek komisere başvurmak zorunda kaldık ve başvurduk. Bu arada görüşme ve yardım bağlamında her kes ve her makamla yazışmalarda bulundum ki bunlar arasında Süleymaniye Belediye Başkanlığı da bulunmaktadır. Bu hususta zat-ı alinizden yardım etmeleri ve buradaki çaresiz vatandaşları kendi memleketlerine gönderilmeleri için girişimlerde bulunmaları arz edilmektedir. Önderimiz için bu zor bir iş değildir. Eminim ki eğer zat-ı aliniz burada olsaydı ve buradaki hemşerilerinin perişan durumlarını

görseydi derhal harekete geçip onlara bir çare bulunması emrini verecekti. Kulunuz burada zat-ı alinizin maneviyatından medet beklemektedir. Allah'ın inaye- tiyle birkaç arkadaş birlikte kendimizi bu hizmete adanmış bulunmaktayız. Zat-ı alinizden bundan haberdar olmanız ve süratli bir şekilde bir çare buyurmanız istirham edilmektedir. Aksi takdirde hepsi burada açlıktan ve perişanlıktan öleceklerdir. Burada hiç kimse onlara acıyıp yardım etmiyor. Zaten buranın durumu önderimizce biliniyor ve açıklamaya gerek de yoktur. Kulunuz olarak ben şimdiye kadar doğal olarak zat-ı alinizden bana bir işaret gelmesinin beklentisi içerisinde olmuşumdur. Bu çerçevede buraya hareket etme durumunuzu gözümüzün nuru Aziz Bey vasıtasıyla bildirseniz buna hazırım. Yüksek himmetinizin ve olumlu cevabınızın beklentisi içerisindeyim. Aile fertleriyle birlikte tam bir saygıyla elinizden öperiz.

Hacı  
Abdurrahmanzade  
Binbaşı Muhammed Emîn

# KURDISTANA SOR\*

Mamoste Mihemed

Guhertinên dîrokî çawa girîngiya xwe ya neteweyî hene wiha jî di çarçoveya welatek de girîngiya xwe hene. Guhertinên dîrokî ew in, ku nexşeya (xerîte) cîhanê diguherînin û bandora xwe li ser paşeroja polîtîkaya navnetewî dikin.

Di encama van guhertinan de hin dewlet têne herifandin û hinên din derdike- vin holê. Bi gotineke din, sîstema pêwendiyên a li navbera dewletan tê guhertin. Guhertinên di çarçoveya welatek de bi tenê rola xwe di qedera wî miletî ku li ser xaka wî welatî dijî de dilîze.

Di vê nivîsê de em dê bi tenê li ser guhertinên dîrokî yên ku di sedsala bîstem de çêbûne rawestin. Êdî pirs ev e, gelo di vê sedsalê de çend guhertinên dîrokî pêk hatine?

Ji kêmbextiyariya vê qonaxê sê car şerên navnetewî çêbûn. Her serek guhertinên navnetewî bi xwe

re anîn. Ji ber vê çendê ew guhertin wek guhertinên navnetewî têne nîşandan.

Bi vê yekê re em dikarin bibêjin ku guhertinên dîrokî yên pêşî di sedsala 20an de, di navbera salên 1914 û 1918an de çêbûn. Ji ber encama vî şerî du împaratorî herifîn: Împaratoriya Osmanî û Rûsyaya Qeyserî. Û di nexşeya cîhanê de dewletên wek Polonya, Fînlendiya... peyda bûn. Helbet dabeşkirineke nuh pêk hat û welatê me jî duyemîn car hate parçekirin.

Bêguman di vê guhertinê de hin dewlet herifîn û hin jî hatin damezrandin, ji bilî parçebûna Kurdistanê, pahlava me ji van guhertinên dîrokî çi bû? Berîya her tiştî, pêkhatina peymanê Sevîrê û danîna Kurdistanê Sor, di guhertinên girîng bûn di dîroka me kurdan de.

Wek ku tê zanîn, li gor peymanê

Sevrê, li ser bingeha xalên 62. û 63. û 64. diviyabû ku di nav salekê de -ger kurdan bixwesta- ew dikarîbûn bi awayekî serbixwe bijîn. Li ser vî esasî Yekîtiya Netewan (Y.N) dê pişt-giriya daxwazên wan bikirana û mafên wan biparastina. Û her wisa tê zanîn ku ev peyman (Sevr) piştî biencambûna peymana Lozanê têk çû. Lê heçî Kurdistan Sor e, em dê li dawiya vê nivîsê li ser rawestin.

Guhertina dîrokî ya din, di Şerê Cîhanê yê duyem de dest pê kir ku di navbera salên 1939 û 1945an de çêbûbû. Di encama vê guhertinê de jî Împaratoriya Almanî herifî û dîsa nexşeya cîhanê hate guhertin û bi dehan dewletên nuh ên serbixwe hatin damezrandin.

Ji vê guhertinê pahlava me kurdan Komara Mahabadê bû, ku di sala 1946an de hate damezrandin lê mixabin piştî salekê (11 meh) ev pahlavî jî destê me kurdan çû û em dîsa man bêdewlet.

Guhertina dîrokî ya sêyem jî di encama şerê sar de (1991) têkçûna Yekîtiya Sovyetan bû.

Di encama vî şerî de Împaratoriya Sovyetan herifî û nêzîkî 20 dewletên nuh hatin ser nexşeya cîhanê. Ji encama vî şerî pahlava me kurdan aniha Kurdistan azad e ku îro li başûrê welatê me peyda bûye.

Gelo çima kurd nikarîbûn di wan her du guhertinên pêşîn de mafên xwe biparêzin? Em dikarin bi kurtî bibêjin, ji ber ku vîyana (îrade) me di wan biryarên navnetewî de nîn bû!

Lê heçî Kurdistan azad e, ku di despêkê de em başdarî biryara damezrandina wê nebûn jî, lê ji ber

gelek merc û hoyan ev sîwan hate parastin û niha jî em bi awayekî eşkere dikarin bibêjin ku qedera gelê me li başûrê welêt di destê me kurdan de ye. Bêyî beşdariya nûnertiya gelê kurd, çi herêmî û çi navnetewî, êdî tu hêz dê nikarîbe biryaran bistîne. Bi gotineke din, azadiya welatê me bi hêzên me yên sereke ve girêdayî ye û digel wan jî, dê vîyana gelê me di paşerojan de rê nede şerên birakujiyê!

Wek ku me di despêkê de got, niha em dê hewl bidin xwe ku bi berfirehî li ser Kurdistan Sor rawestin.

### **Kurdên Rûsyayê û Yekîtiya Sovyetan**

Di sala 1966an de pirtûkek bi navê *Kurdên Li Pey Qafqasyayê* derketibû. Nivîskara vê pirtûkê kurd-nasa (kurdolog) sovyetî T. A. Arîstova ye. Ew dinivîse:

*"Li Azerbaycanê kurd li Zengîlan, Kelbajar, Kubatî û Laçînê kom dibin û her wiha, li herêma Îsmailîye jî hene."*

Di heman demê de Arîstova dibêje, ku di îstatîstîkên sala 1959an de li Azerbaycanê kurdan xwe wek azerî nîşan dane. Gelo çima van kurdan xwe ji neteweya xwe bêrî kirine, nivîskara kitêbê ji me re nade xuyakirin! Lê Arîstova rastiyeke din a ji rastiyan tal ji me re dibêje:

*"Li Azerbaycanê naşiyên (ciwan) kurdan bes bi zimanê azerî dipeyivin, lê kesên navsere du zimanan dizanin."*

Divêt careke din bête pirsîn, gelo çima kurdên Ermenîstanê yên ku

sînorên wan bi sînorê Azarbaycanê ve ye zimanê xwe parastin û her wiha bi pêş ve jî birin, lê li Azarbaycanê birayên wan dest ji zimanê xwe berdan? Li gor min ev diyardeyeke (fenomen) balkêş e, divêt diroknaşên kurd mijûlî vê zuhura anormal bibin. Ne dereng, aniha, di vê heyam û serdema nuh de kurdnaşên me divêt li pirêzeyê xwe vegerin û gotina rast çi ye, bêtirs bînin ser zimên.

Ji bo ku dîsa em ji problema li ber xwe dûr nekevin, ez dê cardin veg-  
erim ser rûpelên pirtûkên ku derhe-  
qê kurdên Azerbaycanê de ne. Arîstova, di pirtûka xwe de bi berfire-  
hî li ser têkoşîna gelê kurd radiweste  
û vedigere ser mişextîbûna wan a ji  
Îranê û akincihbûna wan a li  
Azerbaycanê. Arîstova, mişextîbûna  
kurdan dibe sala 1807an û dinivîse,  
ku di wê salê de serokê malbatê  
Mihemed Sefî Soltan ji Îranê bi 600  
malî ve derbasî sînorên Rûsyayê bûn  
û li Qerebaxê niştecîh bûn. Jê pê ve jî,  
kurd di salên 1813, 1828 û 1914an  
de hatine Azerbaycanê.

Piştî Şoreşa Oktobêrê û sazûna  
Yekîtiya Sovyetan, Arîstova dibêje  
ku

*"Herêma Kurdan a li Azarbaycanê  
di salên 1920an de hate avakirin ku  
ev herêm ji van bajaran pêk dihat:  
Laçîn, Kelbajar, Kotulîn û Zengîlan."*

Kevintirîn gotara li ser kurdên  
Azerbaycanê ew e, ku di sala 1925an  
de li bultena Akademiya Zanistî ya  
komara Gurcistanê hatiye weşandin.  
Lêkolîna ku di vê bultenê de bi navê

*"Kurdên Azerbaycanê"* li ser kurdan  
hatiye weşandin, di bin vî sernavî de,  
di nava du kevanên mezin de nivîskar  
babeta lêkolîna xwe wiha rave kiriye:  
"Çend Peyvên Etnografî". Li gor ku  
xwediyê vê nivîsê G. Çûrsîn  
dinivîsîne, *"Kurdistanîkî Üyêzd, anga  
Herêma Kurdistanê wek herêmeke îdarî  
di sala 1923an de li devera ku pirraniya  
rûştivanan kurd bûn, hatiye avakirin.  
Rûbera cografyaya Kurdistanîkî Uyêzd  
3.105 fersex e. Lê rûniştvanên wê 44  
hezar kes in. Ji sedî 80 (% 80) kurd û ji  
sedî 20 (% 20) azerî ne."*

Ji materyalên heyî tê xuyakirin ku  
Herêma Kurdistanê di nav şengeha  
Azerbaycanê de bi hêsanî nehatiye  
avakirin, berovajîya vê yekê, di nav  
deh salan de xirecîreke mezin li ser  
forma avakirna wê çêbûye. Ji ber vê  
yekê, di navbera du demên cihê de  
komîsyon û heyetên têkel hatine  
herêma kurdan û raporên xwe li gor  
dîtin û baweriyên xwe şandine cihên  
fermî yên ji xwe bilindtir. Komîsyona  
ku di bin serokatîya A. Bûkşpan de li  
sala 1930 hatiye şandin yek ji van  
komîs-yonan e. Dû re, rapora  
komîsyona A. Bûkşpan wek pirtûkek  
bi navê *"Kurdên Azerbaycanê"* di sala  
1932an de li Bakuyê tê belavkirin.  
Niha em dê bi firehî li ser vê pirtûkê  
rawestin.

*"Şoreşa Oktobêrê zincîrên kevin  
qetandin û hin ji gelên windabûyî  
derxist meydana, jiyan û pêşketîneke  
nuh bexşî wan kir. (Stalîn)"*

Nivîskarê pirtûka *Kurdên  
Azerbaycanê* A. Bûkşpan bi van  
peyvên Stalîn rûpelên pêşîn ên rapo-  
ra xwe dixemilîne. Jê pê ve jî di şûna

ku Gelên Windabûyî mafên xwe li ser rûpelên pirtûka A. Bûkşpan cihê xwe bigirin, ditemisin û winda dibin.

Rapora Bûkşpan di despêka salên 1930an de, ne di berjewendiyên kurdan de bû. Lê niha ev materyal giranbiha ye. Çünke ew mafên herî hindik ku hukumeta Azerbaycanê di wê heyamê de tesbît kiribûn di roja îro de ew maf jî tune ne! Ji bilî viya, em bi saya vê pirtûkê li ser materyalên din ên derheqê herêma Kurdistanê de agahdar dibin. Di vî warî de numûne pirr in û em dê pêşkêşî xwendevanên xwe bikin.

Wek mînak, di havîna sala 1929an de heyeteke pîspor di bin serokatiya Prof. B. A. Gurke-Kryajîn de diçe Kurdistana Azerbaycanê (Diyar e ku di wê heyamê de ev terîm bikar dihat. Lê heçî Bûkşpan e, navê "Kurdistana Azerbaycanê" bi gotina qaşo! bikar tîne.). Mixabin, materyalên vê heyetê nehatine belavkirin. Bes bi alîkariya du gotarên serokê vê heyetê Gurke-Kryajîn, ku li rojnameyeka gurcî ya bi navê *Zariya Votoska* (*Elinda Rojhilatê*) di 12ê Tebaxa sala 1929an (no: 186/2154) û di 18ê Tebaxa heman salê de (no: 188/2156) hatiye weşandin, ku ew ligel firehkirina statuya Herêma Kurdî bûye. Lêbelê, A. Bûkşpan li dijî vê nihêrînê bûye û li gor baweriya wî ev yeka han di pîrsa netewî de rasterast li dijî nihêrînên Marksîzm-Lenînîzmî ye. Û di warê siyasî de jî pirr kêmasî tê de hene! Ne dûrî aqil e, ku ji ber van kêmasiyên siyasî rapora Prof. Gurke-Kryajîn nehatiye qebûlkirin û her wisa

jî nehatiye belavkirin. Her wiha jî dê ne dûrî aqil be, ew komîsyona ku di bin serokatiya A. Bûkşpan de hatiye şandin da ku wan *çewtiyan* li ser bingehê *rastiya* hebûna kurdan a li vê herêmê bide xuyakirin! Loma jî, ew muhaweze dike ku hejmara kurdan li wir kêmbike. Li gor nihêrîna A. Bûkşpan gelek tirkên Azerbaycanî li ser nufûsa kurdan hatine qeydkirin!

Diyar e, ji ber van pîrsên bi nakokî dê ji xwendevanan re ravekirina nave-roka pirtûka *Kurdên Azerbaycanê* bi firehî pêwîst be. Her wiha jî, dê nasandina formata wê jî pêwîst be. Ji ber vê yekê em dê li vir hin pêzanînan raxin ber çavan:

Pirtûk ji 92 rûpelan pêk hatiye, ji qalibê orte ye û 8 beş e. Ew jî ev in:

1. Pêşgotin.
2. Kurdên Azerbaycanê.
3. Erd û Sînorên Kurdistanê (Mebest, Kurdistana azerbaycanê ye - Nivîskar.)
4. Rewşa aborî li Kurdistanê.
5. Pêwendiyên civakî û aborî di nav kurdan de.
6. Berdewamiya avakirina êlî (eşîrkî) û avakirina sosyalîzmê.
7. Terkîba netewî.
8. Problema kurdî li Azerbaycanê.
9. Xerîteya cihên ku kurd tê de dijîn.

Di beşa "*Problema kurdî li Azerbaycanê*" de nivîskarê pirtûkê vedigere ser materyalên arşîva navendî ya Azerbaycanê. Jixwe, ji vana jî tê xuyakirin ku pîrsa wek herêmeke îdarî cudakirina Kurdistana Azerbaycanê gelek caran di nav endamên komîsyona hukumetê (ewên ku mijûlî vê pîrsê dibûn) de û her wiha jî di rêxistina partiyê de bûye meydana

munaqeseyan. Pirsra kurdî wisa serê xwe radike ku heya di komîteya navendî ya Partiya Komînîst a Azerbaycanê de dibe sedemê stendina biryara şandina komîsyonê ya ji bo tesbîtîkirina sînor û forma îdarî ya Nagornîy-Qerebax û Kurdistanê.

Di nihêrîna A. Bûşqpan de ev hebû, ku *"Di nav endamên komîsyonê de tu şik ji bo dayîna biryara Nagornîy-Qerebaxê nîn bû, lêbelê, ji bo Kurdistanê ev pêwîstî tune bû."*

Di wê qonaxê de pirsra kurdî li Azerbaycanê di hundirê çend mehan de tê nîqaşkirin. Meclisa Bilind a Azerbaycanê sê biryaran distîne. Ev biryar çi ne, nivîskarê vê kitêbê ji me re nade xuyakirin lê bes dîroka wan ji me re dibêje.

Li gor ku ew dibêje, biryara pêşî ya 21. 10. 1922an e. Biryara duyem, ya 20. 11. 1922an e. Û biryara sêyem jî, ya 30. 12. 1922an e.

Lêbelê digel viya jî di 13ê Kanûna 1923an de pirsra Kurdistanê dîsa tê nîqaşkirin. Du protokolên vê komîsyonê di arşîva Enstîtuya Dîroka Partiyê de, bi navê "Stîpan Şaûmyan" hatine parastin. Ji têksta protokola pêşîn tê xuyakirin ku nêhêrînên endamên komîsyonan li ser pirsra Kurdistanê ne wek hev in. Ev tiştên han di nav biryar û pêşniyarên têkel de xuyanî dibin.

### Têksta Protokola Pêşî

Du pêşniyar hene:

1. Cudakirina Kurdistanê wek herêmeke îdarî ya taybet, ku li ser bingeha mafên statuya herêmî ya ku pêwîst e ew bi desthilatiya

navendî ve girêdayî be.

Kurdistan ji Cewanasîn, Şûngîn, û Kubatî pêk tê. Sebeb (di teksta orîjînal de wisa hatiye gotin û mebest jê ev e, ku wek herêmeke îdarî sebeba cudakirina Kurdistanê): Dûrbûna Kurdistanê ji navenda Baku û veqetandina wê ji Qerebaxê û pirrbûna rûniştvanên wê ku 40 hezar kes in.

2. Kurdistan wek herêmek bi ser Qerebaxê ve girêdayî bimîne.

### Têksta Protokola Duyem

Protokola duyem li ser rojeva civîna 7ê Temûza sala 1923an bi vî rengî hatiye:

Me bihîst (birûske).

2. Li ser Kurdistanê.

Me biryar stand:

Ji bo avakirina Otonomiya Kurdistanê dê navend û sînorê wê bête danîn. Piştî sînordanîna dê ji Otonomiya Nagornîy-Qerebax bête veqetandin.

Çi bi serê vê biryarê de hat û çima neçû serî? Em pê nizanin. A. Bûşqpan wiha rave dike:

*"Dîroka pêşketina vê pirsê di pêş de ji me ve nexuyaye, lê ji biryara ku li dû wê hatiye stendin, wisa dixuye ku meqamên bilind miwafeqa xwe nedan û ji ber vê çendê ev biryar têk çû. Lêbelê di heman wextê de Kurdistan wek formek îdarî di forma "Îdareyê" de hate avakirin û di Tebaxa sala 1923an de **Gûsî Hacıyev** (dibe ku ev nav bi awayekî din bête xwendin, lê ji ber ku bi zimanê rûsî wiha hatiye loma me jî li gor wî nivîsê) bû serokê komîta karger."*

A. Bûkşpan di nav pirsarê kurdî ya li Azerbaycanê hinek jî vedigere ser dîroka her çar perçeyên Kurdistanê û li ser vê pirsê radiweste da ku ji me re bibêje, *"Tiştê ku me li Azerbaycanê daye wan, zêdeyî serê wan e!"* Ji bilî vî tiştî gelek çewtî di nihêrîna Bûkşpan a li ser dîroka gelê kurd de hene. Wek mînak, Bûkşpan serhildana Şêx Seîd ne tenê kevneperest dihesibîne, her wiha ew kesên ku beşdarî serhildanê bûne jî wek ajanên îngilîzan dibîne.

Li gor tê dîtin kurdên Azerbaycanê wisa bi hêsanî negihîstibûn mafên xwe ku di formek herî piçûk jî formên mafê netewî ye. Her wiha jî, em pê dizanin ku ew li ser bingeha hejmara xwe ya pîrr gîhane vî mafî. Loma jî şovenên Azerbaycanî bi her awayî xwestine ku hejmara wan kêmtir bikin. Di vî warî de em dê bi tenê numûneyek ji pirtûka A. Bûkşpan bidin, ku dibêje:

*"Di civîneke giştî de bi riya axiftina bi xelkê Çêraxê re me fam kir ku ji şeş malbatan;*

1. Wavîlî
2. Kezaxlî
3. Fatiklî
4. Xelefî
5. Çûrûllo
6. Tomisto

*Bes malabata "Çûrûllo" ya ku bi eslê xwe ji Mîrekê ye kurd e. Û ji vê malbatê bi tenê 20 kes dikarin bi zimanê kurdî bipeyivin! Heçî malbatên din in, bi kurdî nizanin û xwe tirk dihesibînin."*

Ger xwendevan dêna xwe bide, navê pênc malbatên ku A. Bûkşpan wan dike tirk, dê bi hêsanî bibîne ku ev nav bi qertafa "lî" bûne tirk!

Pirsarê ku bête kirin ev e, ku çima di civîna giştî de wan xwe kirine tirk?

Em bi xwe pê nizanin lê tiştê ku em pê dizanin, ew malbatên ku di sala 1931ê de xwe kurd didîtin, pîrraniya wan di roja îro de li ser dokumantên fermî bûne tirkên Azerbaycanê. Û tiştên din ên ku ji çavên kor jî nayêne veşartin jî ev in: Di sala 1923an de biryara Otonomiya Kurdistanê hebû. Wisa diyar e ku ev biryar ne li gor dilê hukumeta Azerbaycanê bûye. Ji ber vê çendê, bi lez û bez Îdareya Kurdî saz kirin û dû re jî ev mafê wan ê herî piçûk jî daqurtandin! Lê tiştê ku em niha dikarin bibêjin ev e, neheqiya ku li kurdên Azerbaycanê hatiye kirin ji ber çavan nayête veşartin.

Gelo ev yek çi tiştî bi pêş me kurdên Kurdistanê dike? Xwendevan dikare bi dehan pirsên din bike lêbelê tiştê ku divê em ji bîr ve nekin ev e, mirovê bêxwedî kes lê nabe xwedî û ew neteweya ku xwe neparêze dê di ber lingan de here!...

Li gor ku tê gotin, di wê heyamê de ji bo bidestxistina kar û xwendina di zanîngehan de desthilata azerî kurdan tengav dikir; ger mirovek xwe wek kurd didît, riya pêşketinê li ber dihat girtin. Loma jî di dema jimartina akincihan de mirovên kurd ji tîrsa windakirina karê xwe, di nasnemeyan de li xaneyê netewê de kurdan "azerî" dinivîsand. Û li gundan jî dema ku memûrên azerî ji wan dipirsî ku netewê te çi ye? Ger bersiv wek "Ez kurd im" bûya, hingê ewê memûr lê vedigerand û digot, "Ma tu ne musliman î?" Dema ku ewê kurd bigotana, "Belê" ewê memûr dîsa digot, "Em hemû musliman in, em

hemû azerî ne. Ma çi ferq tê de heye?!"  
 Û bi vî awayî mirovên kurd bêyî zanebûn û îradeya xwe dibûn azerî!

Ji ber encama vê siyasê hejmara kurdan ku di sala 1916an de nêzîkî 30 hezarî bû lê di hejmartina sala 1970an de dadikeve 250 kesî.

Lêbelê desthilata Sovyetan qet nepirsî, bê ev çawa bû ku ew civaka kurdî ya xwedî pirzarok di hundirê 50 salan de şûna ku ew zêde bibin ber bi tunebûnê ve çûn?! Lêbelê xêrnexwaz-ên kurdan baş dizanîbûn ku çi dikin! Bi tunekirina kurdan re dê îdareya wan jî nas nekin. Her bi vî awayî di salên 1930an de Kurdistan Sor wek realîteyek li ser cografyayeke îdarî û siyasî rabûbû û ji bo xapandinê be jî di çapemeniyê (rojname) de bi navê "Kurdistan" heya sala 1964an jiyana xwe berde-wam kir.

Dijminên kurdan xebata xwe kirin û gihastin armanca xwe. Gelo kurdan çi dikir? Bi vê pirsê em derbasî xala duyemîn a ji sedemên têkçûna Kurdistan Sor bibin.

Gelo me kurdan çima nekarî van kêmtirîn mafan biparastana? Ev gunehkarî ya kê ye? Beriya her tiştî divêt bête gotin ku di wê qonaxê de Kurdistan di rewşeke dijwar re derbas dibû. Li Tirkîyê kemalîstan bi her awayî gelê me bêçare kiribûn, û li başûr jî îngilîzan bi ereban re şerê kurdan dikir da ku ew bêmaf bimînin. Û li rojhilatê jî, şahîşahiyê bêhn li kurdan çikandibû. Bi gotineke din, Kurdistan di nava diywariyeke wisa de bû ku ew bi xwe pêwîstî bi alîkariyê hebû. Loma jî kurdên li welêt

qet nikarîbûn ji birayên xwe yên li Sovyetan re bibine alîkar.

Lêbelê, heçî kurdên Sovyetê ne, yên ku xwediyê mafên bidestxistî bûn, bi her awayî li hember Kurdistan Sor xemsar man. Gelo çima? Pêwîst e ku li vir bête îşaretkirin ku civaka kurdî ji bilî belavbûna di nav Sovyetan de, belavbûneke wan a giyanî jî hebû! Belavbûna giyanî, ji tunebûna hestên netewî bû. Kurdên musulman ên nezan bêhtir ji pirsê netewayetiye girîngî didan olê (ayîn; dîn). Kurdên yezîdî jî nasnameya xwe wek "Yezîdîtîyê" nîşan didan; ew jî dûrî hesta netewî bûn. Û zanayên civaka kurdî xwe wek kominîst nîşan didan ku enternasyona-lîzm li ber wan ji netewayetiye girîngtir bû. Ev herêma bi vî awayî ma li erdê û barê wê ketibû. Û tu dibêjî qey tunebûna Kurdistan Sor ji bo kurdan ji hebûna wê çêtir bûye!

Û heya bi zanayên kurd ên Sovyetan jî ne dûrî vê xemsariyê bûn. Rojek ji rojan ji van zanayan tu kesek derheqê babeta hebûn û tunebûna Kurdistan Sor de tu lêkolînek nenivîs- and. Zanayên dîroknas ên kurd li ser hemû qonaxên dîroka Kurdistanê deqên xwe nivîsandin, bi saya vê yekê bûn lêkolîner, doktor û profesor, lêbelê kesek jî ji wan xwe bi nêzî babeta Kurdistan Sor nekir.

Ji bilî van sedemên li jor, sedemê meke din jî ya olî ye, ku hişt Kurdistan Sor wînda bibe. Kurdên musulman ên ku xwediyê "Îdareya Kurdî" bûn, desthilata Sovyetan gelek ji wan surgunê komarên Asyaya

Navîn kir, ku mafê vegerê jî ji bo wan tunebû. Ewên mayî jî, ji ber vê tirsê surgunkirinê, desthilatîyê çî bigota wan nedigot "Na!" Û azerîyan heta dawiyê vê yekê li hember kurdan wek suîstîmalek bi kar anî. Ne dûrî aqil e ku ji ber vê yekê kurdan di bin sîwana olî de bi hêsanî xwe wek azerî qebûl kirin...

Lê heçî kurdên yezîdî ne, wan bi çavên dijminatîyê li birayên xwe kurdên musulman dinihêrî. Birîna yezîdiyan a ji ber qirkirin û talankirinê hîn necebirî bû. Ji ber vê çendê, ew jî xwedî li Kurdistanê Sor derneketin... Ev jî ne bêyî alîkariya Ermenîstanê bû; ger azerîyan bi asîmîlekîrîna kurdên li cem xwe, kurdên Kurdistanê Sor tune kirin, hingê ermenan jî bi rîya xwedîlêderketina li kurdên li "cem" xwe hiştin ku ew jî bi dûr bikevin.

Lîstîka van her du komaran (Ermenîstan û Azerbaycan) piştî herîfîna Yekîtiya Sovyetan jî berdewam bû. Di qonaxa şerê li ser Qerebaxê yê di navbera Ermenîstan û Azerbaycanê de ev lîstîk bi şêweyeke vekirî hate lîstin. Dema ku Ermenîstanê di encama şerê de Qerebax û herêma Kurdistanê Sor xistin bin destê xwe, hingê ji kurdan xwestin ku ew vegerin herêma xwe bi xwe jî îdareya xwe bikin. Tiştê ku girî û ken bi xwe re dianî, danîna Hukumeta Kurdî li Erîwanê bû, ku wek ordiyeke bêleşker bû! Û dema ermenan dîtin ku kurd bi ya hukûmetê nakin û venagerin çiyê xwe, çawa ku wê hukûmetê bi destê xwe çêkiribûn, her wiha bi destê xwe

xira jî kirin û pîrsa Kurdistanê Sor ji holê rakirin.

Ev dibe ji dehsalan zêdetir ku Qerebax û pê re jî herêma Kurdistanê Sor di bin kontrola artêşa (ordu) Ermenîstanê de ne. Îcar pîrsa Kurdistanê Sor ji aliyê Ermenîstanê ve hîç nayête ser zimên. Kurd, çawa ku berê jî ne di bala kesî de bûn, niha jî her wisa ye. Lê tiştê balkêş ev e, êdî azerî kurdan didehfinin (teşwîk dikin) ji bo doza mafê xwe yê herêma Kurdistanê Sor ji Ermenîstanê bikin.

Kurdên nuh jî, çawa ku li heyamên berê xwedî li herêma xwe derneketibûn, niha jî her wisa derneketin. Û birîna Kurdistanê ji mêj ve bûye pênc birîn.

---

\* Ev nivîs ji kovara *NÛBÛN* hejmara 57-58, Çîriya Pêşîn-Çîriya Paşîn, 2004, Hewlêr-Kurdistan hatiye wergirtin, lê ji bo kovara *BÎR* bi tenê ji aliyê rêzimanî ve hatiye redaktekirin (R. Lezgîn).

# ***Tosinê Reşîd:*** **Li Welatekî Azad Rûmeta Meriv Heye**

**Hevpeyvîn: Receb Dildar**

R. Dildar: *Tosinê Reîşd kî ye, hûn dikarin ji kerema xwe re hinek qala xwe bikin?*

-*Tosinê Reşîd* kurdekî êzidîyê Ermenîstanê ye. Li gundekî kurdan hatiye dinê. Di temamê jiyana xwe de bi ermenî xwendîye, lê li hawir-doreke ûsa mezin bûye ku rûmeta ziman û çanda kurdî hebûye. Min li unîversîteyê fîzîk û matematîk xwendîye paşê min doktora xwe li ser kîmyayê kiriye. Lê di salên xwendakariyê de min dest bi nivîsariyê û gotaran kiriye, dest bi karê roj-namegeriyê kiriye û dîsa dest bi nivîsariya şar û çîrokên kiriye. Şarên min di sala 1962an de çap bûne. Çîroka min di sala 1967an de çap bûye. Min çend pirtûk li ser hev çap kirine.



**Yê milê rast Tosinê Reşîd û yê din jî Receb Dildar e**

R. Dildar: *Heta aniha çi berhemên we çap bûne?*

- Berhema min a yekemîn *Dîroka*

*Helbestan* e ku di 1975an de çap bûye. Paşê, wê hinek guhestin û wergerandin tirkî, bi tîpê latînî li Berlînê çap bû. Paşê, berhema min dîwanek e, bi navê *Zozan* çap bûye. Paşê, berhemeke biçûk bi navê *Jan* çap bûye û dîsa berhemeke mezin ku dîwaneke min e, ez gelek jê hez dikim, bi navê *Nîvro* çap bûye, ev gişt şar bûn.

Di dema me de du şanoyên kurdî hebûn. Yek li Ermenistanê, yek jî li Gurcistanê li bajarê Tîflîsê bû. Ji bo şanoya bajarê Tîflîsê min piyesek nivîsî, bi navê *Siyabend û Xecê* ev piyes li ser sahnê hat danîn, vîdeo û kasetên wê jî hatin belavkirin. Di sala 1998an de li Swêdê wek pirtûk hat çapkirin. Di sala 2000î de berhevoka kurteçîrokên min bi navê *Şeva Bêxew* hat çapkirin. Xêncî wê jî dîsa di sala 2000î de min û Husên Hebeş ji bo bîranîna Qanadê Kurdo pirtûkek çap kir. Heta niha ev berhemên min hatine çapkirin.

R. Dildar: *Aniha çi berhem di destê we de ne, hûn li ser çi dixebitin?*

- Aniha du berhemên min li çapxanê ne, dê çap bibin. Yek lêkolîn e, li ser ola êzidiyan, bi nava *Êzidiyatî: Oleke Hê Jî Nenaskirî*. Yek jî berhevoka çîrokan e ku li Stenbolê Avesta çap dike. Navê wê *Min Bêriya Şevê Spî Kiriye ye*. Ez bawer im ku ev her du berhem jî dê heta dawiya salê çap bibin.

Xêncî wê jî, sala bê dusedsaliya jidayikbûna şair û dîroknasa kurd *Mestûreyê* ye. Ji mêj ve di serê min de bû û min dixwest tiştekî di derheqê wê jina mezin de binivîsînim û min romaneke dîrokî nivîsiye. Lê hinek karên wê

mane, ez ê تمام bikim û bawer im dawiya salê ez ê bidim weşanxaneyek, dê bê çapkirin. Niha dîsa ez çîrokan dinivîsim, ji mêj ve ye helbestên kin dinivîsim.

Niha hinek planên min hene, berî gişkî *Weşanxaneya Spîrêz* ya li Başûrê Kurdistanê ji min xwest ku Încîlekê bi zimanê kurdî bi tîpên ermenî hatiye çapkirinê, ez bawer im sala wê 1856 e, ez dê wê biguhêzim tîpên latînî û bi lêkolîneke kurt dê wê çap bikin. Ji ber ku ew gelek balkêş e ku zimanê kurdî 150 sal berê di çi rewşê de bûye. Ez ê wê amade bikim. Paşê, berhemên gelek nivîskarên kurdên sovyetê li derveyî sovyetê nehatine naskirinê û ji wan ên gelek hêja jî hebûn. Ez dixwazim antolojiyeke helbestên kurdên sovyetê û antolojiyeke çîrokên kurdên sovyetê amade bikim û *Weşanxaneya Spîrêz* a Başûrê Kurdistanê dê wan çap bike.

R. Dildar: *Kekê Tosin, kurdên sovyetê pêşkêşiya wêjeya kurdî kirin, hûn dikarin hinek qala wê xebatê bikin?*

- Berî gişkî, ji bona pêşxistina çanda kurdî Yekitiya Sovyetê rê vekiribû, bi taybetî jî li Ermeniyayê. Gerek bê gotin ku rewşenbîrên ermenî di destpêkê de alîkariyeke mezin dane me. Hema tiştekî herî sade ez bibêjim, yekemîn rêzimanê kurdî profesorekî ermenî nivîsî. Yekemîn berpirsiyarê rojnameya *Rêya Teze* nivîskarekî ermenî bû. Wê gavê qadîrên me tune bûn, wan alîkarî dan me û qadîrên me jî zû xwe girtin û tiştekî balkêş jî, qadîrên me ji sifîre dest pê kirine. Çunkî tu pêwendîya wan bi Kurdistanê re tune bû. Agahîya wan jî, hema bibêje ji ede-

biyata klasîk ya kurdî tune bû. Ji ber ku ew qadirên yekemîn li sêwîxaneyan mezin bûbûn. Heta gelekê ji wan mezin bûbûn jî nizanibûn kurd in, lê wan riya rast da pêşiya xwe. Berî gişkî dest bi berhevkirina folklor û zargotina me kirin. Folklor û zargotina me gelek dewlemend e û edebiyata kurdên sovyetê li ser bingeha folklorê dest pê kir. Bêguman gava tu ji ciyê vala, ji sifrê dest pê bikî, kêmanî û kurtî jî pir dibin. Di destpêkê de rast e, roman hatin nivisandin, gelek pirtûkên kurteçîrok û helbest hatin nivisandin lêbelê ew hê ewqas bi hêz nebûn. Edebiyata kurdên sovyetê, bi rastî di salên 1960î de geş bû. Sedema wê jî ew e, ku tesîra şoreşa Başûrê Kurdistanê li ser me gelek mezin bû. Berê ji bo me xêncî sovyetê dinya tune bû. Em xwe bi xwe bûn.

R. Dildar: *Têkiliyên we û şoreşa Başûr cawa çêbûn?*

- Têkiliya me û şoreşa Başûr di 1961î de wexta şoreş dest pê bû, em bibêjin piştî şoreşa Evdîlkerim Qasim a 1958an ku dest pê kir, rojname û kovarên sovyetê li ser kurdan dinivisandin. Lê piştî 1963yan hukumeta Yekitiya Sovyetê bi awayekî vekirî pişt-giriya şoreşa Kurdistanê kir. Kovar û rojnameyan ji sibê heta êvarê li ser kurdan digotin û bi dû re jî, ji başûrê mezin û başûrê biçûk xwendevanên kurd hatin Yekitiya Sovyetê, bi vê riyê têkiliyên me çêbûn. Di salên şist re dîsa cara yekemîn komek xebatkar ji bo doktoraya xwe hatin Yekitiya Sovyetê. Marûf Xiznedar, Kemal Mazhar, Îzedîn Mistefa Resûl di nav wê komê de bûn. Ew komek mezin bû, bi riya wan jî têkilî hatin çêkirin. Kovar, rojname û

pirtûk ketin destê me û girêdan çêbûn.

R. Dildar: *Hûn dikarin hinek qala berhemên kurdên sovyetê yên serketî bikin; çi roman be, çîrok be, helbest be, lêkolîn be?...*

-Ji aliyê kurdnasiyê ve kurdên sovyetê gavên gelek mezin havêtine, berhemên gelek hêja çap kirine, lê ji ber ku ev berhem ên akademiya bûn, ji aliyê weşanxa-neyên akademiya ve hatine çapkirin, piraniya wan bi zimanê rûsî an ermenî ne. Em bibêjin di dereceya zimanzanîyê de berhemên Qanadê Kurdo, yên Zera Ûsif, ên Maksîmê Xemo hene. Ev bingeheke gelek mezin e. Tenê Qanadê Kurdo hildim; wî di sala 1957an de bi zimanê rûsî rêzîmanê kurdî, serbingeha zaravê kurmançî çap kir. Ev yekemîn rêzîmanê kurdî yê akademîk bû ku hatibû çapkirin û ji aliyê zanyarên rojhilatnas ên dinyayê ve hat naskirin. Ev yek, piştî wî jî, rêzîmanê hemberî hevkiirina zaravê soranî û kurmançî, rêzîmanê hemberî hevkiirina her du zaravayan nivîsî û cara yekemîn îsbat bû ku rêzîmanê her du zaravayan yek e. Dû re, wî li ser zazakî lêkolîn kir, li hemberî hevkiirina zaravayên soranî û kurmançî kir û dîsa îsbat kir ku zazakî zaravayeke kurdî ye; beşeke zimanê kurdî ye. Paşê di karê zimanzanîyê de gelek girîng e, ku wî ferhenga kurdî-rûsî amade kir û çap kir. Pirtûkên wî gelek in. Dîsa, wî di 1949an de ji bo dibistanan rêzîmanê kurdî amade kir û çap kir. Li dibîstanên Ermenistanê ji bo fêrbûnê ev rêzîman dihat xwendinê.

Dîsa em bibêjin Heciyê Cindî. Heciyê Cindî belkî 30 pirtûk li ser folklorê kurdî çap kirine, ûsa jî gelek lêkolîn çap

kirine. Xêncî vana lêkolîna *Kerik û Kulik, Siyabendê Silîvî û Rustemê Zal* çap kirine. Dîsa, wî du pirtûk li ser edebiyata kurdên sovyetê çap kirine.

Di dereceya berhevkirina folklorê de Celîlê Celîl û Ordîxanê Celîl gelek pirtûkên hêja çap kirine. Ez dikarim bibêjim, di aliyê sazbandiyê de jî, ji salên 1930î û vir de xebat hene. Beriya wî di sala 1914an de kombîzotorekî ermenî stranên kurdî berhev kirin û çap kir. Dîsa, ermeniyekî din di salên 1930î de notayên muzîka kurdî çap kir. Di destpêka salên 1960î de kurdan bi xwe dest bi xebatên muzîkê kirin. Berê Nûra Cewerî, paşê jî Cemîla Celîl pirtûkên xwe çap kirin. Xêncî berhevkirina stranan, Nûrê doktoraya xwe li ser muzîka kurdî di salên 1970an de kir. Pirtûkek li ser stranên gelêrî, teoriya sazbandiya kurdî amade kir û hat çapkirin. Cemîla Celîl jî gelek pirtûk li ser sazbandiya kurdî çap kirine.

R. Dildar: *Taybetiyeke muzika kurdî ya kurdên sovyetê heye ku dejenere nebûye, hûn viya bi çi ve girê didin?*

- Ez bawer im ev tişt beriya her tiştî ji çanda ola êzidiyan tê. Ji ber ku êzidî tiştên derveyî qebûl nakin, gelek bi dijarî qebûl dikin, bi taybetî jî di dereceya ziman û muzîkê de. Mesela ez li gund mezin bûme, li wî gundî rûmeta strana kurdî hebû, straneke bi zimanê din nedihat gotin, şerm dihat hesabê. Mesela 200-300 mêr li ser sofrê rûdiniştin stran distran, kesê şaş bistra an nizanîbûya ciyê wî li ser wê sifrê tunebû. Hosta distra, stran ji hosta derbasî hosta dibû. Ew stran bi paqijiya

xwe ji nifşekê derbasî nifşeke din dibûn. Paşê jî me di destpêkê de guh da paqijiyê. Di Radyoya Yêrîvanê de stranên di bin bandora sazbandiya rûsan, ermeniyen, tirkên de tune ne, tiştêkî ûsa tune ye. Salên paşîn Aramê Tîgran hat hinek wî kir lê dîsa rîya wî girtin, nehiştin ji kurdî derkeve. Ji ber ku pêwendiyên me bi Kurdistanê re tûnebûn, me her tişt li ser bîngeha folklorê xwe ava kir. Folklorê me jî paqij û dewlemend e.

R. Dildar: *Tê zanîn ku kurdên sovyetê bi piranî êzidî ne, hûn dikarin hinek qala ola êzidiyatîyê bikin?*

- Pirs ew e ku kurdên sovyetê bi piranî ne êzidî ne, bi piraniya xwe kurdên musulman in. Ji bextê xwe re, di komarê lê dijiyan de asîmîle bûn. Li Turkmenistan û Azerbay-canê belkî 700-800 hezar kurd hebûn lê ew asîmîle bûn. Pêşketina êzidiyan ew bû ku xwe parastin, asîmîle nebûn. Paşê jî alîkarî hebû, ji ermeniyen alîkarî girtin. Hukumeta sovyetê rê da wan, ermeniyen jî rê li pêşiya wan negirt. Hukumeta sovyetê rê da kurdên Azerbaycanê jî, lê azeriyen pêşî li wan girt. Heta salên şêstî. Piştî salên şêstî ermeniyen jî xwest pêşiya me bigirin, êdî nedibû, êdî me xwe girtibû. Wan nikaribû pêşiya me bigirtana.

R. Dildar: *Bi rastî em ola êzidiya-tiyê baş nas nakin, ji kîjan demê dest pê kiriye, taybetiyên wê çi ne, têkiliyên ola êzidiyatîyê û zerdeştîyê çi ne?*

- Di hevpeyvîneke ûsa de derheqê ola êzidiyan de tişt gotin gelek zehmet e, lê dîsa jî ola êzidiyan; li gor êzidiyan

bixwe û li gor gelek zanyaran dora çar hezar sal e ku heye. Ola êzidiyan di bingeha xwe de oleke kurdî ye. Li gor baweriyên gelek zanyaran û ez jî pişt-giriya vê zanîne dikim, ku an ola împaratoriya Medya ye an jî ji wê olê tê, elbet bi guhestinên mezin. Çimkî bi sedsalan zeman derbas bûye û bandora olên nû gelek hene. Ji wê demê heta îro ola babîliyan, asûriyan, zerdeştîyan, xaçperest û îslamiyan li ser vê axê derbas bûne. Nikaribûne di nav hev de bijîn lê bandor li hev kirine. Bi ya min ew berdewamiya ola împaratoriya Medya ye.

Şertê wê yê sereke ev e ku Xwedê yek e, bêheval û bêşîrîk e. Paşê di ola êzidiyan de bawerîya kirasguherinê heye. Di ola êzidiyan de ev bawerîyeke bingehîn e. Di ola êzidiyan de tiştek mayîn jî heye wek dibêjin Xwedê ji nûra xwe heft melek sêwirandin, paşê birêvebirina dinyayê spart wan. Tiştekî din jî heye ku dibêjin xerabî ne ji xwedê ye, xerabî ji merivan bi xwe ye.

R. Dildar: *Di derheqê têkiliyên êzidiyatî û zerdeştîyê de hûn dikarin çi bibêjin, kurd ola xwe ya kevn wek zerdeştîyê dibînin, heta îro welê hatiye qebûl kirin.*

- Ez ne di wê baweriyê de me ku kurd zerdeşt bin. Bêguman çend sed sal kurd di bin destê împaratoriyeke de mane ku ola wê ya fermî zerdeştî bûye. Meriv nikare bibêje tesîra zerdeştîyê li ser kurdan çenebûye. Lê zerdeştî di bingeha xwe de oleke dualîst e. Di ola êzidiyan de dualîzm tune ye. Xwedê yek e, bêheval û bêşîrîk e, a sereke ev e. Zerdeşt agir diparêzin lê êzidî rojê

diparêzin, roj nîşan e. Tu çirayê vêdixî, lê wê çirayê naparêzî. Ew çûye hinek guhestin kiriye û ji ola êzidiyan oleke nû der-xistiye. Dibe ku hinek tişt yek bin. Îcar, kê ji kê girtibe jî, bi sedsalan cîranê hev bûne, ji ber vê yekê jî bandora wan li ser hev hebûye.

R. Dildar: *Hinek nivîskarên Ewropî dibêjin êzidiyatî bi Şêx Adî dest pê kiriye, ev çiqas rast e?*

- Ev şaşîyeke gelek mezin e. Pirs ev e, zaneyên Ewropî ew ên li ser ola êzidiyan dinivîsînin giş pêşekzanê ola îslamê ne, û ew dixwazin ola êzidiyan wekî tekeyeke îslamî bibînin. Lê gelek nivîsar û dokuman hene ku ola êzidiyatî berî Şêx Adî heye. Şêx Adî hatiye êzidiyatîyê qebûl kiriye, ne ku wî oleke nû damezirandiye. Berî Şêx Adî Mîrê Laleşê Yezdîn e. Mîr bûye û çar kurên wî hebûne. Beriya Şêx Adî di nav êzidiyan de şêx tûne bûne, pîr hebûne, murîd hebûne û mîrgeha wan hebûye. Ola êzidiyan gelek kevn e, gelek berî şêx Adî hebûye. Şêx Adî hatiye hinek guhestin çêkiriye lê ew ol di bingeha xwe de wek berê maye.

R. Dildar: *Hûn ji Kurdistanê azad tên, we li wê derê çi hîs kir, li wir azadî çawa ye?*

- Zanî çîye, em li xerîbiyê mezin bûne û welatên ku em lê geriyane ne dijmin bin jî, te tim xêrnexwaz didîtin, çawa bibêjim, te di navbera xwe û wan de tim tiştek didît. Lê wexta ku hema çawa tu sînore Kurdistanê derbas dikî, xortên qet te nas nedikirin jî digotin, "Mamo were rûnî, çayekê vexwe." Rûmeta meriv heye. Heta meriv diçe li Kurdistanê seranser kontrol heye, ew

pêşmergeyên te kontrol dikin jî dîsa bi camêrî, bi rûmetgirtin ber bi riya digirin. Paşê, me di jiyana xwe de nedîtîbû ku tu herî bajarek an jî welatek ku giş bi zimanê te dipeyivin, zanî giş rûmeta te digirin, rûmeta çand û zimanê te digirin. Bi rastî Kurdistanê Azad xewnek e. Helbet her tişt bi dilê me nîn e, kêr û kurtî jî hene lê ew dest-pêka damezirandina dewletekê ye, hêsan nîn e, tecrube kêr in.

Piraniya serok û kadroyên kurdan jiyana wan di nav şer de dest pê kiriye. Ew fêrî şer bûne. Niha birêvebirê dewletek in û gelekê wan jî êdî fêr dibin. Kek Nêçîrvan niha jî li Amerîkayê ye, çûye kurs dibîne. Xwe fêr dikin, her diçe pêş ve diçin.

Di vê deverê de di nav tu dewletan de mafên gelên biçûk tune ne, xêncî Kurdistanê. Binêr tirkman gelek dijminatîyê bi kurdan re dikin, lê dibistan û radyo û rojnameyên wan hene, televîzyona wan, partiya wan heye, her tiştê wan heye. Dîsa her tiştê asûriyan heye. Dîsa rûmetgirtina ola êzidiyan heye. Mezinayiya her miletî ew e ku ew çawa li miletên kêmnîeteweyên li nav xwe dinêrin. Di vê holê de, hukumeta Kurdistan û gelê Kurdistanê Başûr gelek mezin e, li ber çavan e.

R. Dikdar: *Ji bo xebatên li ser wêjeyê tê-kiliyên we çêbûn an na?*

- Ji bo xebatên li ser wêjeyê, bi taybetî têkiliya min bi dezgeha Aras re çêbûn, li Hewlêrê ye, weşanxaneyê hukumetê ye. Û bi civaka rewşenbîrên Silêmaniyê re çêbûn. Bi *Unîversîteya Silêmaniyê* re, bi *Unîversîteya Hewlêrê* re

pêwendiyên me çêbûn. Bi taybetî pêwendiya min bi weşanxaneyê Spîrêz re çêbûn, ew li Dihokê ye. Ji ber ku ew bêtirs guh didin pirtukên zaravayê kurmancî û ew dixwazin pirtûkan bi tîpên latînî çap bikin. Bi rastî di vî warî de pêwendiyên me gelek baş çêbûn. Kek Mueyed Teyîb jî merivekî zana ye û şairekî baş e. Di navbera me de pêwendiyên baş çêbûn, ji îro pê ve em dê hevkarîya hev bikin.

R. Dikdar: *Bi gelemperî li Başûr tesîra ola îslamî gelek xurt e, gelo rewşa êzidiyan çawa ye?*

- Di vî warî de tiştek gelek ecêb e ku dostaniyeke mezin heye, di nav êzidiyan û îslamiyan de. Ji ber ku, berî her tiştî, hukumeta Kurdistanê pişt-giriya êzidiyan dike. Kek Mesûd carek li Dihokê gotibû "Eger êzidî ne kurd in, miletekî bi navê kurd tune ye." Paşê jî gotibû "Kî destê xwe drêjî êzidiyan bike, destê xwe dirêjî miletê kurd û Kurdistanê dike. Ez dixwazim dîsa bibêjim ku Hukumeta Kurdistanê bi tundî pişt-girtina hindikahiyên olî û neteweyan giş dike lê di navbera çûyin û hatinê de jî navbera êzidî û kurdên musulman gelek xweş e.

R. Dikdar: *Hûn hatin û we Kurdistanê Bakur jî dît, bi hindikî be jî çavderiyên we hene, hûn ê çi bibêjin?*

- Li Kurdistanê Bakur guhestin hene, guhestin ber bi başiyê ve diçe, lê dîsa jî ne bi dilê me ye, ji ber ku heta îro bi milyonan kurd hê jî bi zimanê xwe nizanin, hê jî asîmîle dibin, hê jî li bawerîya Kurdistanê mezin xwedî der-nakevin. Zanî, kurdariyê mezin,

kurdayetiyeke wek bibe îdeolojî, bi siyasetên biçûk ve girêdayî be, ew nayê xwarin.

R. Dildar: *Ji bo pêşeroja kurdan hûn dikarin çi bibêjin, hêviyên we çi ne?*

Îro em di dewreke ûsa de dijîn, gihiştîye dereceyeke ûsa ku em bixwazin nexwazin kes nikare pêşîya 40 milyon kurdî bigire. Dinya ber bi demokratiyê ve diçe, Amerîka îro cîyê xwe digire, bandora Ewropa li ser Tirkîyê heye, Îran û Sûriye jî bixwazin nexwazin dê azadiya Kurdistanê nas bikin. Îcar em ê bikaribin heta bidest-xistina wê azadiyê milletê xwe biparêzin an millet asimîle bibe? Îcar pirsê kurdan bi giştî, îro Başûrê Kurdistanê êdî hatiyê naskirin, Eger wek dewletekî serbixwe nehatibe naskirin jî, lê em wan pêwendîyan çêdikin, bi serok û serokwezîrên dewletan re pêwendîyan datînin. Çawa bibêjim, welatê me defakto, wek dewlet hatiyê naskirin û rîya şûn de vegehin tune ye. Carna dewletên heremê bi taybetî jî Tirkîye gefan dixwînin lê ew tişteki vala ye. Êdî kes nikare destê xwe bide ser Kurdistanê.

R. Dildar: *Ez ê dîsa hinek vegeirim ser wêjeyê. Romannûsên wek Mehmed Uzun dibêjin, "Romana kurdî bi min dest pê kiriye.." Gelo ev tişt rast e?*

- Saet xweş, Mehmed Uzun nivîskarek e, hatiye meydanê, wexta pirsê destpêkirinê tê, evya şasiyeke mezin e. Ji ber ku ez nizamî ew di sala çendan de ji dayika xwe bûye, lê romana Erebe Şemo "*Şivanê Kurd*" di sala 1935an de çap bûye û beriya ku romana Mehmed Uzun "*Tu*" çap bibe, 6-7 roman ne ji

aliyê nivîskarek ve, ji aliyê nivîskarên cihê-cihê ve hatine çapkirin. Û tişteki din, ev ne di derheqê Mehmed Uzun de ye, bi giştî gelek kurd dibêjin min dest pê kiriye, ê din dibêje min dest pê kiriye. Tiştêk ûsa tune, berî me tişt zû de hene, lê agahiya me jê tune ye. Em bibêjin, em serê xwe xwar dikin, Celadet Bedirxan karekî gelek mezin kiriye. *Hawara* wî şoreşekî çandî bû, lê berî ku ew alfabeya latînî di Hawarê de belav bike, rojnameya *Rêya Teze* bi tîpên latînî dihat çapkirinê, ev jî divê bê zanîn. Tişt hene ku divê neyên jibîrkin. Ew rastiya dîrokê ne, dibe ku baş bin an nebaş bin lê divê ev rastiya dîrokê bê parastin.

## FELSEFEYAOLA ÊZIDIYAN Û KOKA WÊ\*

Pîr Memo Osman  
Wergeradina ji erebî: Xelîl Duhokî

Di sala 1990î de ez ji bo xwendinê li bajarê Londinê bûm. Hîngê Malbenda Roşinbîrî ya Kurdî, li wir ji min daxwaz kir ku ez semînerekê li ser ola êzidiyan bidim. Ji bo ku vê daxwazê bi cih bînim, ez di nav pirtûkxaneyên Londinê de geriyam û gelek lêkolînên ku li ser êzidiyan hebûn min xwendin û zêdeyî zanîn û agahdariyên xwe jî, êdî min ev babet amade kir. Heta niha bi tenê pirtûkek bi navê "*Êzidiyatî, 1979, Bexda*" ji aliyê du nivîskarên hêja yên êzidî Xidirê Silêman û Xelîl Cindî ve hatiye berhevkirin, nexwe tevayiya lêkolînên din, ji aliyê nivîskarên ne êzidî ve bûne. Mirovê êzidî ji ber du sedemên bingeîn nikaribûye behsa ayînên xwe bike: Dijatiya rejîmên desthilatdar li Îraqê, ku rê li ber digirt û siyaseta ereb kirin û beeskirinê beramber ol û kurd- bûna wan bikar dianîn. Ev pîlan bi germî ji sala 1970an dest pê kir û heta niha jî berdewam e.

Tirsa ronakbîrên êzidî ji behskirina kesayetiya Şêx Adî, yê ku havî (biyanî)

ji ola êzidiyan û nizimkirina wî bo pileya mirovî bû. Çünke piraniya êzidiyan wî wek pêxember nas dikin, belkî wî dikine ruhê Tawûsê Melek û carînan jî, dikine ruhê Xwedê.

Pirsa êzidiyan, hizir û serinca dîrokzanan ranekêşaye û gelek bi kêmî û kurtî behsa wan hatiye kirin. Behsa wan (belkî ji bo cara yekê) di pirtûka Şaristanî de, yê ku di sala 1153ê zayinî de koç kiriye, hatiye kirin û careke din jî, di pirtûka *Seyahetname* ya Ewliya Çelebî de, ku wî jî di sala 1680ê z. de koç kiriye, hatiye kirin. Ji ber hindê jî dema Şêx Adî dest daye ser ola êzidiyan êdî wan nekarî roleke girîng bilîzin û cihên tiliyên xwe di dîrokê de çêbikin. Lê ew li Kurdistanê jiyana xwe ji hêriş û pelamarên musilmanan parastin. Çünke bi hizra musilmanan, ew kafir û gawir bûn û Şeytan dipe- ristin. Bo cara dawiyê jî, di destpêka çerxê 19ê zayinî de ew ketine ber hêrişa Mihemed Paşayê Rewanduzî, ku bi navê Mîrê Kor dihate nasîn. Ji ber hindê jî, roj li pey

rojê ew kêmbûne û her hind mabû ku bêne qirkirin.

Êzidî li Îraqê, Sûrîyê, Tirkîyê û Sovyeta berê di belav in. Piraniya êzidiyan jî, ji Tirkîyê mişextî welatê Elmanya bûne. Hejmara êzidiyan li tevayî welatan digihe nêzîkî nîv milyonî.

### **Termê Yezdan (Yazdan)**

Navê Yezdan, bo cara yekê di pirtûka Zerdestîyê de, li Avestayê, di rûpela 18an de wek Xwedayê pîroz hatiye saloxdan. Ji wî jî, peyva Yazd, ango Xwedê peyda bûye. Û Yazdan, wateya gelek Xwedayan dide. Manaya giştî jî ew e, ku hêjayî peristin û qurbanîyê ye. Ev jî manaya giştî ya Xwedayê pîroz û tevaya xwedayên Hindo-Îranî yên beriya Zerdestîyê jî dide. Bi vê çendê, êzidî bawer dikin ku ew yekem netewe ne ku Yezdan yan jî Xwedê peristine.<sup>(1)</sup>

### **Şeytan - Devil**

Di Zerdestîyê de navê Şeytanî, Asuras yan Ahuras yan Lords bû û di ola filehan (xiristiyan) de, bi Şeytan nav kirine û ew jî mîrê tariyê ye û dibêjinê "Firîştayê Ketî". Her wisa ola musulmanan jî, mîna ya filehan bi Şeytan nav dikin. Peyva "Divel" exrîqiye û ji peyva "Diabolos" hatiye wergirtin, ku manaya xirabî û sedem dide. Lê di dema nû (New Testment) de, peyva Şeytanî wek termek li dij Xwedê û dijberê wî bikar tê.

*Sedemên hebûna Şeytanî;*

\* Tiştê ku xirab xuyaye, ji bo tiştê pak pêwîst e.

\* Hebûna beşeke tiştêkî, ji hebûna aliyê başê tiştêkî ye.

\* Gerdûn ji toximê baş û xirab pêk hatiye.

\* Hebûna xirabiyê, ji bo veğerandina arezûya azad pêwîst e.

Lewre eger ji bo tiştî, Dirustker (xaliq) hebe, ev wê çendê digihîne ku dirustkerêkî xirabiyê jî heye. Ev jî, wê maneyê dide ku hebûnek xwezayî (siruştî) û ezeli ye, yan jî, ji bo mebesteke taybet peyda bûye.<sup>(2)</sup>

### **Tawûsê Melek**

Êzidî, mîna fileh û musulmanan bawer nakin ku Tawûsê Melek (Şeytan-Divel) serkêşê xirabiyê ye. Belkî ew bawer dikin ku serokê tevayî firîştayan e û ew digel Cibraîlî ruhê xelkê dikîşîne. Lê xirabî bi xwe di dilê mirovî de ye û serkanî jî ne Tawûsê Melek e. Her wisa çîroka dirustbûna gerdûnê, li cem êzidiyan ne wek olên din e. Ew bi vî rengî şirove dikin:

Berîya ku Xwedê heft firîştayên din dirust bike, Tawûsê Melek ji ronahîya xwe çêkir û ferman dayê ku ji kesê din re sucde neke! Dema ku Xwedê heft firîştayên din çêkir û ferman da, ku ji erdî axê bînin û ji wê jî helametê Ademî çêbikin. Xwedê, ji ruhê xwe pif kirê û ferman da tevayî firîştayan ku sucde ji bo Ademî bikin. Hemû firîştayan sucde kir, lê Tawûsê Melek nekir. Xwedê sedem jê pirsî, wî jî bersiv da û got, "Ez çawa sucde ji bo yekê din bikim! Ez ji ronahîya te me û Adem ji axê ye. Ez şîret û raspêra te li erdê naxînim." Hingê Xwedê ew xelat kir û kir serokê tevayî firîştayan û cîgirê xwe li ser erdî. Ji ber hindê jî, êzidî bawer dikin ku Tawûsê Melek, nûnerê Xwedê ye li ser erdî û salê carekê, di çarşemba yekê ya meha Nîsana rojhilatî de, tê xwarê ser erdî dibe û ew roj jî li cem êzidiyan dibe cejna serê sala nû. Di wê rojê de, Xwedê ji ronahîya xwe Tawûsê Melek

dirust kiriye. Êzidî baweriyeke muqîm bi vê çîrokê tînin û xuya dikin ku Xwedê Tawûsê Melek taqîb dike ka şîreta wî ji bîr ve kiriye û li wê pileyê ye ku bibe nûnerê wî li ser erdî, yan na? Nexwe, çima Xwedê ferman da firîşteyên xwe ku sucdê ji bo Ademî bikin, li demê ku Xwedê ferman dide, dibêje "Bibe, dibe (Kun feyekon). Tawûsê Melek, wek hizreke felsefî, ji aliyê wî xelkî ve têtê peristin, yên ku bawerî bi rastiyê tînin. Êzidî dibêjin ku bi tenê ew e, gelê yekane û hişyar ku bawerî bi rastiyê anî. Her wisa hizra peristina Tawûsê Melek, mîna hizra pileya bilindbûnê di zanista ciwanîyê (sublime) de ye û yê baweriyê bi vê hizrê neîne, nikare vê rastiyê jî bibîne. Lewre gelê êzidî şîya vê rastiyê û vê hizra ciwanîyê jî bibîne.

### Şêx Adî

Êzidî bawer in ku Şêx Adî hizra çîroka Tawûsê Melek dîtîye û bawerî jî pê aniye. Şêx Adî, kurrê Misafirê Hekarî ku di sala 557-558ên koçî de mirîye, du pirtûk<sup>(3)</sup> li pey xwe hiştine: **Cilwe û Mishefa Res\***. Ew jî, piştî mirina wî, di sala 743ên koçî de, peyda bûn. Felsefeya wî jî li ser du bingehan rawestiya ye; Guhdarî û Ravekirin. Her çend Şêx Adî, navê Tawûsê Melek naîne, lê ew guftûgoyên li ser çîroka dirustkirina gerdûnê, ku di Quranê de hatiye, dike. Şêx Adî bawer dike ku koka xirabî û başiyê yek e û dibêje, "Eger xirabî, bê vîn û îradeya Xwedê bibûya, dê bêhêz bûya. Yê bêhêz jî, nikare bibe Xwedayek. Çünke nabe ku tiştek bê viyan û bê agahdariya wî di mala wî de hebe. Êzidîyatî, hizir dike ku Husên Xellacê sofî jî bîr û baweriyên

Şêx Adî li ser pirsê berevaniyê ji Şeytanî hebûn. Şêx Adî ruhê Tawûsê Melek di ya xwe de didît, çünke digot:

\* Ez bûm yê Adem di bihuştê de jiyandî û Nemrûd jî havêtiye nav agirî.

\* Ez bûm yê Xwedê esmanî jê re gotî: Tu davdan(hakim) î, adil î û serdarê erd î.

\* Ez im Adîyê Şamî yê kurrê Misafirî. Xwedayê dilovan, nav, textê esmanî, kursî û heft erd dane min. Di nihênîya zanîna min de, ji bilî min çi Xwedê nîn in. Ev tişt xizmetkarên hêza min in.

\* Eger ez dikarim, dê bo cara duyê, yan jî siyê, vegerim vê dinê, yan jî yeka din bi riya ruhveguhaztinê.<sup>(4)</sup>

Hindek dîrokzan bi vî rengî behsa Şêx Adî û Laleşê dikin: *Laleş*, gundek e dikeve nav sînorên bajarê Mosilê. Li wê derê Şêx Adî û kurrê xwe şêx û îmamê kurdan dijiyan.<sup>(5)</sup> Lê Îbin Elsîr, hevçaxê Yaqot el-hemewî, mirina Şêx Adî divegerîne rûdanên sala 557ê koçî û bi vî rengî behs dike, "Li wir Şêx Adîyê kurrê Misafirî, mir û koç kir. Ew Xwedênas li bajarê Hekarî, ser bi bajarê Mosilê dijiya ku ew bi xwe ji Şamê, ji bajarê Balebekê bû. Dema ew çûye bajarê Mosilê, hejar û xelkên çiyayî li wan deveran bawerî danê û ew gelek bi nav û deng bû."<sup>(6)</sup> Her wisa hindek çavkaniyên din jî dibêjin, ku Şêx Adî ji hoza (eşîra) Dinbilî ya kurdî ye û bi zimanê kurdî dipeyvî.

### Şêx Adîyê Sofî

Berîya Şêx Adî, sofîyan cilên spî li xwe dikirin ku nîşana sersokiyê

(sakarî-sade) bû, lê Şêx Adî bi cilên reş guherandin û navê wî kire "Xerqe"<sup>(7)</sup> û xwendekarên wî jî, ew cil li xwe dikirin û heta niha jî hindek komên êzidiyan wan cilan bi kar tînin. Şêx Adî û xwendekarên xwe mîna komên sofîyan diketine xelwê û jiyana nexweş ji xelkê dûr diketin. Rojiyên dirêj digirtin û bi tenê giyayên nas di navbera wan de, dixwarin. Ew jî eger wan, an murîdên wan çandibûya. Dîsan, wan xwarinên nenas nedixwarin û qedexa jî dikirin. Ew peristin û nexwarina tiştên nenas heta niha jî di nav êzidiyan de hene, mîna nexwarina xes û kelemê.

Şêx Adî, hat û rêxistina olî ya kevin li cem êzidiyan guherand û sistema herêmî (pyramid) danî ku heta niha jî heye û bi van pileyên serekî ava kir:

1. Şêx: *Ango yên rojperist û ev pile jî, çil îcax in:*

- a. Adanî.
- b. Qatanî.
- c. Şemsanî.

2. Pîr: Ew çil îcax in.

3. Mirîd: Ew jî çil îcax in û di nav wan de jî ev pileyên ayînî hene: *Qewal û Feqîr*.<sup>(8)</sup>

Şêx Adî, peywendiyên giran û aloz di navbera van pileyan de çêkirin. Ji bo her êzidiyek, şêxek, pîrek û birayekî dawiyê (axretê) heye û ji bo wan jî, ahengên taybet danîne ku pê bigirin û jê bersivek bin. Şêx Adî, vê dabeşkirinê bi mohra sofîgeriyê boyax kir, rewîşt û tîtalên ola êzidiyan ên kevin û nû têkel kirin ku mirov bi zehmet ji hev cihê bike. Wî reformên xwe li ser diyardeyên derve destnîşan kirin, berovajî Zerdestî, yê ku guherînên navxweyî di ola xwe de çêkirin. Pirs û sedemên hatina Şêx Adî bo Laleşê ew jî

çîrokeke dirêj e û pêwîstî bi delîveka (firsend) baştir heye. Ya hêjayî gotinê ew e, ku di Laleşê de karê Rebenan (masîra-nun) û babê Çawîş (Keşeyê kasolîkî) heye ku nikare jinê bîne.

### **Nimêjên Êzidiyan**

Ev ferz ji nimêjên berîya Zerdestiyê (Şemsanî) û sofîgerîya ku Şêx Adî anî, têkel e û bi vî rengî ye:

\* Nimêja berîya spêdê (Fecir).

\* Nimêja roj hilatinê.

\* Nimêja nîvroyê.

\* Nimêja êvarê.

\* Nimêja roj avabûnê (Mexrib).

Lê nimêjkirin bi metodê kevn e û divêt piştî sûstina dest û serûçavan, nimêjker berê xwe bide rojê, dema ku roj derdikeve û ava dibe û ji bo nimêja nîvroyê jî berê xwe bide Laleşê, cihê pîroz li cem êzidiyan. Digel van jî, çendîn tika û nimêj helkeftin jî hene.<sup>(9)</sup>

### **Koka Ola Êzidiyan**

Ola êzidiyan berîya hatina Şêx Adî, oleke esmanî (cosmic) bû (Mebesta min ne ew e ku ji esmanî hatibû û xwedan pirtûkeka mîna Quranê ye). Ew bawer dike ku, binaxê vê gerdûnê başî ye û xirabî ji derve tê nav. Di vê boçûnê de, Zerdestiyatî û Êzidiyatî digehine hev û ola dawiyê, gelek kevintir e ji yên din. Ew yek ji wan olan e ku, 2000 sal berîya zayînê hatiye Kurdistan û Îranê. Dema Zerdest 500 sal berîya Zayînê peyda bû û ola wî bû ya dewletê, hingê karekî mezin li ser êzidiyatîyê kir. Dema ola musilmantiyê hat û ji bo ku êzidiyatî hebûn û berde-wambûna xwe biparêze, hingê êzidiyan her zû amojgariyên Şêx Adîyê sofî wergirtin û gelek guherîn bi ser de

çêbûn. Ji ber ku ola êzidiyan berîya hatina Şêx Adî, ji wan olan bû, ku di ser lawazî û bêhêziya xwe re jî gelek li dij hindê bû, ku biçe nav ola musulmanan û ji ber vê helwestê jî, çendîn car tûşî qirrkirin û vebirrandinên tevayî bû. Ji bo ku li dij musulmanan raweste, ew li riyên din digeriyan, ta ku bîr û baweriyên xwe biparêzin. Ji ber vî sedemî, dema musulmanan Kurdistan û Îran xistin bin kontrola xwe, her du ol; Zerdestîyatî û Êzidiyatî, wek du olên belav û eşkera, xwe havêtine riyên sofîgerî û peristvaniyê.

### Êzidiyatî û Zerdestîyatî:

*"Êzidiyatî pêxistina ola zerdestîyatî ya kevn e."* Zerdest, 300 sal berîya Îskenderê Makedonî jiyaye. Li gor şirovekirin û lêkolînên li ser zimanê Avestayê (pirtûka pîroz ya zerdestîyê) hatine kirin, çavkanî dupat dikin ku koka wê ji Mîdiya (bapîrên kurdan) hatiye. Her wisa felsefe û pîrensîbên wî, peywendiyên adet û baweriyên olên Hindî bi yên Îranî ve dupat (tekîd) dikin, zêdebarî pesin û rêzê ji bo baweriyên Aşivanî yan xwediyê aşayê<sup>(10)</sup>, ango mirovê ku li rastiye digere û hewl dide ji bo xwe peyda bike, ku ew jî gelek nêzîkî Nîrvanaya Budadî ye. Ne dîr e, ji ew Xwedayê bi navê Memê Aşvan di nav êzidiyan de her ew be, yê ku di felsefe û ola zerdestîyan de hatî.

Ez bawer dikim ku mezinî û payebilindiya zerdestî û girîngiya peyama wî, ji hindê tê ku wî tiştên nû di ola xwe de pêşkêş kirin û baweriyên felsefî yên şoreşgerî, wek dualîzm (sunaîye) damezrandin û heta niha jî wê hizrê roleke mezin di felsefe û zanista psîkolojîyê de dibînin. Ev dual-

îzm, şerenîxa berdewam e di navbera hêza baş û xirab de. Zerdestî bawerî bi Xwedayê başiyê, yê tek û tenha dianî ku çend çiç jê diçin:

a. *Xwedayê dilovaniyê*: ruh-pakî-başî.

b. *Xwedayê xirabiyê û ruhên şerok*.

Zerdestî van amojgariyên xwe anîn, çunke bab û kalikên wî ravekirineke eşkera ji bo pîrsa xirabiyê peyda nekiribûn. Ji lewre jî, zerdestîyatî ola îradeya azad e û her kes, bixwaze yan nexwaze, wê rastiye yan derewê dihilbijêre. Pileya olî (pîr) wek rêberê olî, di nav her du olan; zerdestî û êzidiyatîyê de hevpişk e. Her wisa adet û rewîştên din yên hevpişk, yên ku koka wan vedigere wan olên kevin, yên ku 2000 sal berîya zayînê, ji Hindê mişextî Îran û Kurdistanê bûn, ev in:

### Agir

Ev toxme nûnerê Mîtra(Mîthra)yê ye, ku dadvanê gerdûnê û desthilatdarê agirî bû.<sup>(11)</sup> Mîtra jî, mîna Arîme (Aryman) ye, ku li gor hizra zerdestî, wê di paşerojê de roleke girîng di rêkxistina gerdûnê de bibîne. Berê temaşayî agirî dikirin, wek nûnerê Rojê li erdê û mîna hêzeke gerdûnî, bi rojê û avabûna wê ve girêdayî ye.

### Roj

Wek çevenga (sîmbola) bihuştê dibînin û tîkela ku Xwedê pê gerdûna wan bi rê ve dibe. Zerdestî gelek rewîştên olên kevin wergirtiye. Lê bi germî li dij "daévas" û rola wî dirawestîn.

### Dualîzm

Ev jî hizra hebûna du hêzên beramberê hev û bi rolên xwe ji hev cihê, dipejirînin. Ev dualîzm di nav olên Hindî-Îranî yên kevin de hebûn. Du cîn

ji wan hene: Dualîzma gawirî û dualîzma sincî (exlaqî).

Dualîzm di zerdeştîyê de berra- bûn e, di navbera Xwedayê esmanî ku xweşî û bextîyariyê belav dike û Xwedayê li jêr erdî. Mirov qurbaniyan pêşkêşî wan dikin, da ku xwe ji ziyar û xirabîya wan dûr bikin.<sup>(12)</sup> Xwedayên li jêr erdî, li gor zerdeştîyê, ne ku bi tenê dûr kirin e, belkî cezadayîn e, anku digel Şeytanî, di dozexê de ne. Zerdeştîyatî bawer dike ku hebûna madî (hebûna matiryalîzmî), cihê şerenîxa van her du hêzan e, (başî û xirabî)yê û ev jî kakilê olên Hindo-Îranî yên kevn e. Ola êzidîyatî, zerdeştîyatî û Hido-Îraniyên kevn, bawerî bi ruhveguhaztinê (donadon) heye. Berdewam- bûna jiyane jî piştî mirinê, meseleyeke mîsoger e. Veşartin di gorrê de jî, anku mala ruhê piştî mirinê.

### **Ga**

Baweriya xwedênenasên kevin xuya dike ku mirina Ga, pêwîstiyek bû û tevayî heyberan (kaînat) û şînayî ji xwîna wî gayî şî û peyda bûne. Ev helkeftin vedigere qurbaniya salane ya Mîtra(Mithra) ji bo nûkirina jiyane û hatina bihareka pîrr bi giya û çerwaneke mişe, ji bo giyandaran. Ev aheng di payîzê de, dihate kirin. Heta niha jî êzidî ahengê di vê cejnê de dikin û ew li cem wan, ji cejnên mezin e ku dibêjin "Cema" û di dawiya demsala payîzê de tê kirin. Ahengên vê cejnê bi dirêjîya heft rojan, her ji 23yê Îlonê û heta yekê Çiriya Pêşîn (Tîşrîna Ewel) berdewam dibe. Di roja çarşembê de, li ser çiyayê Laleşê, li cem gorra Şêx Şemsî, ku yek ji xwedênasên navdar e û serkêşê êzidiyan e, Ga serjê dikin. Mebesta wan ji pêşkêşkirina Gayî ew e, ku destnîşana dawiya payîzê dikin û daxwaza hatina zivistaneke têrbaran

ku giya û şînahiyê ji heywanan re (çavkaniyên bingeîn yên jiyana wan) şîn bike. Ev jî, her ew Ga ye ku pêşkêşî (Appolo)yî kirî û Ga jî, sîmbola Çiriya Pêşîn e di stêrzaniyê de.

Li cem neteweyên Hindo-Îranî yên kevin, dema Ga serjê dikirin, agir hil dikirin û stiran jî digotin. Ev adet gihişte nav êzidî û zerdeştîyan jî. Li cem êzidîyan dehol û zirnayê lê dixin û stiranên olî jî tene gotin, agirî hil dikin û goşt dibirêjin û digel dankutê (simatê) li ser xelkê belav dikin.

Sal di nav gelên Hindo-Îranî de, ji 360 rojan û 12 mehan pêk dihatin. Her mehekê ji 30 roj û salekê jî, ji du demsal pêk dihatin: Ji biharê heta payîzê; ji payîzê heta biharê.

Ji wan re digotin, "Demsalên Xwedê". Di demsala yekê de, aheng di nav xweza û keskahiyê de digêran û bi helkeftina dawîbûna erkê salê, yê ku Mîtra jê berpirs e, ku wezîfe û erkê wî şînbûn û bergirtina rez, dehl, dext û danî ye. Lewre jî Ga pêşkêşî Mîtrayî dikirin. Heta niha jî, êzidî vê cejnê pîroz dikin û bi cejna "Serê Salê" nav dikin. Xelk malên xwe bi gul û çiçekan dixemlînin û di wê baweriyê de ne ku Tawûsê Melek wê di wê rojê de wek cîgirê Xwedê bête ser erdî û ji ber hindê jî, qurbana pêşkêşî wî dikin.

### **Ahoramezda**

Di ola Zerdeştî de, Ahoramezda parêzgarê xelkî ye. Di nav firîşteyan de wî bi tenê şîya hêza hîlbijartinê di navbera toxmê başî û xirabiyê de bikar bîne. Her ew bû di berê de, yê ku karî hîlbijêre û bikar bîne.<sup>(13)</sup>

Ev hizir nêzîkî çîroka dirustkirina gerdûnê û rola Tawûsê Melek e. Çûnke wî bersiva rast da Xwedê, dema jê re gotîye,

"Sucdê ji bo Ademî bike". Îna Xwedê ew xelat kir û pileya wî bilind kir û kire serokê tevayî firîşteyan. Ev jî mîna rola Ahoramezda ye, ku serokê esman-av-erd-sînahî-giyandar û mirovan e.

### Mirov di Zerdestî û Êzidiyatîyê de

Dualîzm baweriyê bi revîn û şkestina hêza xirabiyê beramberî hêza başiyê tîne û li dawiyê jî, serketina Ahoramezdayî. Ev jî, ew armanc e ku tevayî gerdûnê li bendê dimîne û ev serketin jî têgehistina Xwedê dupat dike û bi vê çendê, ola zerdestî dibe ya çêker û pêşketî. Meseleya başî û xirabiyê li cem zerdestîyan bi wîjdan, sinc û rewîştên mirovî ve girêdayî ye. Eger mirov têgihiştî be, ew dê riya başiyê hilbijêre û nezan be, ya xirabiyê. Ev ravekirin jî wek ya li cem êzidiyan e, dema ku dibêjin, başî û xirabî di mejî û wîjdana mirovî de ye. Ev jî li ser mirovî diraweste ka kîjanî dihilbijêre û çend bi Tawûsê Melek ve girêdayî ye, yê ku berê mirovî dide başî û rastiyê, çunke Xwedê jî mafê hilbijartinê dabûyê. Ravekirina vê çendê jî, bi hebûn û peydabûna taqet û şîyanên mirovî ve ye, ka heta çi pileyê dê bi kawdanên dorûberên xwe ve daxbar be, ku bibe mirovekî, -e baş yan jî xirab. Amojariyên zerdestiyê, li ser meseleya kesayetîya mirovî, roja dawiyê û riya rast, karekî mezin li ser ola êzidî, cihû, fileh, musulman û teoriyên xwedênasiyê, yên gelek zana kiriye. Zerdestî karekî mezin li ser guherîna ola êzidiyan kiriye, nemaze li ser rewşa naveroka navxwe ya cejn, adet û rewîştên wan.

Şêx Adî hat da ku guherînan di pêkanîna dirustkirina derve de bike, wek danîna sîstema herêmî û dabeşki-

rîna êzidiyatîyê li ser gelek pileyên olî, bêtî ku bikare naverok û felsefeya wê biguherîne, çunke şûnwarên kevin her man û kar û senga (giranî) wan jî, di jiyana rojane de her man. Lê digel hindê jî, em dikarî Şêx Adî û Zerdest bi du çakîker û serkêşên olî yên mezin bizanin, nemaze eger em temaşayê wê rewşa aloz û xeternak a ku çaverêyî ola Êzidiyan dikir bikin, dema musulman hatine deverê.

Em dikarî pêngavên Şêx Adî bi yên şoreşger bizanin, nexasim di wê dema berteng û tirsînak de, ku wî şîya vê ola kurdî ji vebirrandinê rizgar bike. Li dawiyê, eger zerdestiyatî oleke dualî be, êzidiyatî yekînî ye (wehdanî ye) û ew oleke metiryalî ye pêtir ji yê mîtafizîkî.\*\*

### Têbînî û Çavkanî

\* Mesele li ber Rudolf Frankî têkel bûye, çunke heta niha ne aşkera bûye ku her du pirtûk yên Şêx Adî ne. Şêx Hesenê kurrê birayê wî, *Cilwe* nivîsiye û dibêjin ya din jî Şêx Adî nivîsiye.

\*\* Ev gotar di kovara *Roşinbîriya Nû* de, hejmar 243, rûp 101- 111, bi zimanê erebî, belav bûye. Min jî di kovara Çira, hejmar 13, sala 1998î de belav kiriye (X. Duhokî).

1. The Encyclopedia of Religion, rûp 503.
2. Her ew çavkanî, rûp 319.
3. Rudolf Frank: Scheich adî/der grosse Heilige, Berlin, Mayer und muller. 1911, rûp 103.
4. Her ew çavkanî, rûp 8.
5. Yaqot Elhemewî di ferhenga wî ya cografîyê de. Di ( 626 koçî - 1229 zayînî) de miriye.
6. Îbin Elesîr, pirtûka wî, ji rûdanên dîrokê, di 630 koçî - 1233 zayînê de miriye.
7. Margaret Smith: Studies in Eearly mysticism in the near of middle East the shekdon press, London 1931, rûp 161.
8. Roger Lescot: Enquete sur les yezidîs De syrie et du djebel Sindjar. Beyrouth 1938, rûp 232.
9. E. S. Drower: Peacot Angel, London; John Mukry 1941, rûp 92.
10. R. C. Zaeher: The Dawn and Twilight of Zoroastrianism weidenfeld and Nicolson 1961, rûp 34.
11. Mary Boyce: AHistory of Zoroastrianism, Vol 1, leiden K-ln.E J. Brill 1975, rûp 29
12. Her ew çavkanî, rûp 233.
13. Her ew çavkanî, rûp 226.

# "MISHEFA REŞ" BI ZAR DI NAV SÎSTEMA QEWL Û BEYTÊN ÊZDIYAN DE

Prof. Celîlê Celîl

Li dawiya sedsala XIX û destpêka sedsala XXan ji aliyê zanyaran ve du pirtûkên êzdiyan ên pîroz ketin destê xwendevanan. Yek ji wan *Kitêbî Celwe* bû, ya din jî *Mishefa Reş*. Nivîsara van her du pirtûkên xef (sihrî) hatin xwendin û bi pirtûkekê tevî wergera wan a bi zimanê almanî û bi weşandineke lînguîstîk ve bi destê rohilatnasê Awusturyayî Martîn Hartmann di sala 1913an de li Wiyanyê hatin belavkirin.<sup>1</sup>

Ev her du pirtûk bi naveroka xwe balkêş bûn. Balkêşiya van destnivîsan ji aliyê zanyariyê ve heta roja îro jî dom dike. Ev destnivîs ku bi zimanê kurdî hatibûn nivîsandin, heta nika li çend zimanan hatine wergerandin û li

ser wan çend lêkolîn û wutar (gotar) hatine belavkirin.<sup>2</sup>

Malûmatî li ser heyîna destnivîsa *Mishefa Reş* û *Kitêbî Celwe* di nav êzdîxanê de tune bûye. Şêx û pîrên êzdiyan li ser van pirtûkan qal nekirine. Bawer dikim belkî di nav oldarên êzdiyan de jî kêr meriv hebûne ku li ser van her du destnivîsan haydar bûne. Tê famkirin, ku xwendina van nivîsaran qedexa bûye, ji ber ku tîpên nivîsa van pirtûkan bi

<sup>1</sup> Bittner M. Die heiligen Bücher der jeziden oder Teufelsanbeter (kurdisch und arabisch). Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. Band LV. Wien 1913.

<sup>2</sup> Jakob G. Ein neuer Text über die Jezidîs. "Beiträge zur Kenntnis des Orients. Halle., 1909. Bd. 7. S.30-35; Joseph Isya. Jezidi textes. "American Journal of Semitic Languages. Chicago. 1909.Vol. 25, Nr. 2-3. P.111-156, 218-254; Anastase M. La découverte récente des deux livres sacrés des Yézidîs. "Anthropos". Wien, 1911. Bd. 6.S. 1-39; Bittner M. Die beiden heiligen Bücher der jeziden im Lichte der Textkritik. "Anthropos". Wien 1911. Bd. 6. S. 628-639; Joseph Isya. Devillworship: The sacred books and traditions of the Yezidis. Boston, 1919; Mingana A. Sacred books of the Yezidis "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland". 1921. January. P. 117-119

xef bûne û him jî axaftina li ser wan qedexe bûye.

Bi giştî li ser êzdiyatîyê hemû rohilatnas, dîplomat, rêwî, dost û nedostan nivîsîne.<sup>3</sup> Pirtûk û wutar bi zimanê fransî, almanî, îngilîzî, îtalî, rûsî, ermenî, erebî, tirkî û her wiha bi gelek zimanên din çap bûne, lê piraniya wan her tenê li dora ola êzdiyan zivîrîne û bi zanîna xwe di kûrahiya bîrûbawe- riya êzdiyan de nikaribûne niqov bibin. Ji ber vê jî li ser êzdiyan û ola êzdiyan gelek tiştên nerast û bêbingeh hatine nivîsandin.

Piştî çapbûna *Kitêbî Celwe û Mishefa Reş* li bal zanyaran hêvî peyda bû ku ji vir ha de kêmanîna li ser parastina êzdiyan dê ji holê rabe. Di salên paşwextiyê de lêkolîna li ser êzdiyan û parastina êzdiyan bi çalakî pêş ve çû û pirtûk, wutarên nû yên balkêş çap bûn. Lê dîsa jî valahiya mezin di zanîna bingeha ola êzdiyan de berdewam dikir. Êzdiyatî dima veşartî.

Di salên sîhî de rohilatnas Roger Lescot li Sûriyê xwe xerîk kir li ser lêkolîna êzdiyatîyê. Di encamê de lêkolîneke giranbiha belav kir.<sup>4</sup> Di pêşgotina vê pirtûkê de Roger Lescot da xuyakirin, ku zanîna êzîdîzmê dê nîvco be, ne tam be, heger qewl û beytên êzdiyan neyên vekirin.

Baweriya Roger Lescot bêbingeh nîn bû. Xezîneya qewl û beytên êzdiyan ew bingeh bû, ku hemû qeyde-qanûn û qirarên rewşa êzdiyatîyê, filosofî û jiyana civakî tê de wek kodêksa tam bi zar (devkî; ne nivîskî) ji bo parastina

ola êzdiyan ciyê xwe girtibû. Şertê girîng ji bo jiyandariya qewl û beytan, ew qedexebûna nivîsara wan bû. Divêt hemû bi zar bihatana parastin. Ev şert ji karaktêra xefîbûna ola êzdiyan dihat, mecalek bû ku bingeha ola êzdiyan nekeve destê kesên ne êzdî.

Ji bo ku qewl û beyt li dem û dewranan bijîn û wek destûra bingehîn di nav civaka êzdiyatîyê de bêguhastin bimînin, sîstêmeke taybetî hatibû avakirin û çînekî taybetî jî -Çîna Qewalan- ji bo xizmeta ber vî karî hatibû avakirin.

Tabû ji ser nivîsara qewl û beytan îro jî bi rişma olî nehatiye rakirin. Rola qewl û beytan di jiyana êzdiyan de hê jî bi giranî maye. Lêbelê ji ber guhastina şertên sosyal-aborî di nav êzdîxanê de di bin bandora diywariya jiyana polîtîk û gelêrî de li dewletên Rohilata Nêzik, civaka êzdiyatîyê îro gihîştîye dereceyeke nû; jiyana xwe cudakirinê, xwe veşartinê ji bo parastina ola êzdiyan êdî qels bûye, kêrhatî nîn e. Rêmecalên (derfet; îmkan) nû vebûne ji bo peywendîyan (komunikasyon) li navbera xelqê dorûberê û li navbera gel û dewletên dînyalikê.

Xwendin û nivîsandin di nava êzdiyan de qedexe bûye. Viya jî şertekî giring bûye, ku parastina êzdiyan bêbandor û paqij maye. Tevli vê, di nîveka sedsala XXan de eşkere bû ku jiyandariya qewl û beytan di nav oldarên êzdiyan de di bin xeterê de ne, pir zeyîf û kêmtir bûye. Di civakên êzdîxanê, ku bi sînorên asê ji hev qutbûyî bûn, zanayên bingeha qirarên êzdîyatîyê, talib û hostayên qewl û beytan bi tek û tûkan mabûn. Gotina min bi taybetî li ser êzdîxana komarên Sovyêtê û Sûriyê ye. Lêbelê çawa ev her du civak,

<sup>3</sup> Binhêre J.S. Mûsaelyan "Bibliografiya po kûrdovêdenîyû". T. I, II, Sankt Peterburg 1966.

<sup>4</sup> Lescot R. Enquête sur les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjâr, beyrouth, 1938.

wisa jî pê re civaka êzdîxana Îraqê, berebere ber bi ronakbîriyê ve diçû, di riya perwerdeyê de ber bi hêlanên zan-yariyê ve diçû. Jiyana nû şertên nexwendewariyê ji navberê radikir.

Di salên 50-70 ên sedsaliya XXan de xwendewarên pêşîn ji nav êzdiyan xizmeteke mezin ji gelê xwe re, ji zanistiya cihanê re kirin. Wan bala xwe dan ser zanyariya zengîn a li ser qewl û beytan. Di van salan de li du ciyan, li Ermenistanê û li Îraqê ji hev bêxêber entelektuelên êzdiyan dest bi civandina qewl û beytan kirin.

Ew bûn salên girîng, merheleya pêşîn di karê berhevkirina qewl û beytên êzdiyan de. Li Îraqê Xelîl Cindî û Xidir Silêman bi çelengî dest bi civandina qewl û beytan kirin û du pirtûkên hêja raberî xwendevanan kirin.<sup>5</sup> Li Sovyêta berê bi destê Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl ji nava êzdiyên Ermenistanê, Gurcistanê û Sûriyê dora 166 qewl û beyt hatin civandin, ji vana 56 çap bûne.<sup>6</sup>

Qewlê Qerefirqan di nav sistêma qewl û beytên êzdiyan de di cêrga qewlên giran û beranî de cî digire. Balkêşiya vî qewlî ji navê wî dest pê dike. "Qere" peyveke tirkî ye bi manaya reş de ye û "Firqan" (bi almanî - offenbarung) peyva erebî ye, ku di dîne îslamê de wek pirtûka pîroz, êpîtêt ji bo Quranê tê karanîn. Tê manaya zanîna li ser jiyana û bendan, ku ji bal Xwedê hatiye û ji wan re bûye qiyasa bêşik û şibhet. Peyva "Firqan" kar tînin wisa jî li ser berhevdana

(muqayesekirina) qewl-qirarên ku ji bal Xwedê derketine û pêşiyê bi zar (devkî) hatine parastin û paşê ketine nav defteran, wek mînak em bibêjin Talmûdên yahûdî, Bavên kinîsê di xaç-parêziyê de, yan jî ku ji hedîsan pêk hatiye di Îslamiyetê de.

Navlêkirina *Mishefa Reş û Qewlê Qerefirqan* manaya wan yek e; yanî, deftera reş, pirtûka reş. Her du gotin jî ji bo pirtûkên pîroz tene karanîn.

Ji bo berhevdana *Qewlê Qerefirqan* û berhevdana wê bi pirtûka *Mishefa Reş* re li ber destê me sê şaxên vî qewlî hene:

1. Li sala 1976an li Ermenistanê, li nehiya Hoktêmbêryanê, gundê Tsaraşatê, ji Memê Şêx Reşo me girtiye. (24 sebeq in).
2. Li sala 1982an li Sûriyê li qeza Efrînê li gundê Erşîqîbarê ji Şêx 'Elî me girtiye. (58 sebeq in)
3. Li sala 1999an li Dihokê Herêma Kurdistanê (Îraq), ji Şêx 'Elî me girtiye, yek wî li sala 1995an ji qewal Xidir hilda bû. (52 sebeq in).

Çavkaniya van hersê qewlan yek e. Cudatiya navbera van her tenê li ser kûvîkirina (di êzdîyatîyê de jibîrvekirina sebeqan) hinek sebeqan e, yan ji guhastina hinek peyvan e.

Şaxa pêşîn, ku li Ermenistanê me nivîsiye gelek sebeq ji nivî zêdetir jê winda bûne. Cudatî di navbera her du şaxên din de kême.

Jiyandariya vî qewlî li sê herêmên êzdînişîn, di nava sê birên êzdîxanê de: li Ermenistanê, Sûriyê û Îraqê, şahidiya vê yekê dide ku Qewlê Qerefirqan heta roja îro jî giringiya xwe, kêrhatina xwe ya fonksiyonal li nav gel winda nekiriye.

*Qewlê Qerefirqan* bi stîl û struktura

<sup>5</sup> Êzdîyatî li ber roşnaya hindek têkêstêd ayînê êzdîyan.. Bexda, 1979 ; Xidirê Silêman, Gundîyatî. Bexda 1985. [Bi tîpên erebî]

<sup>6</sup> Zargotîna kurda, kitêba I, Yêrêvan 1978. [38 qewl û beyt bi tîpên kirîlî]; "Zargotîna kurda", cîkda. II, Moskva 1978 [18 qewl û beyt bi tîpên latînî].

sêwirandinê, ziman û forma pêkanîna helbestiyê (nezm), li nav sîstêma qewl û beytên êzdiyan, ji yên mayîn cuda nabe. Dêmek krîterên eşkerekirina dema sêwirandina vî qewlî û yên mayîn yek in. Li ser vê bingehe em dikarin dema sêwirandina "Qewlê Qerefirqan" sedsalên 12-14an nas bikin.

Pirtûka *Mishefa Reş û Qewlê Qerefirqan* bi naverok ne wekhev in. *Mishefa Reş* ji destpêkê şîrove dike ka dinya çawa çêbûye. Gorî wê, beriya ku dinya ava bibe cewahirek hebûye, ew cewahir çil hezar salî li ser piştê teyrê Enqer maye û paşê ji dengê Xwedê li ser çar ciyan parçe bûye. Yek bi yek dinivîse, rojên çêbûna her heft mêrên dîwanê. Bi kurtî disekine li ser avakirina gemiyê û hatina Xwedê tevî her çar melean ve li Lalişa Nûranî û cîgirtina muqedes li ser erdê.

Kurtaya behskirina ser çêkirina hêmu mêr û melean, çîroka ser Adem û nav bi nav bîranîna tiştên qedexê ji bo êzdiyan, her wisa rokirina navên padîşahên ku li Rohilata Navîn ji kevnedemê ve hukumdariyê kirine, me tîne li ser wê şikberiyê, ku ev pirtûk li demeke dereng bi destê zaneyekî qirarên ola êzdiyan hatiye nivîsandin.

Dema em hemû pirsên ku di vê pirtûkê de cî girtine didin ber hev, em dibînin ku di bingeha wê de navaroka çend qewlan cî girtiye.

Çi ye navaroka *Qewlê Qerefirqan*?

Qewl bi motîva ku bi tîpolojî û xusûsiyeta sêwirandinên sofîstiyê pê re heye, dest pê dibe. Di qewl de guftûgo li ser heqîqeta axaftina padîşah e, ango Xwedê ye, li ser faktoreke girîng ji parastina êzîdiyatîyê: kifşkirina cî û girîngiya xerqe, sîmbola sofîzmê ya

mezin.

Di nav sofîzmiyê de dogmayeke bingeîn e, gava ku xas û ewliya, sofiyên şkestî sewda dibin û li wan peyda dibe hal (êkstaz), hingê ji vê dinyayê diqetin û digihîjin heqîqetê.

Her du sebeqên qewlê yên pêşîn ev in:

*Sibekê sewda bûm,  
Hal il min peyda bû,  
Ewil heya axir padşayê min xuya bû.*

Di hal de li ber kesê êzdî sibeheke pîroz vedibe, roja ku ulm, berat, xet û mişûr ji ezmanan nazilî ser erdê bûne.

*Li min xuya bû çi sibeke sor e,  
Padşayê min nazil kir ulm û berat, xet û mişûr e.*

*Ya dewrêş kerem ke, padşa te dixûne jor e.*

Kî ye ew dewrêş? Dewrêş Melek Fexredîn e. Li *Mishefa Reş* derheqa wî de tê gotin (sebeqên 8-9) ku ew yek ji heft melekên dîwanê bûye, ku Xwedê li roja şenbeyê (şemî) Melek Turayîlî xulq kir, ku Fexredîn e. Fexredîn însan û heywanên ruhber, teyr û wehş xuliqandin û li berîka xerqê danî û tevli melekekê ji cewherê hate der.

Qewl ji vir wê de li ser axaftina Melek Fexredîn li gel Xwedê ava dibe. Sebeqên *Qewlê Qerefirqan* bi rengê pirs û bersivan pey hev ro dibin. Ev diyalog heqîqeta xerqê û dewra wê di ola êzdiyan de tîne zar (tîne ser ziman) û dibe destûr ji bo naskirina girîngiya libasên xasan û sofîyan.

Mêtođa karanîna diyalogê, pirs û bersiv di edebiyata olparastiyê de, li cem gelek mîletan karaktêrekî meşhûr û naskirî ye. Bi vê mêtođa dogma û

qanûnên diyanetê bêhtir bi zelalî û konkrêt têne eşkerekirin.

Fikir wek çîrok, bi makkirin (ispatkirin) nayê gotin. Ew çawa frazayên (biwêj; îdyom; derbulmesel) kamil û ciyê xwe girtî têne raberkirin. Forma axaftinê ji navê Xwedê û pê- xemberan, wek axaftina ji devê wan derketî, ew ferzdogmayên diyanetê ji bo qebûlkirinê û peyçûnê bêhtir bihêz û erhede (bivê-nevê; îlla; garantî) dikin.

Pirsa Melek Fexredîn li ser xerqê, bi diyaloga di navbera wî û Xwedê de dest pê dibe: Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste û pirsyarekê jê dike:

*Îlahiyo, wehdil qehar heqîqet e,  
Muhbeta ib te ra bû, te çi jê dikete?*

Bersiv, eşkere dike, ku muhbeta Xwedê ew xerqe ye.

Sebeqên ku li pey vê tîn, berebere cî û dereceyên xerqê di nav ola êzdiyan de didin vekirin.

Beriya ku em li ser xerqê bisekinin, divêt em careke din vegerin ser sebeqa duduyan, li ku dibêje ku ulm û berat, xet û mişûr ji esmanan nazilî ser erdê bûne. Çi mana hebû ku hema ji destpêkê, beriya ku ji xerqê xeber bidin, van her çar tiştên pîroz ji bo ola êzdiyan bi bîr tînin:

1. *Ulm* - ew zanîn e: zanîna rênîşanên êzdiyatîyê. Ulmê êzdiyan bi riya qewl û beytan, bi makkirina wan vedibe. Dêmek, ji ber ku ew ulm bi destûra Xwedê hatiye şandin bo êzdiyan, ew tişteki pîroz e, ew qewl û beyt divêt neyên guhastin, neyên nû ve çêkirin.

2. *Berat* - ew nîşan e: divêt li cem hemû êzdiyan hebe. Berat ji axa gelîyê Lalişê, rengvekirî û bi ava *Kaniya Spî* tê

honandin, biçûk in, bi girbûna nokan e. Fonksiyona wan li cem êzdiyan wek xadiman e û di nav êzdiyan de wek nîşana êzdiyatîyê tê naskirin.

3. *Mişûr* - Deftereke destnivîs e. Di nava êzdiyan de gelek car li ser wê tê axaftin, lê bawer dikim kesî heta nika mişûra rast nedîtiye û venekiriye. Mişûr ji gotina erebî "maşwara" tê û bi manaya şêwr û nesîhetê tê famkirin, yanî, Deftera Nesîhetê. Nesîhet di nav parastina êzdiyan de ciyekî girîng digre. Bi riya nesîhetan bingeha moral, etîk û normên jiyana êzdiyan tê avakirin. Beyteke taybetî li ser nesîhetê û gelek sebeqên serbixwe ji keşkûla (berhevok, cihê ku felekê tişt civandine) nesîhetê hene. Bend-xanên nesîhetê di axaftina her şêxekî û her pîrekî de di nav êzdîxanê de têne gotin. Xaşxanên (bend-xanên) nesîhetê ji hev cuda ne, dikarin serbixwe jiyandar bin. Civandineke mezin ji bend-xanên nesîhetan li pirtûka "*Zargotina Kurdan*" hatine çapkirin.<sup>7</sup> Hêjayî gotinê ye, ku gelek xaşxanên nesîhetê di nav êzdiyan de wek nivîsarên klasîkê edebiyata kurdan Feqiyê Teyran tên naskirin.

<sup>7</sup> *Zargotina kurda*, Kitêba 1, Yêrêvan 1978, rûyên 132-142.

4. *Xet* - Bêşik bi gotina xet tiştê nivîsar tê famkirin. Lê çi ji sebeqa pey tê her em serwest dibin ku ew xet, Xeta Reş e:

*Çi sibeke geş e,  
Padşayê min nazil kir xetekî reş e,  
Ya dewrêş, kerem ke, padşa te dixûne  
il erş e.*

Ji vê gotinê em tîn ser wê fikrê ku

axaftina li ser nivîsandina bi tîpên reş e. Meriv dixwaze bawer bike ku ev gotin li ser *Mishefa Reş* e. Gelo ev dîtin rast e yan na, em li vir vê bihêlin, ku paşê lê vegerin. Lê nika em cardin bêm li ser diyaloga di navbera Melek Fexredîn û Xwedê de. Ji pirsiyara Melek Fexredîn em pê dihesin ku xerqe ji muhbeta Xwedê çêbûye. Ev zanistî angorî filsofiya dogmayên sofizmê ye. Kesê ku xerqê feqîran ber kiriye ji jiyana baş xwe mehrûm kiriye û li temamiya rojê xwe bi ebabeta (îbadet, perestîn; lavakirin) Xwedê gîro kiriye, xwe pêşkêşî navê Xwedê kiriye - ew li ber dilê Xwedê hizkîrî ye û qenc e, kirina wî bi dilê Xwedê ye. Xerqe şahidiyê dide ku xudanê wî li ber rehm û kere-ma Xwedê ye û ew hêjayî evîna Xwedê ye. Gorî qewlê êzdiyan xerqe ji eslê xas e. Ew li esmên pêşiyê berga melean û mêrê xas bûye. Şêx Adî, Şêx Hesên, Nasirdîn û Sicadîn, her çar mêrên ku tevli Xwedê li merkebê siwar bûne, wana ber kirine (li xwe kirine) û hatine Lalişê û paşê bi daxwaza Xwedê nazilî ser erdê bûne. Him xerqe, him havêna wê: Kaniya Spî pêşiyê li esmanan bûne, li wê derê hatine fesilkirin û morkirin. Dêmek ewana bi bingeha xwe ve pîroz in. Pîrê xerqê Sultan Êzîd e.

Bi saya diyalogên di navbera Melek Fexredîn û Xwedê de li ber me xaleke girîng vedibe. Gelo çi ye dewr û fonksiyona xerqê di nav sîstema pêkhatina civaka êzdiyan de?

Melek Fexredîn dipirse:

*-Ezîzê min, te da ser herfa kafîr û busulmane,  
Te nazil kir rûyê va erdan e  
Encîl, Tewrat, Zebûr û Quran e,  
Sunetxane bi çi êtin şehdeyî û îman e?*

Di şaxa qewlê ku li Ermenistanê me nivîsiye manaya vê sebeqê pîrsa Melek Fexredîn dîsa zelal û eşkere tê danîn:

*Şêx Ferxê Adiya padşê xwe deyn dike xeverdan,*

*Go:- Ezîzê min, te daye ser peşka heman cuhyê, file ye, surman e,*

*Daye destê wana Încîl e, Tewret e, Quran e,*

*Lê ew ometek ometa me ye, wê pê çi bîne bawerî û îman e?*

Dêmek Melek Fexredîn dipirse dêvla van pirtûkên pîroz ên di nav êzdiyan de wê çi cî bigre? Dewsa wan pirtûkan ji bo êzdiyan du tişt têne navkirin: Qewl û Xerqe. Bi nezera pêşin ev her du atrîbûtên (tiştên pîroz) girîng: Qewl û Xerqe, nêzikî hev nîn in û nayê bawerkirin ku ewana dê ciyê Quranê, Încîlê, Tewretê (Talmûd) û Zebûrê bigrin:

*We dibêje padşahê min xudan arkan e:  
- Belê Fexro, ez ê nazil kim rûyî va erda qewl û xerqe ne,*

*Sunetxane dê pê êtin şehdeyî û îman e.*

Girîng e em di bîra xwe de xweyî bikin, ev peyvên ji navê Xwedê gotî, ku wî xerqe û qewl şandine ji bo ku ew li nava êzdiyan ciyê van pirtûkan bigirin. Şik tê tune wek bi zanîna qewla oldarên êzdiyan dibin xwediyê dengiza (deryaya) zanînê. Di nav êzdiyan de cî û fonksiyona van pirtûkan divêt zengîniya zanîna qewl û beytan, parastina pîroziya xerqê bigire.

Çi ye dewr û fonksiyona xerqê? Pêşiyê em bisekinin li ser berhevdana çêkirina Xerqê li ser rûyê erdê, wek ew li *Qewlê Qerefirqan* tê zaranîn. Xwedê gotiye:

*Wa dibêje padşahê min î nûranî ye:  
-Belê Fexro, ez ê xuliqînim sê tiştê  
qîmetî ye,  
Mêş e, zergoz e, mî ye,  
Havênê hersêka ij Kaniya Spî ye,  
Ij mabênê miyê û zergozê çêkim  
xerqe ye.*

Ji van hersê navan: mêş, zergoz û mî, dewra mêşê di çêkirina xerqê de me nedît, tune. Çi ye zergoz û çi ye girîngiya wê? Zergoz navlêkirina darekê ye ji cinsê darên palûtê gûzan e. Wek li ferhenga Hejar em dixwînin, zergoz cinseke dara gûzê ya bêber e. Ji dîroka gelê kurd belî ye ku çiyayên Kurdistanê, xasma çiyayên Zagrosê li aliyê Kurdistanê Îranê, bi cinseke darekê gelek dewlemend bûye, bi rûsî jê re gotine, "Çêrnîlniyê orêşkî", yanî, "Guzên hubrê" û ew bûye yek ji wan madena ku tucarên Rûsyayê bol-bol (gelek; pirr; zêde-zêde) kirîne û birine ji bo firotanê. Ji bo çêkirina rengan kar anîne. Jê rengê reş, rengê hubra reş çêkirine. Bi almanî navê vê darê "Tintêbaum" e, yan jî dibêjin "Markfruchtbaum" (Latînî: Sêmîkarpûs). Ev dar li rohilatê Hindistanê pir bûye. Dêmek dara zergozê, êzdiyan kar anîne ji bo rengdana xerqê.

Xerqe honandine ji hirya pêz, mî di vî qewlî de tê navlêkirin ji bo hiriya pêz. Di qewla ku me li Ermenistanê nivîsiye, di sebeqa 20an de dibêje:

*Padşayê min go:  
- Koro, te çev bin spiye,  
Tu nizanî m'eniya vî xerqeyî çiyê?  
Hinek zergoz e, lepek hiriye.*

Bi tradîsyona çêkirina xerqê,

morkirina wê, yanî şûştina wê, gerek bi ava ji Kanya Spî be. Ji ber vê jî di qewlê de tê gotin ku havêna wî Kanya Spî ye.

Berkirina xerqê li feqîran e. Feqîr di civaka êzdiyan de wek kesên pîroz li ser rûyê erdê tîn jimartin, ji ber ku li wana lîbasa tiberik, lîbasa mêran, melekana û xasana e. Gorî sebeqa 45an: "Feqîran fikir ber xwe, Sunetxane dê pê êtin behwarî û şehde ye."

Li Qewlê Qerefirqan tê makkirin, ku navê feqîriyê ji destê Melek Fexredîn hatiye wergirtin, heqê berkirina (lixwekirina) xerqê li feqîran bi destê Melek Fexredîn bûye. Zergoz jî ji bo morkirina xerqê ji destê wî derketiye.

Di civaka êzdiyan de ji roja ku hed û sed hatiye danînê, cî û wezîfeya her grubeke oldaran; şêxan, pîran xuya ye. Ji bo parastina civakê her yek ji wan fonksiyoneke oldariyê diqedîne. Xuya ye, wisa jî wek jiyana wan a sosyal-aboriyê ser wê xizmetê bûye. Nebelîbûyîna dewra feqîran li civaka êzdiyan pîrsek bû, ku hewceyî safîkirinê bû. Ji ber vê jî li *Qewlê Qerefirqan* pîrs pês de tê û em makkirina vê pîrsê jî dibînin. Di sebeqa 52an de dixwînin:

*Padşê min hukmê xwe î rewya ye,  
Ij ba wî we dia ye,  
Da destê şêxa bisk û meqes e,  
Da destê pîra fitir û zekat e,  
Hinekî dilê xerqe il wê maye.*

Padşa (ango Xwedê) dilê xerqê û feqîran nahêle ku bimîne. Bi hukmê Padşê dewra feqîran di nav civaka êzdiyan de ji hemû oldaran jortir e. Şêx, pîr û mirîd divêt tewafî ber xerqê bin û bêne dest û damina (daw, pês; etek) feqîran, ji ber ku wan lîbasên mên û melekana ber kirine. Bi ferwara Xwedê sunetxane dive xerqe ji xwe re wek

îmanê nas bike. Neguhdarî, kêmanî himberî feqîran û xerqê gunehkariyeke mezin tê dîtin. Sebeqa 54an dibêje:

*Padşa dibêşte: - Fexro xerqe îman e,  
Hinçî il kêşa xerqê Şîxadî ib şik e, ib  
guman e,  
Dê ib çeplê wî bigrin bavêjin nav sefê  
neyaran e,  
Ciyê li axretê biora wejiwartî tang e  
û tûng e, doj e, cehnîmî ne, reml e û  
qetran e,  
Heta ebadên ibin ebad ew der ciyê wan e.*

Joriya (bilindahiya) ciyê feqîran beranberî şêx û pîran di civaka êzdiyan de gelek bi êşkere ye. Lê cî, dewr û rola feqîran li civakê çi ye? Jiyana bi teherê sofîyan, feqîr, destqetandiyên (destvek-işandiyên) ji jiyana baş û hêsan, ev hemû bingeheke mezin bûye, ku hurmeta van kesên feqîr li nav civaka êzdiyan bibe herî meqbûl. Zanîna qewl û qirarên diyanetê, jiber zanîna qewl û beytên ola êzdiyan, makkirin û bervedana wan ser hurmeta navê feqîran, navê taliban û zanyaran jî zêde kiriye. Feqîr bûye sîmbola baweriyê, îmanê. Ji ber vê jî, xerqe û qewl bi tevayî di bin ew rikna girîng ku wek pirtûkên pîroz: Quran, Încîl û Tewret in di diyanetên başqe de, li nav êzdîxanê cî bigrin. Ji vê em têne ser wê rastiyê, gelo çima qewl hatiye navkirin? Qewlê Qerefirqan? Ji ber çi ev nav cî guhastî bûye li ser pirtûka destxet bi navê Mishefa Reş?

Rengê spî di nav sofîzmê de rengê pîroz e. Ew reng bûye sîmbola spehîtiyê, paqîjiya jiyane û fikrên wan. Di civaka êzdîxanê de jî rengê spî wek rengê pîroz tê naskirin. Ji ber wê jî ji

êzdiyan re gotine "Miletê Cilspî". Rengê reş jî di civaka êzdiyan de pîroz e, ji ber rengê xerqê, cil û berg û serî girêdana feqîran. Rengê reş bûye sîmbol-şahidîtiya forma jiyana sofîyan, kesên ku bi dewrêşî û hejarî jiyana xwe domandine. Cil û bergên reş, libasên xasan û melean bûne, libasên wan mêran yên li şkeftên Lalişê xerqekirî, bi tac û hule, bi gulî û piştbanda bi rengê reş morkirî, salê duwanzdeh mehên jiyana xwe heta mirinê domandine. Seba vê gotine, xerqe îman e.

Cardin em vegerin ser peyva 'xet', 'xeta reş'. Gava di sebeqên 3 û 4an de hat gotin ku padîşah ji ezmanan nazil kir; ulm, berat, xet û mişûre, 'xet' bi zimanê kurdî du mana tê de hene, yek tîp; nivîsar, yek jî rê; ber bi alî ve, rêz, şov, xeta cot û hwd. Dema em biceribînin peyva 'xeta reş' navê qewlê jî 'Qewlê Qerefirqan' û xerqe îman e, bi hev re girê bidin û bidin ber hev, em dibînin ku Qerefirqan ji xerqa reş re hatiye gotin, xerqe bi xwe îman e, îman riya ol e, xeta ol e. Ev berhevdanî diha zelal dibe li sebeqên 42-43an, gava tê gotin, ku xerqe û qewl ji bo êzdîxanê dê bibin dewsa pirtûkên pîroz, wek Quran, Încîl û Tewretê ji bo musulmanan, xaçparêzan û yahûdiyan bûne. *Mishefa Reş* yan jî Furqana Reş di nav êzdîxanê de xerqe û qewl in.

Ser xerqe du qewlên din jî hene, ku me nivîsîne: Qewlê îmanê û Qewlê Xerqe. Di her du qewlan de jî hêjabûn û taybetiya xerqê tê pesinandin.

Ji berhevdana Qewlê Qerefirqanê bi pirtûka Mishefa Reş em tên li ser wê fikrê ku *Qewlê Qerefirqan* beriya *Mishefa Reş* peyda bûye û li paşwextiyê bûye bingeş ji bo pirtûka *Mishefa Reş*.

Beriya ku dawîya axaftina xwe li ser

*Qewlê Qerefirqan* bînim, daxwaza min heye ku careke din bala we bikşînim ser nirxa gencîneya kultura gelê kurd, ser qewl û beytên êzdiyan, mîrata zengîn ku zana û talibên gelê me bi sedan sal berê sêwirandine û sil-sile parastine anîne gihandine me.

Qewl û Beytên êzdiyan divêt bi çend mêzînan bêne pîvandîn:

a. Bi girîngiya wan a fonksiyonel û seramoniya, gorî xizmeta wan a ji ola êzdiyan re. Daxuyankirina wan wek destûra qeyde-qanûnên bingehîn ji bo jiyandarî û parastina civaka êzdiyatîyê.

b. Nirxandina Qewl û Beytan wek xezîneya bîr û bawariyê, filosofiya sofîzmê ye, bi awayeke kûr di nav kurdan de. Kûrbûna zanistîyê ku ji dewra xwe ya peydabûnê, sedsalên 12-14. diqete diçe digihîje dewra Zeradeştîyê û ji wê jî wêdetir.

c. Ser bingeha arkaîzma zimanê Qewl û Beytan vekirina îmkaniyeta dewlemendkirina zimanê lîteraturî û ferhenga peyvan.

d. Wek xezîneya lîteraturî ku li sedsalên navîn (12-14) li Kurdistanê bingeh girtiye û bûye dereceyeke bîreweriya berz, bûye neynika gulvedana hunera poêtîkayê (helbest, şîr) di nava kurdan de.

Sîstema Qewl û Beytan di çarçoveya olên, ku li dijî êzdiyatîyê bûne, dewra pirtûkan û zanyariyê lîstîye û civaka kurdên êzdî ji perîşanbûna entelektuelî û zanistî parastîye.

## **QEWLÊ QEREFIRQAN**

1.

Sibekê sewda bûm,  
Hal il min peyda bû,  
Ewil heya axir padşahê min xuya bû.

2.

Il min xuya bû çî sibeke sor e,  
Padşahê min nazil kir ulm û berat, xet û mişûr e.  
Ya dewrêş, kerem ke, padşah te dixûne jor e.

3.

Çî sibeke bi xilûr e,  
Padşahê min bo min nazil kir ulm û berat, xet û mişûr e,  
Padşah dibêje: "Ya dewrêş, kerem ke, padşah te dixûne li jor e.

4.

Çî sibeke geş e,  
Padşahê min nazil kir xetekî reş e,  
Ya dewrêş, kerem ke, padşah te dixûne li erş e.

5.

Çî sibeke bi qîmet e,  
Padşahê min bo min nazil kir ulm û berat, mişûr û xet e,  
Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste,  
Pirsyarekê jê dikete: "Wehdel qehar heqîqet e,  
Muhbeta bi te ra bû te çî jê dikete?"

6.

Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste, pirsyarek jê dikirî,  
- Îlahîo, wehdil qadir î,  
Berî binyan û erda, berî ezmana, muhbeta baxoê min çî bi te ra bû, te çî jê dikirî?

7.

Padşah dibêje: "Fexro, we ye,  
Erş û kursî kefa me ye,  
Muhbeta pê diperesim xerqe ye.

8.

Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste,  
Pirsyarek jê dikete,  
- Wehdil qehar heqîqet e, muhbeta ib te ra bû, te çî jê dikete?

9.

Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste, pirsyarek jê dikirî,

---

- Îlahîo, tu wehdil qirar î,  
Berî binyana û erda, berî ezmana, muhbeta baxoê min ib te ra bû, te çî jê dikirî?

10.

Padşah dibêje: "Fexro, we ye,  
Erş, kursî kefa me ye,  
Muhbeta pê diparêsim xerqe ye.

11.

Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste,  
Pê danî ser pê, dest ser dest e,  
Eseh cuwaba baxoê min durust e,  
Bedî nod hezar sal, muhbeta baxoê min çî ib te ra bû, me jî pê diparaste.

12.

Padşah we deng dike ib zar e:  
- Durr mewicî bû behr e,  
Xerqe dikir nijyare,  
Il qendîlê dikir vedişare,  
Bedî nod hezar sal deher kirin her çar yar e,  
Her çar yarê zergûn e, esilzade Şîxadî û Melek Şêx Hesên,  
Nasirdîn û Sicadîn, ewan ev diniya ib kar tîna.

13.

Ewan ev diniya îbabû kar e,  
Dur mewicî, bû behr e,  
Padşah e û her çar yar e,  
Il merkebê dibûn sûwar e,  
Tê seîrîn çar kenar e,  
Il Lalişê sekinî, go: "Eva heq war e".

14.

Heq war, sekinî,  
Padşahê min hêvên avête behrê, behr meînî,  
Duxanek jê duxunî,  
Her hevt ezman pê nijinî.

15.

Melek Fexredîn pirsyarek ij padşahê xwe dikirî:  
- Îlahîo, tu wehdil qadir î,  
Berî binyana, erda û berî ezmana, ib çî arkanî Kanya Spî nazil dikirî?

16.

Fexrê min î faxir e,  
Cuwaba te lêzim û fer e,  
Hêvênê Kanya Spî ij her û her e.

17.

Melek Fexredîn pirsyarek ij padşahê xwe dipirsiye:

- Wehdil qehar îlahî ye,

Mifta xerqê Sultan Şîxadî pê vedibit çî ye?

18.

Dibêşte: "Fexro, tarî ye, zulumat e,

Wehdil qehar heqîqet e,

Mifta xerqê Sultan Şîxadî pê vedibit Kanya Spî ye, bo mêra kir qublete.

19.

Fexrê min o id cî da,

Ilmdar o ilmê biîde,

Hêvênê Kanya Spî ij ba Sultan Êzîd e.

20.

Melek Fexredîn pêş padşahê xwe vediweste, pirsyarek jê dikirî:

- Ezîzê min, tu xaliqekî min î her û her î,

Berî binyana, erda û berî ezmana, berî mêra û berî meleka xerqe ib destê kîjan mêrî çê dikirî?

21.

Padşah dibêşte: "Fexrê min î faxire,

Cuwaba te lêzim û fer e,

Berî binyan û erda, berî ezmana û berî meleka, min xerqe ib destê Sultan Êzîd çê dikire".

22.

Melek Fexredîn pirsyarek ji padşahê xwe dikire:

- Ezîzê min, tu xaliqekî min î her û her e,

Berî binyan û erda, berî ezmana, berî mêra û berî meleka xerqe bi destê kîjan mêrî dikir bere?

23.

Padşah dibêşte: "Fexrê min î faxir e,

Cuwaba te lêzim û fer e,

Berî binyan û erda, berî ezmana û berî mêra û berî meleka, min xerqe ib destê Sultan Êzîd dikir ber e.

24.

Fexrê min o bi cî da,

Ilmdar o ib cî da,

Pîrê xerqê min Sultan Êzîd e.

25 .

Sultan Êzîd pîrê xerqê min e,

Bênaya çevê min e,  
Etqata min e û çandî momin e.

26.

Padşahê min î nûranî ye,  
Fexr e û Sultan Êzdî ye,  
Il ber xwe kirin tac, hule û xerqe id reş nûranî ye,  
Il birka Kanya Spî hêlaniye,  
Ij ew paş mêra şehde, bawarya xwe pê î naye.

27.

Sultan Êzîd dest avête qendîla qudretî ye,  
Durrek jê deraniye,  
Sultan Şîxadî ser kefa xwe daniye,  
Jê çê kirin tac û hule û xerqêd reş id nûranî ye,  
Teslîmî xasê Şîxadî kir weke tu zanî,  
Li ber xwe kir, ij ew paş mêra şehde îmana xwe pê anîye.

28.

Ewan li ber xwe kirbû ew sur e, ew xerqe ye,  
Dê ib Sultan Êzîd dan şehde ye,  
Lew ij nûra wan kişîfî berê sibê ye.

29.

Berê sibê ji nûra wan kişîfî,  
Erd û ezman têk ricîfî,  
Mêr il wedanîyê rûniştî ib heq riya Sultan Şîxadî û Melek Şêx Hesên ib hev ra axîfîn.

30.

Mêr il wedanîyê rûniştin, heq riya Sultan Şîxadî û Melek Şêx Hesên ib hev ra xeber da:  
-Ezîzê min, tu mufheta ser çendî derd e,  
Ib çi arkanî ij hev vekirin ezman û erd e?

31.

Melek Fexredîn pirsyarek ij padşahê xwe dikire:  
- Ezîzê min, tu xalîqekî min î her û her e,  
Ib çi arkanî te erd û ezman ij hev vedikire?

32.

Padşah dibêşte: "Fexrê min î faxir e,  
Cuwaba te il min lêzim û fer e,  
Me erd û ezman ij hev vedikire,  
Roj û hîv nav da daher dikire".

33.

Roj û hîv nav da daher dikire,

Buhuşt, doje nav da dikire.

34.

Padşah dibêşte: "Ez ê xuliqînim şev û roj e,  
Min nav dana buhuşt û doje.  
Melek Fexredîn kire hîv û Melek Şemsedîn kire roj e.

35.

Melek Fexredîn pirsyarek ij padşahê xwe dikire:  
- Ezîzê min tu xaliqekî min î her û her e,  
Ev buhuşt xas te ava dikire,  
Ev çi doje bû pêş miqabil diêwire?

36.

Padşah dibêşte: "Fexrê min î faxir e,  
Cuwaba te lêzim û fer e,  
Ew buhuşt xas min bo xudana ava dikire,  
Min ev doje çêdikire,  
Ê rojê sê cara ib navê Sultan Êzîd û Taûsî Melek dikifire.

37.

Melek Fexredîn pirsyarek ij padşahê xwe dikire:  
- Ezîzê min, tu xaliqekî min î her û her e,  
Ev buhuşt xas te ava dikire,  
Ev çi Adem bû nêv da diêwire?

38.

-Hey Fexrê mino pir usfet e,  
Mi ji Adem vavartibû hevtê û du mîlet e,  
Û hîjde hezar xulyaqet e,  
Lew jê ra kire coqet e.

39.

Melek Fexredîn pirsyarek ji padşahê xwe dikire,  
- Ezîzê min, tu xaliqekî min î her û her e,  
Bi çi arkanî heşem û qurêş ji hev vedikire?

40.

Padşah dibêşte: "Fexrê min î faxir e,  
Cuwaba te lêzim û fer e,  
Min heşem û qurêş ji hev dikire,  
Qal û qîl nav da daher dikire,  
Herdua Sultan Êzîd ib şûrê heqyê ji hev vedikire.

41.

Ew herfa ji mêj,

---

Caîz e wê herfê bikin tiftêş,  
Wê herfê ij hev vekirin heşem û qurêş.

42.

Qurêşî ib navê Sultan Êzîd bêtin behwar û îman e,  
Ezîzê min, te da ser herfa kafir û bisulman e,  
Te nazil kir rûî va erda Encîl, Tewrat, Zebûr û Quran e,  
Sunetxana ib çi êtin behwar û îman e?

43.

We dibêje padşahê min xudan arkan e,  
-Belê Fexro, ez ê nazil kim rûî va erda qewl û xerqan e,  
Sunetxane dê pê êtin şehdeî û îman e.

44.

We dibêje padşahê min î nûranî ye,  
-Belê Fexro, ezê xuliqînim sê tiştê qîmetî ye,  
Mêşe, zergoz e, mî ye,  
Hêvênê her sêka ij Kanya Spî ye,  
Ij mabênê mîyê û zergozê ez ê çêkim xerqe ye.

45.

Feqîr dikirin ber xwe ye,  
Sunetxana dê pê êtin behwarî û şehde ye.

46.

Melek Fexredîn pirsyarek ij padşahê xwe dikire:  
- Ezîzê min, tu xaliqekî her û her e,  
Bi çi arkanî il ezmana xerqe tevsîl dikire?

47.

Padşah dibêşte: "Fexrê min î faxir e,  
Cuwaba te lêzim û fer e,  
Min il ezmana xerqe tevsîl dikire,  
Teslîmî xasê Şîxadî dikire,  
Xasê Şîxadî teslîmî Melek Fexredîn dikire,  
Sunetxane dê pê êtin şehde û behwar e.

48.

Melek Fexredîn pirsyarek ji padşahê xwe dikire:  
- Ezîzê min, tu xaliqekî min î her û her e,  
Bi çi arkanî li ezmana zergoz tevsîr dikire?

49.

Padşah divêşte: "Fexrê min î faxir e,  
Cuwaba te lêzim û fer e,

Min il ezmana zergoz tevsîl dikire,  
Teslîmî xasî Şîxadî dikire,  
Xasî Şîxadî teslîmî Melek Fexredîn dikire,  
Melek Fexredîn teslîmî feqîra dikire,  
Feqîra pê xerqê xwe reş dikire,  
Sunetxane dê pê êtin şehde û behwar e.

50.

Padşahê min î pir hewas e,  
Da mêra ew nefes e,  
Da destê pîra fitir û zikat e,  
Da destê şêxa bisk û meqes e.

51.

Padşahê min î xefûr e, ij wî we destûr e,  
Da destê şêxa bisk û meqes e,  
Da destê pîra zikat û mişûr e.

52.

Padşahê min hukmê xwe î rewa ye,  
Ij ba wî we dia ye,  
Da destê şêxa bisk û meqes e,  
Da destê pîra fitir û zika ye,  
Hinekî dilê xerqe il wê ma ye.

53.

Padşah divêşte xerqe: "Bila wa bî,  
Çi ij kenera min tê nebî,  
Sunet suneta min e, sunetxane, her çar terîqet il dest û damina te bî,  
Hincî şahdaê te vê ra nebî, bila qe ib rûyê min nekevî.

54.

Padşah dibêşte: "Fexro, xerqe îman e,  
Hincî il kêşa xerqê Şîxadî ib şik e, ib gûman e,  
Dê ib çeplê wî bigrin bavêjne nav sefê bisulman e,  
Cîyê li axretê biora [bi wanra] wejiwartî tang e û tûng e,  
Doj e, cehnimî ne, reml e û qetran e,  
Heta ebedên ibin ebed ew der cîyê wan e.

55.

Ewan mêra lêk dinêrî,  
Dîwana Sultan Êzîd bûye şûşe birêqêd zêrî,  
Ew kasa şereb id tihûr mêra nob û nob lê digêrî.

56.

Padsah dibêşte: "Fexro, rojekê ib navê Sultan Êzîd diêm behwar e,  
Teslîmî wan beygo bikin wan kafira,  
Ed destê wan da debar nake çi musefir e.

57.

Padsah dibêşte: "Fexro, rojekê ib navê Sultan Êzîd diêm temam e,  
Teslîmî wan beygo bikin wan nemama,  
E serê we dê wan dibite temam e.

58.

Padşah dibêşte: "Fexro, rojekê ib navê Sultan Êzîd diême rûyê van erda,  
Dê derman bikim birîna û derda,  
Dê derman bikim birîna û kovana,  
Hincî il kêşa vî qewlî î bi şike î guman e,  
Dê ib çeplê wan bigrin bavêjne nava sefê bisulman e,  
Cehnimî ne, reml û qetran e,  
Heta ebedên ibin ebed ew der ciyê wane.

59.

Ev qewl e, qewlê Qerefirqan e,  
Temamata vî qewlî il Melekê mewtê Dawûd î bin Derman e,  
Ê Bazîd il Bastamê, Gavanê Zerzan e, il her çar biran e.

60.

Em kê in, Xwedê û Şîxadî herî temam e,  
Rehme il hostê min hev qewla jê pirsî,  
Rehme il dê û bavê hazira û gudara û mal û mezelê em tê da,  
Xwedê ava bike,  
Wel ezîz Ella, wel daîm Ella, wel baqî Ella.

---

Nivîsarnasî:

Meha gulanê sala 1982an li gundê Qîbarê (Erşîqîbar) ser qeza Efrînê (Sûriye) ji zarê Şêx 'Eliyê Şêx Şemo hatiye nivîsandin.

---

# Sal 1840-41, Li Diyarbekir Xela û Mirina 5.000 Kurdî

Dr. Felat Dilgeş

Horatîo Southgate, carekê di sala 1838an de, careke din jî di sala 1841an de, di navbera sê salan de du car Kurdistanê ziyaret dike. Nivîskar, çavdêriyên xwe yênera duduyan di kitêba bi navê *“Çîroka Zîyareta Dêra Suryanî (Aqûbî) ya Mezopotamya”* [Narrative of a visit to the Syrian [Jacobite] Church of Mesopotamia] dinivîse. Yekem car li sala 1856an ji aliyê *Dana and Company* ve li New Yorkê tê çapkirin. Çapa di destê me de, li sala 2003an ji aliyê Gorgias Pressê ve li New Jersey hatiye çêkirin.

Horatîo Southgate, di 7ê Gulana 1841an de ji Stenbolê bi gemiyekê ber bi Trabzonê ve bi rê dikeve. Gemî di 9ê Gulanê de digihîje Sînopê, her eynî rojê êvarê di Samsûnê re derbas dibe û di 10ê Gulanê de digihîje Trabzonê. Hê gava ku li Stenbolê ye, Horatîo Southgate fermannameyekê ji desthilatdarên dewleta Osmanî distîne, da ku di gera wî de paşa û waliyên her herêmê jê

re bibin alîkar û kes jê re zehmetiyê dernexe, herwiha bikaribe li her derê ji bo xwe muhafizan jî rayî bike.

Bi awayê ku ji kitêba wî tê fêmkirin, Horatîo Southgate li Amerîka keşe ye û di hatina xwe de, ji bo ku dêrên xirîstiyanan jê re bibin alîkar, nameyekê ji berpirsiyarên dêra xwe jî bi xwe re tîne. Ji ber ku carekê di 1838an de jî hatiye, cara duduyan pirr zehmetiyê nakşîne, çunke êdî hin nasên wî jî li derên ku berê ziyaret kiriye, çêbûne.

Horatîo Southgate, di kîjan bajar û qesebeyê re derbas bibe, salixê wê derê dide, di derheqê nufûsa bajêr a xirîstiyân û misilman de, li gor texmîna xwe hejmara ermenî, suryanî, rûm û cihûyan jî dide. Hema bibêjin ji serî heta bi dawiya kitêbê qala kurdan û Kurdistanê tê kirin. Nivîskar bi dehan car gotina “Kurdistanê” bi kar tîne, ji rewş û jiyana kurdan, ji mêvanperweriya wan qal dike.

Piştî ku bi gemiyê ji Stenbolê tê Trabzonê, Horatîo Southgate ji wê derê pê ve êdî bi welaqan, bi hesp û hêstiran riya xwe berdewam dike. Di vê rêwîtiyê de zilamek rûm ê ku navê wî Basîl e, wek tercuman bi wî re digere. Belê li her bajarî, Horatîo Southgate, li gor hewcedariya xwe çend muhafizan jî digire.

Horatîo Southgate ji Trabzonê derbasî Gumuşxaneyê dibe, ji wê derê tê Sîwasê, ji Sîwasê tê Hekîmxanê, ji Hekîmxanê tê Xarpêtê, ji wê derê tê Madenê, ji Madenê tê Erxenî, ji Erxenîyê tê Diyarbekir. Hê gava ku ew li Gumuşxaneyê ye waliyê wê derê jê re dibêje ku li Diyarbekir xela heye. Hê li Erxenî, Horatîo Southgate bi rûyê tal ê xelaya ku di nav kurdan de ye dinase. Bi vê gera Southgate em hîn dibin ku di sala 1840-41an de li Diyarbekir û der û dora wê, heta li Mêrdîn û Nisêbînê xelayek giran a ku milletê kurd dişkîne heye. Tam di vê demê de Bedirxan Begê Botî li Cizîrê û der û dora wê li ser hukûm e û ev dever dema xwe ya zêrîn diji.

Horatîo Southgate, ji Diyarbekir tê Mêrdînê, ji wê derê tê Nisêbînê, ji Nisêbînê derbasî Mosilê dibe, ji Mosilê tê Zaxoyê, ji Zaxoyê jî tê Cizîrê. Gava ku ji Zaxoyê dixwaze were Cizîrê, li ser rê tê gundekî bi navê Bîtouna, li wir di navbera wî û axayê gund de sohbetek wisa çêdibe ku em ji vê sohbetê li ser rewşa Cizîra Botan a wê demê, ku Bedirxan Beg li ser kar e, agahiyên heja bi dest dixînin.

Horatîo Southgate wiha dinivîse: "Me xwarinê xwar, sohbeta xwe kir, me xwe vezeland û heta sibehê em bêdeng razan. Hingê gundiyan ez bi du zîlamê peya verêkirim. Wan dê ez bibirama gundê bi navê Hadîd, ku du saet dûr bû û min ê ji bo wan li wir hesp rayî bikira. Li gundê Hadîd ku yê misilmanan e

hesp tune bûn. Em rabûn çûn gundekî din bi navê Bîtouna, bi qasî çend deqîqeyî li aliyê rojhilatê ve diket û axayek lê dima. Wî axayî em bi dilgermî qebûl kirin û ji bo destpêkirina rojê taştêyek baş da me. Belê ew bi fikra me ya ku em ê di herêma Cizîrê ya ku pirr baş tê îdarekirin de, bi muhafizan seya-het bikin kenîya. Wî ji me re got, 'Zêrê xwe deynin ser serê xwe û li riya xwe herin. Dê tu kes we aciz neke.' Wî zilamek jî da me ku rê bi şanî me bide. Ev zîlamê ku ewê parsek be, kîsê xwe li wê derê hişt û bi me re hat. Ew di rêveçûna xwe de pirr giran bû, loma min ew bi şûn de şand ku here ser karê xwe û riya mayî, em bi serê xwe çûn. Axayê dilgeş ê Bîtouna rast gotibû. Li vir hewcedarî bi muhafizan tunebû. Gundî li her derê belav bûbûn û genimê xwe diçînin. Mêr û jin bi hev re dixebitîn, hemû di karê xwe de şa û dilgeş xuya dikirin. Berê zeviyên wan ceh û genim bû. Li hin deran, ne li ser kotan (milan), gilgilê Hindîstanî yê ku li ser rehekê bejin davêje hatibû çandin. Em di du zeviyên ku tê de titûn hatibû danîn de jî rast hatin. Sala çûyî li herêmê zuwayî hebûye, belê îsal debir heta tu bixwazî adan e. Kifş e ku rûyê tevahiya axê, bi da- yina berê xwe dikene. Cihêtiya mezin a di navbera Mosil û Cizîrê de bala min kişand. Li Mosilê her tişt tarî û rizîyayî xuya dikir. Gund nîvenîv xera bûbûn, xelq tirsonek û dişkêstî bû. Li vir (Cizîrê) her tişt heye û firehî ye, millet bi karê xwe ve bilî ye, wê hewldana wan hatina axê jî zêde kiriye. Ya ku min bi çavê xwe dît, ez dam yeqînkirin ku li vir, du taybetiyên mezin ên îdarekirinê yên ku welat dixwaze hatine ser hev. Ev jî hişkî û edalet e. Paşayê Mosilê hişk e, îdareya wî pirr xerab e û li ser milkê hemwelatiyên xwe tadar e. Belê Begê

Cizîrê hem hişk e û hem jî bi edalet e. Bi kêmanî ew gelê xwe di bin barên ku nikarin ji binî rabin de napelçiqîne û ev edaleta bê musamaha ya ku hêjayî pesindanê ye, kiriye ku herêma wek welatekî Ewropayê di aramî û aştiyê de be. Hê çend sal berê herêma ji aliyê serokên serhildêran ve dihat îdarekirin û tevahiya axê bûbû şikefta rêbiran (r.168-169)."

Bi awayekî baş, bi adelet îdarekirina Cizîrê û di nav firehiyê de jiyana miletê kurdê ku di bin serweriya Bedirxan Beg de ye, berpirsiyarên dewleta Osmanî gelek aciz dike û bi vî awayî ew dixwazin zûka dawî li vî karî binin. Piştî ku Horatîo Southgate ji Mosilê vedigere, hê di rê de dibihîze ku hêrêma Cizîrê bi Mosilê ve hatiye girêdan. Yê ku vê xebera reş tîne, ji Stenbolê ji Horatîo Southgate re nameyek jî anîye. Çünke wan berê hevûdu li Stenbolê naskirine. Horatîo Southgate li ser xebera fermana Padîşah a ku Cizîrê bi Mosilê ve girê dide, wiha dinivîse:

"... Hingê di wê wextê de ji Stenbolê ferman hat ku Cizîra dewlemend dida paşayê Mosilê. Tatarê ciwan, kesê pêşî bû ku ev mizgînî digihand Paşa, ku bi leşkerên xwe li Darayê bû û amadekariya êrîşekê li ser kurdên li çiya dikir. Pişt re wî hin zilam şandin ku riyên derbasbûnê kifş bikin û dû re 1.500 zilam rêkir ser wan û kir ku kurd serî daynin. Gihîştina fermanê ya bo Mosilê bi guleberdanê hatibû pîrozkirin û bi pênc an şeş qanûnî re li nêzikî deriyê Mosilê hatibû daleqandin (r.236-237)."

Niha jî em bêtîr li zêde li ser rewşa Cizîrê rawestin, em werin ser xelaya salên 1840-41an, ku rûpelek trajîk ê dîroka me ye, em ji devê şahidê bûyerê

bixwînin. Di rêzên jêrîn de derseke girîng a ku divê em kurd jê bistînin û bi kûrahî li ser rawestin heye. Di vê demê de cihêtiya Diyarbekir û Cizîrê ev e: Cizîr di bin desthilatiya Bedirxan Begê kurd de ye, Diyarbekir jî ji aliyê paşayên Osmanî yên ku bi ferman hatine tayînkirin, tê îdarekirin. Gava ku kurd xwe îdare dikin, welatê xwe geş dikin, rûyê gelê xwe xweş dikin, lê çaxê ji aliyê hinekên din ve tînin îdarekirin, ji nêza, ji birçîna, ji zîlm û xelayê dimirin. Di dema ku nifûsa Mosilê bîst hezar e, li kuçe û kolanên Diyarbekir pênc hezar mirov ji ber xelayê dimirin.

Werin em bi hev re ya ku Horatîo Southgate bi çavên serê xwe dîtiye bixwînin:

"Zarokên nîvtazî û birçî, ku ji ber xelayê ji malên xwe derketibûn, li ber qehweya piçûk a ku em ê şevê lê derbas bikin kom bûbûn. Rûyê wan ê çilmisî, parsûyên wan ên derketî, kûrahiya êşa ku dikişandin rast nîşan dida. Hin ji wan ji ber xelayê wisa jar ketibûn ku rehên bedena wan, goştê ranê wan heliyabû, wisa ku ji mirov zêdetir dirûvê îskeletan bi wan dixist Belê hê ev perçeyek piçûk ê rastîya wî sûretê tirsdar bû, ku min ê li Diyarbekirê bidîta (r. 90)."

Horatîo Southgate, di 1ê Hezîrana 1841an de digihîje bajêr û sosreta ku li Diyarbekir dibîne wiha dinivîse: "Min ji waliyê Gumuşxaneyê yê hêja li ser xelaya li Diyarbekir bihîstibû, belê ez tu car nefikirîbûm ku ew dê wek ya ku bi ber çavê min ketî be, gava ku ez ketim bajêr û min dît. Em teze ji deriyê Konstantîpolê derbas bûbûn û em hêdî hêdî di nav kolanên qelebalix re dibuhurîn. Hingê ji nişka ve hespê min, ji ber tiştêkî ku li pêş wî dirêj kirî ye vecinîqî. Çaxê min li pêşiya xwe nihêrt,

min dît ku merivek li ser piştê dirêjkirî, rûyê wî li tava germ e. Çavên wî bi çavên min ketin, ez tu car rastî nêrîneke wisa perîşan û bêhêvî nehatibûm. Hê beriya ku ez bisekinim an lêkolînekê bikim, em bi ecele hatin derbaskirin û qerebalix li pişt me civiya. Min ji rêber pirsekê kir, belê wî girmila xwe hejand -ku pirrê caran li Tirkîyê weha bersîv tê dayin- û got: 'Nizanibe û dev jê berde.' Beriya ku em bigihîjin dera ku em ê lê bimînin, em di ser çar-pênc kesên wiha re derbas bûn. Hinek ji wan ser çavê xwe nixavtîbûn, belê me ji lerizîna dest û lingên wan, ji zû û kurt hilmstendina ku kincên ser dilê wan dihejand fêhm dikir ku ew ezabê mirinê dikşînin. Yên din, ku ez naxwazim bibîr bînim; bi dîtina kesên din re êdî em jî hînî dîmenê dibûn, belê ya ku bi yê pêşî re di hişê min de bi cih bû, bi tu awayî nikare jê bê avêtin. Çünke ev dîtina pêşî û teze bû. Dîmena ku min dît wisa zindî bû ku ji ber çavê min nedîçû. Min ev niha dît. Ev çavên camîn, ev nêrîna mirinê, ev ezabê ku tê kişandin, bêhêvîti û lavakirin. Hêvîdar im ez cardin tiştêkî wiha nebînim!

Piştî ku em li dera ku em dê lê bimînin bi cih bûn, ez zûka çûm derve ku ez vê yekê hê bi berfirehî hîn bibim. Ne hewce bû ku ez dûr ve herim, mirî û yê ku li ber mirinê bûn li her derê bûn. Hin li nav kuçeyan vezelandî bûn û her hespê ku derbas dibû dikaribû pê li wan bike, hin li ber deriyên dewlemandan ketibûn, hin li ber deriyên bajêr bûn, belê pirraniya wan li ser riyên bingehîn û bazaran bûn. Hemû zilamên der û dorê kirîn û firotanê dikirin. Li dera ha bêhna bi lezet a xwarinxaneyekê belav dibû, li aliyê din, li firnekê nanê teze ji derve ve xuya dikir. Li vî milî dezgeha qesabek, li dera ha kesên ku zebze, meywe, av, şerbet û heta tiştên ku ji bo

jiyanê luks tînin hesibandin difirotin. Ev feqîrên ku ji birçîna jar ketine, neçar li navê vezeliyane û nikarin xwe tev bidin, hêdî hêdî ji ber xelaya giran dimiriyan.

Ma kî dikare ji vê bawer bike? Li qunceki zarokekî qirêjî tê dîtîn, ku destê xwe yê qermîçî dirêj dike, da ku hestiyekî ku avêtine ber seyan bigire. Li hêla din, zarokekî din jî hestiyekî ku avêtine kuçeyê û tiştêk pê ve tune dikoje. Li jêrê, li bin sivêrneka malekê, zilamekî hestîgir ê ku berê xurt bûye vezelandiye, belê niha ji qelsî parsûyên wî xuya dikin û bûye mîna îskeletek, xwe bi qedera xwe ve berdaye û li ber mirinê ye. Binêrin ka çawa singê wî lê dixê, di ezabê dawî de dest û lingên wî çawa dilerizin. Va ye jinîkek, bebekek li ber singê wê ye û zarokekî yeksalî an dusalî li ser çoka wê ye. Wisa qels in ku hestiyên wan xuya dikin. Bi zorê dirûvê mirovan bi wan dikare. Û dayika ku ew anîne, wisa xuya dike ku kezêba mirov jê re diperte. Gava ku ew derbas bûm, bi çî çavên lavakirinê li min nihêrt. Kî dikare li ber vê yekê xwe ragire? Li gel vê, qerebalixa ku mijûl xuya ye derbas dibe, bêtî ku bala xwe bidin sefaleta li ser rê. Tu dê bibêjî vê rewşa bêhêvî ya ku ew mirov tê de ne, qet bi bala wan neketiye, da ku li wan werin rehmê. Dê ew mirovên ha ji heywanan re bêtir bi rehim bin, ma li hember mirovên wekî wan, çî tiştî dilê wan kiriye kevir?

Keşeyekî xirîstîyan di vir re derbas dibe. Xwedênegiravî ew xizmetkarê wî Îsayî ye ku hînî me kiriye ku em ji dijminên xwe jî hes bikin, ji her kesî re qencyê bikin, em ji yê din re bikin ku ew jî ji me re bikin. Diviya ku wî bi dibavanî li van zilamên bêçare yê li ber mirinê binihêrta. Belê na, tu dê bibêjî ku wî ew nedîtine û qîrîna wan nehatiye guhên wî. Zilamekî ku dike ruhê xwe

bide li pêş wî, li ser riya wî vezelandî ye. Ji bo ku pê lê neke divê riya xwe biguhêre. Wisa jî ew riya xwe diguhêre û di ser wî re derbas dibe. Nêzikî wî jinîkek vezelandî ye. Serê xwe daniye ser kevirek. Belê bi perîşaniya wê re, serê wê ji ser kevîr bi paş ve şeqitiye û ketiye bin stûyê wê. Bi vî halê xwe yê dişewat ew ji bo ku hin lê werin rehmê diqîre. Keşe di vir re derbas dibe û pê re serê xwe li aliyê din dizivîrîne. Kî dikare vê qîrîna lavakar ji nedîtî ve were? Ewê raweste û pê re bipeyive. Na! Bêyî ku ew tenezûl bike û saniyeyekê bisekine, ew rast derbas dibe.

‘Sedemên vê yekê çi ne?’ Min ji zîlamekî ewle yê misilman ku em bi hev re dimeşîyan pirsî. Wî bihîstibû ku em ji Stenbolê hatine, ji bo ku xeberan bibihîze gazî me kiribû û bi min re hatibû himamê.

Wî got, ‘Ew Kurd in.’

‘Belê ew misilman in, li ser bawerîya we ne, ma hûn çima li wan xwedî dernakevin?’

‘Bihêle bila kûçik (seg) bicehimin!’ Bersîva wî ya berbat a nemirovî ev bû.

‘Wan têra xwe serê me êşandine. Em dixwazin ku tev bi vî awayî, tevê nîjada wan bi vî awayî, her bi vî awayî bimirin.’

Divê xwendevan fêma bike ku kurdên wîlayeta Diyarbekir hergav hemwelatîyên nerazî û talûke hatine dîtin û hîssên bi vî awayî yên li hember wan, ji dema Sultanê rehmetî ve ku dixwest serî bi wan bitewîne û sistema xwe ya leşkerî ya nû di nav wan de bicih bike vir ve, zêde bûne. Ew bi zorê ji gundên xwe hatine derxistin û di lîsteya ordiyê de hatine nivîsandin. Tê bîra min, gava ku ez cara pêşî hatim bajêr (sala 1838-FD), du sed mîrên wan wek garana

dewaran dabûn pêşîya xwe û diajotin, dê û bavên wan ên pîr li pey wan dihatin, digiriyan û bi destên xwe li xwe dixistin. Kurd di bin tîrsa bêsalix a Nîzamî Cedîd, anga “Pergala Nû” de ne û bêguman ev ji bo wan felaketeke mezin e. Gundên wan ji aliyê berpirsiyarên ku mirov dişînin leşkeriyê ve hatine dagîrkirin, zarokên wan bi zorê ji wan hatine stendin û bi zorê şandine eskeriyê. Vê nûbûnê felaketê hê mezintir kiriye. Loma ne ecêb bû, gava ku di sala 1839an de ordiya tirk li Nîzîbê têk çû, wan jî xwest ku heyfa xwe ji yên ku wan dipelçiqandin bistînin, piçek para wan jî di tevliheviya ku ji bo demeke kurt derket de çêbû. Bi vê kirina xwe, wan tenê hesabê zêde yê ku wê paşê bi pergala nû re ji wan bihata xwestin zêdetir kir. Misilmanên bajêr ji kurdan pîrr nefret kirine an nefreta xwe ya ku ji berê ve hebûye hê xurttir kirine. Di her du salên dawîn de baran neketiye û di encamê de debir bi tevahî hatiye birrîn. Kurdên ku ji birçîna ji gundên xwe derketine, neçar mane ku werin bajêr û li vir kesê ku li wan were rehmê derneketiye. Bi sedan ji wan di kolanan de mirine, rojê bîst an sî kes dimirin. Çaxê ku bihar hatiye, gelekana riya bi saya giya û fêkiyên ku li çolê tîr bi destxistin riya jiyanê dîtine, belê hê jî, di dema ziyareta min de jî, rojê di navbera pênc û deh kesa de li kolanan dimirin. Xela wisa giran bûye ku wan goştê mekruhê mîna pisîk û kûçikan xwarine. Heta goştê mirovan xwarine.

Mirov mirov be, ma gelo mirov çawa dikare li hember vê yeka ku li ber çavê mirov çêdibe, di ber xwe bide. Belê kes, ji bo ku ji wan re bibe alîkar tiliya xwe naleqîne. Ez dikim hişê xwe bixwim. Min ji desthilatdarek gelek pêbawer bihîst ku di navbera çar û pênc hezar

kesan de mirov li kuçe û kolanên Diyarbekir telef bûne. Hemû kesên ku mirine jî kurd in. Di hin gundên ku vala bûne de ermenî jî hebûne, belê mîletê wan li wan xwedî derketiye. Îcar li mala ku ez lê dimînim, çaxê dengê parsê li ber derî tê, eger bi ermenîkî be, an bi awayê “Bi navê Mesîh” bê lavakirin, tafilê xizmetkarek bi pere an bi xwarinê tê şandin. Eger yê parsek bi kurdî parsê bike, qet tu kes bala xwe nade wî. Ez li ber vê dilhişkiya xirîstiyanan şaş mam. Şeva duduyan a ku ez gihîştibûm bajêr, ez ji aliyê ticarek xirîstiyân ê dewlemend ve dawetî xwarinê hatibûm kirin. Li wir min çend rêberên dêrê yên dînî nas kirin. Şîva êvarê, li ser daxwaza min û hevalê min ê ermenî, saet di dehan de, li derve (hewşa malê- FD) dihat dayin. Li gor wextê tirkên, dema adetî saet şeşê êvarê bû. Li gor hesabê me, vê demê, saetekê piştî nivê şevê dikir<sup>[1]</sup>.

Ji ber ku em ê serê sibehê zû biketina rê, me ji mazûvanê xwe rica kir ku medenîbûna Stenbolê nîşanî me bide û şîva me, bi çûna ava ya rojê re bide me. Belê ev ji heddê xwe zêde bêadetî bû û mazûvan dikaribû ji vê yekê re riza nîşan nede. Bi zehmetiyeke mezin me ew dan yeqînkirin, me li hev kir û şîv saet di dehan de hat dayin. Zengînên Diyarbekir bi luksî û dewlemendiya sifreyên xwe, bi tekûziya lîkorên xwe; ez bi xemgînî lê zêde dikim, bi gelek serbestî bi îsrafkirina wan tîr zanî. Li ser vê yekê em, piştî çûna ava ya rojê re civiyan, ji hingê heta saet dehan bêrawest pîpo, nargîle, qehwe û şerab hat. Ser sifreyê bi dehan cûreyên fêkiyên hişkkirî hatibû xemilandin, wisa ku îştaha mirov radikirin. Di nav cûreyên vexwarinan de vazo û qedehên ji ava gulan tije jî hebûn. Ev jî tenê ji bo nîşandanê bûn. Lê kêleka masê satilek

tijî ji ava bûzê hebû, di nav de tasek hebû û xulaman ji vê derê qedehên mêvanan tije dikir. Li navê garson digeriyan, bi kûpên destê xwe yên tije araq, ji yên ku ev vexwarina hişk vedixwarin re xizmetê dikirin. Bifikirin, seremoniyek bi vî awayî şeş, heta sê saetan dajot..”

Gelo di dema vê nangiraniyê de berpirsiyarên dewletê çi dikirin. Helbet li tevahiya axa dewleta Osmanî xela nebû û dewleta ku bi darê zorê bi hezaran mirov ji bo şandina şer û sitendina eskeriyê dicivand, eger bixwesta dikaribû tasek şorbe ji hemwelatîyên xwe yên li ber mirinê re jî rayî bikira. Em siyaset û helwesta dewletê ya li hember xelaya li Diyarbekir cardin ji rêzên nivîskar bixwînin:

“Xela wisa berbat bû ku nufûsa li gundan vala bûbû, têkiliyên xwezayî, têkiliyên eqrebayî û exlaqî ji hev ketibûn. Dê û bavan, ji bo bidestxistina loqek nan keçên xwe difirotin, keçên ku dê û bavên xwe winda kiribûn, xwe difirotin kesên ku wê ji wan re bibin alîkar. Di hemû vê dema bêkeys de, îdarekarên tirk qet nefikirîbûn û xem nekiribûn ku daxwazên gelê xwe yên ku ji ber xelayê dimirin bînin cih û wan xelas bikin. Ez fikirîm ku ez serî li paşayê Diyarbekir ê ku cinawirê mirovan e û firehiya wî bi qasî bejna wî ye, bixînim; belê her kesî got ku bêfeyde ye. Min jî dev jê berda. Ya rast, tirk difikirin ku ev fersendeke baş e, da ku ji hemwelatîyên xwe yên xerab xelas bibin. Loma bi daxwazên mirovî, li hember nêrîna taybetî ya siyaseta dewletê rawestin, beredayî bû (r.121).”

[1] Wek hemû rojhilatîyên tirk ji roja xwe bi çû- yina ava ya rojê re dest pê dikin. Ango li gor wan, gava ku roj diçe ava saet duwanzdeh e. Îcar jixwe li gor guherina rojê saet diguhurin.



**Ji Bîrewerîya 74 Saliya Rûdana 08/08/1930  
ya li Kerkûkê...  
DUH Û ÎROYA PIRSA KURDÎ Û KERKÛK\***

**Zahir Rojbeyanî**

**Wergerandina ji soranî: Vedan Adem**

Hikumeta Brîtanyayê belên dabû Hikumeta Iraqê ku heta sala 1932an dewleta Iraqê bike endam di Yekîtiya Netewan (YN) de.

Ji bo bicihanîna vê belênî peymaneke nû pêdivî bû di navbera her du hikumetan de, bi merama destveanîna vê peymanê jî, ku piştî hingê bi Peymana 30ê Hezîrana 1930an hate nasîn. Nûrî Seîd, yekem wezareta xwe li ser rasparda melîk Feyselê I. pêkanî, ku li roja 23.3.1930 destnîşan kiribû.

Nûrî Seîd bo çespandina hikumeta xwe û derbazkirina wê peymana çaverêkirî, hejmareke pêngavên bi navê çaksazî avêtin, ewên li ser astê Iraqê û erebî bû, me ew dem nîn e li ser rawestin, lê yên ku pêwendîya wan bi Kurdistanê re heye, ev e hindek in ji wan:

\* Di 10ê Nîsana 1930î de, bi



**Zahir Rojbeyanî**

beyannameyekê ragihand ku hikumeta wî di kombûna bihêt a Meclisî Ûme (Meclisa Gel) de, dê projeyek derbarê ziman û xwendina kurdî de li deverên bakur (şîmal) danîte ber çav.

\* Rêveberîya perwerdeya Hewlêr û Mosilê û rêveberîya perwerdeya Silêmaniyê li Bexdayê ji hev cuda kirin, li Kerkûkê jî dayreyeke mearifê

bo hemû deverên kurdinişîn damezrand û mamostayekî kurd kire mufetîşê wan deveran.

\* Li ser astê bernameyên xwendinê jî hindek pirtûkên cografya, mêjû, ayîn (ol; dîn), zanist û hindek tiştên din jî kirin kurdî.

\* Wê demê li Kerkûkê heftenameyeke hikumî (fermî; resmî) bi navê *Kerkûk* bi tirkî derdiket, dema ku Nûrî Seîd hatîye ser karî, 4 rûpel jê kirine kurdî.

\* Du stêrk êxistine ser diruşma Iraqê wek sembolek bo kurd û ereban.

\* Kesayetên wek bernîyasa kurd Tofîq Wehbî kire muteserîfê Silêmanî û Evdilhemîd Ebdul Mecîd jî kire muteserîfê Hewlêrê û çendîn kesayetîyên din jî pileyên îdarî û darayî pê rasipardin, wek Salih Zekî û Xelef Şewqî û Macid Mistefa û... Dan û stendinên di navbera Iraqê û Brîtanîyayê de bo girêdana peymana 30ê Hezîrana 1930î dest pê kir, li 30. 6. 1930 hate îmzekirin, hefteyek berîya morkirinê melîk Feyselê I. li 23. 6. 1930 geşte kir bo Ewropayê.

Li 1. 7. 1930 serokwezîr Nûrî Seîd geşte kir bo Ewropayê, lê ew peyman li 18. 7. 1930 bi resmî ragihand.

Sîyasîyên bernîyasên Iraqî derbarê Reşîd Alî Geylanî, Tofîq Swîdî, Kamil Çadirçî, Xefer ebu Timen, Mizahim Paçeçî û çendên din jî gelek bi dijarî dijî wê peymanê rawestîyan. Belê ji aliyê gelên Kurdistanê ve karesat ji wê jî rasterast û karîger bû, çunke wê peymanê çi amaje bo mafên gelê kurd tê de nîn bû... Bi vî rengî li hemû derên

Iraqê bo hera, bi taybetî li Kurdistanê, li Silêmanîyê û Kerkûkê. Dema Melîk çûye seferê erşê Iraqê teslîmê Xazîyê kurê xwe kir ku walî-ehd bû, Nûrî Seîd ku çûbû Brîtanîyayê, Cafer Eskerî yê zava û xezûrê wî li cihê xwe danî bû, ku wezîrê bergirîyê bû di hikumeta wî de, her wiha diyarê Mendûbê Samî Brîtanî jî ku bo hindekarîyên peymanê çûbû Brîtanîyayê, Mêcer Bong li cihê xwe danî bû digel belavkirina deqê peymannameyê, ev sê wekîl rû bi rûyê nerazîbûna xelkê bûn. Li Silêmanîyê Heme Axayê Ewrehman Axa, Şêx Qadirê Hefîd, Reşîd Necîb, Îzet Begê Usman Paşa û welatîyan "Heyeta Wetenî" damezirandin û hinartina (şandina) birûske-yan ji Silêmanî û Kerkûkê dest bi geşe kir. Emîr Xazî kurê melîk Feysel û welîehdê erşê wî li 16ê Tîrmeha 1930an serdana Kerkûk û Silêmanîyê kiribû. Hikumeta Iraqê jî li 5. 8. 1930 şandeyeke bala bo serdana Kurdistanê û hawîşkirina xelkê wê pêk anî, ku pêkhatibû ji serokê hikumetê bi wekalet Cafer Eskerî, wezîrê karê hundir Cemîl Medfey û wezîrê dadê Cemal Baban, bi hevalîniya wekîlê Mendûbê Samî yê Brîtanî li Iraqê. Ev şande li roja 8. 8. 1930 gihîşte Kerkûk û li 9-8 ji wir ber bi Hewlêr û 10-8 çûne Silêmanîyê, serokê hikumeta Iraqê bi wekaletîyê Cafer Eskerî û Mendûbê Samî yê Brîtanî bi wekalet li her sê bajaran digel mezin û cema-werên wan kom bûn û peyama dewleta Iraqê û Brîtanîyayê bi vî rengî gihande xelkê...

### **Serokê Hikumeta Iraqê bi Wekaleta Cafer Eskerî:**

“Min hindek birûske û erzên hindekan xwendin ku nerazîbûna xwe derbirîne li ser hindê ku behsa pirsâ kurdî di peymannamê de nehatîye... Min divêt bigihînme we ku hikumeta Iraqê ya rijde li ser wê bernameyê ji bo piştrastkirina birayên kurd danîye.. Belê hikumeta şikudara melîk Feyselê I. gelek bi dijarî ya rijde li ser binbirkirina her nezeyeka zîyanê bigihînite yekîtiya nîştimanî ya Iraqê, yan ewê hevsûya germ û li gor ku di navbera her du hikumetên dost; Tirkîye û Îranê de têk bidet... Paşî wekilê mutemedê samî Brîtanî pêşkêş kir, wî jî ev çende û gelek tiştên din tekîd kirin ku “Hikumeta Iraqê amade ye û pêxweş e cudahî di navbera reayên şikudara melîk Feysel, kurd û ereban de neke, ewa li dev hikumeta Brîtanya cihê pîtedana yekê ye, ew e ku damezrandina dewleteke serbest û azad bo Iraqê mîsoger bike... Piştewaniya hîç bîzavekê naket, eger dîyar bû ku digel vê sîyasetê naguncît, wek xwestina cudabûna kurdan, min hindek aliyên nemesûl jî dîtin, wiha hizir dikin ku sîyaseta dumaî ya hikumeta şikudara Brîtanyayê handana bizava nîştmanî ya kurdî ye, ev jî her bo îrtîbaka hikumeta Iraqê bi tenê nîn e, belkî ji bo îrtîbak pêkirina her du hikumetên xuşdivî yên hevsêwî; Iraq û Îranê ye...” Li Silêmanîyê bi xwepêşandan û şandina birûske û yadaştnameyên heyeta wetenî û kesayetiyên bernîyas pêşwazî li van gotinên serokwezîrê Iraqê bi wekalet, û wekilê mutemedê

Samî Brîtanî hate kirin, ev kar heta roja 6. 9. 1930 û şerê bi nav û deng ê ber dergehê serayê, û piştî hingê jî berdewamî hebû... Şandeya bala ya hikumeta Bexda demjimêr 10ê spêdê li roja 8. 8. 1930 bi balafirekê gihîşte Kerkûkê, kesayetên maqûl û endamên perlemanî û bazirgan û fermanser û serokeşîr û cemawereke pir li avahîyê (qîşle) pêşwazîya wan kirin, ku serokwezîran bi wekalet û Mendûbê Samî yê Brîtanî bi wekalet, wê axiftinê kirin, ku dengê nerazîbûnê di nav xelkê de bilind bû, digel endamên şandeya bala ya Bexda û ew çêbû ewa rojnameya *Jîyan* (hejmar 257 ya roja 14. 8. 1930) bi dûr û dirêjî amaje pê kiribû, di wê girjbûnê de, wek rojnameya *Jîyan* dibêje, bi hejmar bi tenê 4 kes digel hindê bûn ku Kerkûkê bixine ser Iraqê û bajarên Hewlêr û Silêmanîyê bihêne cuda- kirin, ew çar kes jî ev bûn:

Ebdula Safî Efendî (tirkman bû)

Mistefa Safî Efendî (yeqobî, ku birayê wî bû.)

Faris Axayê Beyatî (ku digotin ereb e, lê di rastîyê de Beyat tirkên azêrî ne û li devera Silêman Beg dijîn).

Şêx Muhemed Hebîb Efendî (ku rojnameya *Jîyan* dibêje “çunke Qazî û memur e, mecbur e”).

Ji bilî vana, kesên di piştewaniya hindê nekir, ku Kerkûkê ji Silêmanîyê û Hewlêrê cuda bikin û bixine ser Iraqê. Ew kesên bernîyasên kurd jî ku di vê kombûna cemawerî de bergirîya kurdistanbûna Kerkûkê kirin, gelek bûn: Ji Muhemed Begê Caf, Seyid Ehmed Efendîyê Xaneqa, Seyid Muhemed Efendîyê Cebarî bigre û vekêşê, dirêje pê hate dan

heta kar ghiştîye hindê, serokwezîrê bi wekalet Cafer Eskerî rabît û bêjite Muhemed Begê Caf: “Bi şerefa hikumeta xwe te temîn dikim ku bi temamî muqereratên Sibet el Umem dê bo we bi cih binîn û ev lîwa jî dê mifayê jê binît”.

Hêjayê amaje pêkirinê ye, ku xelkê Kerkûkê li rapirsîya 25. 2. 1925 ya “Sibet El-Umem” de deng neda hindê ku Kerkûk bixine ser dewleta Iraqê. Her wiha li demê hewabeya melîk Feyselê I. jî de, ku li Tebaxa 1921ê hatiye kirin, dîsan xelkê Kerkûkê mubaya melîk Feyselî red kir... Ku her yekê ji van rûdanan dirêjîyên xwe hene, lê pirs ev e, erê îro û duhîya pirs kurd, belên û peyman û helwest û peywendîyên kurd û ereb û îngilîz û tirk, îran û hemû aliyên pirs kurdî, piştî nêzîkî 70-80 salan çi guherînkari bi ser de hatiye?!...

## II

Kerkûkîyan ji mal û karên wan dernexin, ji hizba wan derbixînin da ku riya rast a kurdîtiyê bibînin

Hindek kes û aliyên siyasî yên xwedî desthilat jî hene, wiha hizir dikin ku pirs kurdî û qeyrana (krîza) hukmî li Iraqê digel morkirina yasaya berwext ya birêvebirinê, hemû dê bi dumahî hatine û... Êdî çi kar digel xelkê nemaye, ji ber hindê rêxistinên seyr ji bo ji xwevekirina vî xelkî dikin û didine dest çarenivîseke ne dîyar, ku yê ronî nîn e, dê wan berve kû ve birêke?!... Yek ji wan teorîyên seyr ên di van roja gazîyan

bo dixwazin, ew e ya ku dibêjin, erkê rizgarkirina Kerkûk û girêdana wê bi Kurdistanê ve, bi tenê erkê Kerkûkîyan e û heger ewan Kerkûkê divêt, bila ew xebatê bo wî bikin!...

Kerkûk wek xak û wek xelk jî, ev e; pitir ji 80 salan e bi her bihayekê hebûye, nasnameya xwe ya dîrokî û netewî parastîye, sereray hindê, bi sedan û heta bi hezaran korên Kerkûkê pişkdarîyeka karîger di bizava rizgarîxwaza kurdî de kirine. Çi caran li bîra kesê nebûye li dema pêşmer- geyetî û berevaniyê de, ku cudahiyê di navbera Qeredax û Xalxalan û Zimar û Zimnako û Pîremegirûn û Hendirên û Zozik û Sefîn û Metîn û Gare de biket.

Her ji serdemê Şêx Mehmedê Hefîd û Şêx Ehmedê Barzanî û Barzaniyê nemir û... Şoreşa sala 43an berdewama kurdî, heta îro jî, ev e cara yekem e hizirên kavilker û xirabkerên wiha bêne gotin, ku her bajarek û bajêrokek, ew bi xwe, xwe rizgar biket... Dijminên kurdan ji wê çendê dimirin!

### **Kerkûk Xwediyê Ji Sisêyan Yek a Gaza Iraqê ye**

Kerkûk xudanê pêncemîn embara gaza jêr-erdê cihanê ye.

Erdê Kerkûkê, yê avî û dêm, têra hemû îraqîyan dike, heger hijmara danîştwanên wê bigihête 30 mîlyon kesan jî, genim û ceh û dan û dikakî dê berhem hênît, ev jî dibîte giranîya asayîşa xwarinê li Iraqê.

Kerkûk riya bazirganî û serbazî û pêk ve girêdana hemû Kurdistanê ye.

Kerkûk tixûbê sirûştî yê berevanî-  
kirinê ye ji jorîya Kurdistanê re.

Kerkûk heta niha nasnameya xwe  
ya parastî, sereray hemû ew ên bi  
serê xelkê Kerkûkê ve înayin, hêşta  
pitirîya danîştwanên Kerkûkê kurd in  
û ne gihîştine haletê bê umêdiyê,  
daku xelk dest jê berde.

Kerkûk ew bajar e ku Edmonds bo  
hikumeta Brîtanî nivîsî û gotî:

"Bê Kerkûk mehal e dewleta Iraqî  
bihête pêkanîn."

Kerkûkek ku ji bo pêkanîna  
dewleta Iraqê ev giringîya wî hebît,  
dê bo Kurdistanê divêt çi giringî û  
pîtepêdana wî hebît?!...

Kerkûkek ku dewletên hawîrdor  
wiha hizir dikin ku heger bixine ser  
herêma Kurdistanê Iraqê, dê bikete  
dewlet... Ez nizamim çawa  
(munezirek) hizra wî bo wê çendê  
diçît, Kerkûkeke wiha ku ew "buda"  
netewî heye, bo xelkê xudanên bajêrî  
bihêlin, ku ji ber enfal û teerîb (ere-  
bkirin) û derbederkirinê û birçikir-  
inê û bi dûvketinê, ku birişt û şîyanên  
kirîya vegeirîne pê nemane?...

Ewên tebenaya vê teorîya cehen-  
emî (destberdana ji Kerkûkê bo  
kerkûkiyan) dikin, niha jî li hindek  
bajaran fişarê dixine ser hindek fer-  
manberên bi eslê xwe kerkûkî, daku  
karê xwe bihêlin û vegeirî Kerkûkê,  
bêyî ku li wir çi karî, yan her jêdereke  
jîyanê bo wan dabîn bikin li hindek  
deran.

1- Ew karmend kurd in û yên biza-  
vê dikin kevnebeasiyên derkirî ji  
ereb û tirkmanan divegerînin ser  
karên wan ê li serdema rijêma berê.

2- Hêşta li Kerkûkê xwandina kurdî  
li hemû qonaxan û li hemû tax û  
deveran nehatîye damezirandin.

3- Hêşta kurrîn û firotina erd û  
xaniyan li dûv biryara 42. ya  
serdemê rijêma berê, ji kurdan re û  
bo kurdan qedexe ye.

4- Teror û kuştina kesayetên civakî-  
îdarî yên kurd, rojane li ber çavên  
desthelatdaran li Kerkûkê dihêne  
encamdan.

5- Çi rêkxiraw û dezgehek, harîkarî  
û yarmetiyê pêşkêşî wan  
kerkûkiyên aware nakin, ew kesên  
pê li cureta xwe û paşeroja zarokên  
xwe naye û vegeirîyane Kerkûkê û  
havîn û zivistanên dijarwêrên par û  
îsal di xîvetan (kon) de borandine.

### **Hindî Rejîma Sedamî Mabû:**

Kerkûk bi erd û xelkê xwe ve,  
karta fişarê bû li ser rejîma berê ya  
Bexdayê.

Heta şerê navxwe yê li seba deshi-  
latê hatiye kirin, Kerkûk sotemeniyê  
wî şerê xwekujîyê bû.

Heta vekêşên her du îdareyan  
berdewam bû, Kerkûk bi erd û xelkê  
xwe ve parsenga havkêşê bû...

Lê digel morkirina yasaya  
berwexta birêvebirina Iraqê, erd û  
xelkê Kerkûkê ew hemû girîngîye ji  
dest da, û ew kerkûkiyên li bajarên  
din dijîn bi vî rengî dihêne dîtin:

Li ser astê wezîfeyê; dibêjin  
kerkûkî hindek cihên îdarî û wezîfeyî  
yên baş dagîr kirine, divêt bo muna-  
fsên xwe ji xelkê wî bajêrî bihêlin.

Li ser astê pîrsa sekinî jî; heger

kerkûkî vegerin dê naçar bin wan awayî û erdan erzan bifirosîn, ku li bar û doxên berê dabûnê, yan wan bi xwe kirîne...

Kurdistanê û seroşniwî xaniyên hindek kesan û tirombêlên hindekên din û kompanîyayên heftser hindekên din jî bi kevneber, hiciz û daxistinê yan hindekên din, naçar bin xoşî û nîmetên dinê bihêlin û vegerin gund û şikeft û çîyayan...

Munezir, bi zorî şandina awareyên Kerkûkê, ev xwestina xwe di bin van perdeyan de diveşêrin:

Dibêjin, kurdên Kerkûkê heger di serjimêriyê de pitirîya danîştwanî derketin, dê bajêrê wan bikevîte ser bi Kurdistanê ve.

Dibêjin, heger pitirîya berbijêrên kurd di hilbijartinên seranserî de serbikevin, ew niwêner dişên di perlemanê çaverê yê Iraqê de Kerkûkê bi-xine ser herêma Kurdistanê, lê ev wiha nîn e, û di deqên yasaya berwexta hukmî li Iraqê, ku dê bibîte tekstê da-riştina destûra hemîşeyî, di çi bend û birrkan de deqeke yasayî ya ronî, yan zimnî nehatîye nûsîn ku amajeyê bi çewatîya çareserkirina pirsê Kerkûkê bidet.

Di yasayê de nehatîye gotin ku heger di serjimêriya Çirîya Yekem ya îsal de, kurd pitirîya xelkê Kerkûkê bin, dê Kerkûk bikevîte ser herêma Kurdistanê.

Her wiha nehatîye gotin ku heger pitirîya nûnerên kurdên Kerkûkê di perlemanê Iraqê de bihête, biryar ev li domahîya vê salê yan li destpêka sala nû hilbijartin bihêne kirin, ku pirranî kurd bûn, dê Kerkûk bixine

ser herêma Kurdistanê.

Di yasayê de ew jî bi ronî nehatîye gotin, ku dê li Kerkûkê referendum bête kirin û heger xelkî bivêt, dê Kerkûk bikevîte ser herêma Kurdistanê. Belkî pêçewanê wê çendê, di yasaya berwext a Iraqê de gelek bi ronî û bi deq ya hatî:

Bexda û Kerkûk di çi keş û hewan de nabît biçine di hîç federalîyekê de, ... Û bo dabirîna Kerkûkê nîye li Kurdistan?!... (Binêre li yasaya ....)

Di deqê yasaya berwext de hatîye gotin ku wiha nabît di Iraqê de hîç herêmeke federal ji sê parêzgehan (wîlayetan) pitir pêk bihêt. Ev jî deqeke zimnî ye ji bo hindê ku qet her çar parêzgehên Kurdistanê (Kerkûk, Hewlêr, Silêmanî û Dihok) neşên pêk ve herêmeka federal pêk bihînin, dîyar e di vî kawdanî jî de dê qurbanî bi Kerkûkê bihête dan, ji ber hindê tenzîrat bo paqijkirina bajarên din ji kudên Kerkûkê dihête kirin!...

Di yasaya berwext de hatîye nivîsîn, ku nabît destkarîya sinorên niha yên parêzgehan bihête kirin, ev jî ya ron e, ku ji bo hindê ye bajêrokên Kifrî, Kelar, Çemçemal, Dûzxormatû û ewên din ne êxine ser Kerkûkê, ne ku hejmara kurdan li Kerkûk vegerîte şêweya xwe ya sirûştî, ku ev jî li Perlemanê Çaverê ya Iraqê çûye ser û ew qeza û nahiye yên ji Kerkûkê hatin dabirrin dê biçine ser bajarên ereban, li wê demê ji sisêyan yek a xelk û erdê Kurdistanê bi yekcarî dê ji dest me biçît, û sinorên Mosil û Tikrît û Dîyala dê bigehine di nav cergê sinorên cografî û îdarî yên

Kurdistanê!...

Di yasaya berwext de bi deq hatîye û dibêjît, hemû kesan bêyî hîç qeyd û mercek bo wî heye li her dereke Iraqê bît, bibîte xwedîyê milk. Ev jî cihgîrkirina her wê sîyaseta erebkirinê ye, ji ber hindê Ednan Paçeçî li demê îmkîrîna Yasaya Berwext de, amaje bi vê birrê kir û ji hemî birr û deqên yasayê gotî:

“Ez şanazîyê bi vê birrê dikim ku mafê mulkîyetê didête hemî Iraqîyan li her ciheke Iraqê bît!...”

Em jî wiha hizir dikin, di Yasaya Berwext a birêvebirina Iraqê de sîyaseta erebkirina Kerkûkê hatîye çespendin, qenaeta me jî ew nîye ku di Perlemana Çaverê ya Iraqê de çendekê, yan gelek ji wan destkeftîyan ji dest bidin ku niha “li ser kaxizan” bo herêma Kurdistanê hatîne tomarkirin!...

Munezîre!... Berêzan, em ên Kerkûkî, heta niha bi hezaran caran bi arezûya xwe em bo viya rawestiyane, heta îdîa jî bît, binaxên viya me dihêl-xeletînin, çavên me bigrin, çunke me umîdek hebû, lê ev car Kerkûk ya li ber rêya hat û nehatê û yan jî gelek ron e û akamên wê jî gelek dizeqin.. Hêvî ye êdî bizav di serdebirina me nekin, em jî dibît êdî li asta îdîa bêyî binaxa viya, xwe xesîm nekin!... Kurdên aware yê Kerkûkê, ewên heta niha jî neveg-erîyane Kerkûkê. Ew dişên xwe heger bo rojekê jî bît bo serjimêriyê, ya ji bo dengdanê û helbijartinan heger bi mêvanî jî bît biçine bajarê xwe, xwe binivîsin û dengê xwe bidin...

Me deftera nufûsa Kerkûkê ya heyî li dema dengdan û serjimêriyan û bo tiştên din jî, em dişên bigihînin cihê meramê, lê Kerkûk ji aliyê sîyasî ve (hatiye ji destdan) bi tekîd vegevandina wê jî ji wê çarenivîsê karekî nîştimanî û helwêsteke mezin divêt, wek ku Barzanîyê nemir li sala 1975an wergirtibû. Ew di demeke wiha de bû ku her du blokên rojava û rojhilatê jî pîlan li ser digêran, lê bi nîvê Kerkûkê jî razî nedibû... Ku digot, “Nedibû ku ji bo Kerkûkê ew hemû destkeftîyên din ên rêkevtina Adara 1970an ji dest bidin!” Aha li wir ew serkirdeyê mezin, ku bi kûrahî li ramana wê ya dîrokî gihiştibû, gelek bi piştrastî vê bersivê dida û digot:

*“Min nevêt di paşerojê de du lawên Kerkûkî di ber gora min re biborin û bibêjin: Te bo çi dest ji Kerkûkê berda?”*

Ev e, helwêst û hestê mênûyî yê Barzanîyê nemir beramber Kerkûkê. Em ji wê çendê piştrast in ku heqekî Barzanî li pişt bît ji nav neçûye û ji nav naçît. Ewan jî li dû hesabên xwe de biçin û xelk û erdê Kerkûkê dikine qurbanê destkeftîyên xwe, dîyar e li ber wan tif û leanetan dikevin!...

Dê bêtînan wan munezîran jî, ger hûn rast dibêjin.

---

\* Rojnameya Xebat - 9. 8. 2004



# Bajarê Kerkûkê Li Rabirdû û Niha

Ewnî Dawûdî  
(Lêkolînerek Kurdê Îraqê li Siwêd)

Arapçadan çevire: Dilkani

Bêguman Kerkûk bajarek rehberdayê dêrînî ye. Lewre mêjûya wî vedigere sedsalên gelek bihurî. Kela wî ya li rojhilatê Çemê Xasse, di hundirê bajêr de li piya, şahidê vê yekê ye. Kerkûk yek ji bajarên dîrokî yên muhîm e ku di dema pêşveçûna bajarvaniya di herêma li navbera her du çeman; Dicle û Firatî de ava bûye. Delîlên mêjûyî didin xuyakirin, ên ku kerpîçên pêşîn danîne bo avakirina vî bajarî Kotî (Gotî) ne. Kolandinên Arkeolojîk diselmînin ku li wir bajarek bi navê "Arebxa" an "Arenca" an jî "Arefa" hebûye. Ansîklopediya Îslamî jî vê rastiye tekîd dike. Lewre derbarê Kerkûkê de tê gotin ku S. H. Gadd û Sidney Smith bawer dikin ku Kerkûka<sup>1</sup> niha heman bajar e ku bi navê "Arebxa" dihate naskirin.

<sup>1</sup> Wek ku Keşe Yûsif di qesîdeyeke xwe de tarîfa wê dike.

Bo vê yekê şaredariya Kerkûkê, vî navê mêjûyî "Arefa" kir navê taxa nû ya ku ji bo karker û erdkarên nefta Îraqê hate avakirin. Paşê ev nav wergeriya "Erefe" ya niha, digel ku babilîyan jê re digot, "Amîxeh" ango "Erefeh". Pirzan Tewfîq Wehbî dibêje, "Kerkûk bajarekî dêrîn e, kevintir e ji bajarê Hewlêrê, li nivîsên mîxî yên di destê me de ji yên herî pêş derbarê Kerkûkê de, ew nivîsa ku di teqwîma coxrafya- ya meşhûr de ye, derbarê mumtele- katê "sercûn" "serkûn" (Akadî, 2530-2473 berîya Zayînî) de ya di teqwîma navborî de em dibînin ku navê bajarê Erbex di nav hin navên din de wek "Aşûriyeh, Lûlûbî, Kûtîyûm, Akad û hwd." Kifş e ku Erbex bajarê Kerkûkê<sup>2</sup> ye."

<sup>2</sup> Resenê navê Kerkûkê ye, bi pênuşa Pirrzana yê rehmetî Tewfîq Wehbî, rojnameya *el-Ittihad*, jimare: 344, În 12.11.1999 sala heştan.

Bajarê Kerkûkê bi heman navê "Erabxa" hatiye navkirin di pirtûka *Destpêka Belavbûna Mesîhyetîyê* di Împeretoriya Îraniyan de (Mîsûbirotmaya û Îran 100-537)."<sup>3</sup>

Di pirtûka *Îraqa Kevn û Nû* de birêz Ebdurrezzaq el-Hesenî hin çavkanî- yên Suryaniyan nîşan daye û dibêje, "... Sdnabal melîkê Aşûriyan vî bajarî ava kiriye." Û Dr. Şakir Xesbak jî di pirtûka xwe ya "Kurd û Pirsgirêka Kurd"<sup>4</sup> de dibêje, "Kûtiyan vî bajarî ava kirine." Di pirtûka *Nêrînên Dîrokî* ya Leyla Namiq Caf de tê gotin, ku "Kûtî di vî bajarî de jiyane û bajarê "Erabxa" ji xwe re kirine navend."<sup>5</sup>

Doktor Şakir Xesbak careke dî di pirtûka xwe ya *Îraqa Bakûr* de dupat dike ku "Sumerî û Akadîyan li xwe danîne ku welatê Kûtiyan ku paytexta wî "Erabxa" ya nêzîkî bajarê Kerkûkê ya niha ye."

Ji lêkolîna me ya derbarê vî bajarî, ango "Arebxa" de em digihîjin zeximkirina gotina ku dibêje, ev bajar ji hêla Kûtiyan ve hatiye avakirin, ji ber ku "Tklî-Nzt" ê pêşîn qiralê Aşûriyan (1255-1218 B.Z.) tomar kiriye ku wî fetha bajarê "Erbex" kiriye. Qiralê Aşûriyan ê pêşîn bûye, wî bajarî dagir

kiriye. Di pey de ketiye destê qiralê Îlamî, Şhlk-Enşşnk (1165-1151)<sup>6</sup>, ango piştî avabûna bajarê "Erbexa" bi deh qernî.

Bo vê yekê avabûna wî ji alîyê Aşûriyan ve dûr tê dîtin. Dîtina mamosta Kerîm Zend ev e, ku di dawîya sedsala şeşan a B.Z. de ji hêla xwecihan ve ji bajarê Kerkûkê re hatiye gotin. Di dema Sumeriyan de ev gotin hatiye bikarhanîn. Ev nav di bingeş de ji "kar" bi wateya xebat û emelê, û ji "kûk" re bi wateya dijwar û birêkûpêk û mezin pêk tê.<sup>7</sup> Her du gotin jî kurdî ne, heta roja me ya îro jî bikar tênê.<sup>8</sup> Lê Pirzan Tewfîq Wehbî bawer dike ku navê Kerkûkê yê niha ji "Kerk-Kele(qela)"<sup>9</sup> pêk hatiye.

Dîrok dibêje ku Kerkûk parçeyek ji Împeretoriya Mîdî bûye. Piştî peymanana wan a bi Balîyînên Nû re, ya ku encama wê têkçûna Împeretoriya Aşûrî û hilweşîna paytexta wê Neynewa (Nînowa) bû. Medan ji bajarî re gotine "Kiyehrek", Sasanîyan jê re "Kermekan" ango bajarê germ gotine<sup>10</sup>, di çavkanîyên Suryanîyan de navê wî "Bîskermay" bûye.

<sup>6</sup> Tewfîq Wehbî, çavkaniya borî.

<sup>7</sup> Kerkûk di Bîreweriya Dîrokê de, Çanda Nû, jîmare: 245, Kerîm Zend, danerê cografyaya Kurdistanê, sala 1957.

<sup>8</sup> Ji wateya bêjeyê ez têdigihêim ku mebest bi vî navî Kela Kerkûkê ye, û bajêr vî girtiye. Lewre bi dîrokê sabit e ku kela Kerkûkê ya zexm, mêjûya wê vedigere hezar salan û her li piya ye û wargeha mirovan e, di salên heştê yê sedsala bîstan de li dora pênc hezar meriv di hundirê kelehê de bich û war dibûn, ev rewşa han kêm e di mêjûya keleşan de.

<sup>9</sup> *Herêma Kerkûk û Hewlândên Guhartina Rastiya wê ya Netewî*, Dr. Nûrî Telabanî, London-1995.

<sup>10</sup> "Germekan" pîteya "g" yê hawê misriyan bi "c" yê tê bilêvkirin. Hêjayî gotinê ye ku kurd jî herêma Kerkûkê û hawirdora wî re "Germiyan" dibêjin di vê dema niha de.

<sup>3</sup> Pirtûka Çi. B. Esmuns, mamostayê lêkolînên Îranî di Zankoya Kopenhagê de, Parêzer Cercîs Fetullah wê wergerandîye Erebi digel perawêzan (çavkaniyan). Ez li vir dixwazim bibêjim ku her du bêjeyên kurd û Kurdistanê li vir min bi destnivîsa kurdî nivîsiye.

<sup>4</sup> Kerkûka Îraqî hembêzîyara neteweyên xwedî şaristanî û çandên cûrbicûr. Reûf Mihemed Elî El-Ensarî, lêkolînerê Avahiya Îslamî, rojnameya Elheyat, jîmare: 13356, Şemî, Çiriya Pêşîn (Oktobir) 1999.

<sup>5</sup> Kerkûka Îraqî hembêzîyara neteweyên xwedî şaristanî û çandên cûrbicûr. Reûf Mihemed Elî El-Ensarî, lêkolînerê Avahiya Îslamî, rojnameya Elheyat, jîmare: 13356, Şemî, Çiriya Pêşîn (Oktobir) 1999. Tewfîq Wehbî, çavkaniya borî.

Gava ku Selûqîyan (nisbeta bi bal yek ji serdarên Îskender ve ye) hin beşên bajarên her du çeman dagîr kirine, Kerkûk bi "bajarê Selûqîs" hate navkirin, bo vê yekê hin dibêjin, "Kela Selûqîs". Di pirtûka *El Mincid Fîlalam* çapa wê ya duwanzdehem de bi "Kerka Dibîs Selux" bi nav bûye. Heman ew nav e di pirtûka Dr. Nûrî Talebanî<sup>11</sup> de "Garhha De Beth Selook" e.

Her du lêkolînerên bermahiyan (asaran) ên Îraqî; Baqir Taha û Fuad Sefer (Dr. Cemal Reşîd li dij wan e.) bawer dikin ku navê Kerûkê têkiliya wî bi gotina "gurgur" ve heye. Ev gotin jî Kurdî ye. Ji dengê "Agir" û "Ronahîyê" hatiye girtin. Lê "Baba Gurgur" ev navê niha yê ku ji herêma neftê ye, ji nêzî bajêr re tê gotin, bêjeyeke Kurdî ye. Wateya wî "Bavê Nûranî" ye, bingeha wî wek ku parêzer Ebas Ezawî dibêje, navê şêxekî meşhûr bûye. Şêxek ji şêxên Bektaşiyên Kerkûkê navê wî "Baba Gurgur"<sup>12</sup> bûye.

Hinekan gotiye ew agirê ezêlî yê ku ta îro bêrawestî pêtî dide, di dawîya salên 550an ên B.Z. de, di serdema Nebûxez Nesser (qiralê Babîlî) de derketiye.

Şêx Yaqût el-Hemewî qala Kerkûkê bi navê "Kerxênî" dike û dibêje, "Kelehek di erdekî nizm de xweş ristî, di nava Daqûqa û Erbilê de, li ser girek bilind, avahiyên li dora wê hindik in."<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Dr. Nûrî Telebanî, çavkaniya borî.

<sup>12</sup> Ebbas el-Zawî, *Mêjûya Îraqê di Navbera Her Du Dagirkeriyan de*, beşa pêncan, r. 104.

<sup>13</sup> Şêx Yaqût el-Hemewî, *Ferhenga Bajaran*, beşa sêyem.

Ez nanihêrim li wê dîtina ku dibêje navê niha yê bajarî di dema Tîmurleng de jê re hatiye gotin. Çi gava ku qal û behsa dîtînên derbarê hîmê navlêkirina Kerkûkê û dêrînîya bajarî de bête kirin, bêguman avakirina wî vedigere hezarê duwem ê beriya Zayînê.<sup>14</sup> Ji belgeyên bidestketî hatiye zanîn ku li gundê "Terkelan" a ku bi 12 km. dûrî Kerkûkê ye, Kerkûk perçeyek ji bajarên Kaşîyan e (li nik hinek dîrokzanan ew in bapîrên kurdên niha), yên ku di dawîya 1600ê beriya Zayînî de Babîlê dagîr kirine.<sup>15</sup>

Encama axaftinê, Lêkolîner Cercîs dibêje, "Kerkûk navek mêjûyî ye, dûman li serê nîn e, ji wê herêmê tevî re navekî wî yê dîrokî heye, ê ku mêjûzanên ereb û misilman wî nas dikin, ew jî "Bacirmî" an "Kermîk" e.<sup>16</sup>

Kerkûk ji parêzgehên (wîlayet) Îraqê yên din cuda ye, ku bajarek bi bîrên neftê malkar e, cûrbicûr niştecihê wî hene, gelek bûyerên bixwîn lê jîyane, gelek siyasetên nemirovî lê qewimîne derbarê rûniştvanên wî yên bingeşin de ku kurd û li dû re tirkman û bêguman Mesîhî jî ji niştecihên wî yên kevn in. Wê tevkujîya ku Tîmurleng anîye bi serê wan de şahidê vê yekê ye. Hebûna Mesîhîyan li bajêr gelek kevintir e ji hebûna ereban û tirkmanên li wir.

<sup>14</sup> Baldayinek bi dest ketiye di pirtûka "Bajarên Nava Her Du Çeman, Şaristaniyên Babîlî û Aşûriyan", Vêkxistina L. Dilabort, bêjeya "Kûr Kûr" ew derbirîneke bi gelemperî ji alema şêna bi niştecih re tê gotin, lê bi taybet ji derveyî tixûbê Sumeran re, dibe ku li wir têkilî di nav "Kûr Kûr" û navê "Kerkûk" ê niha de hebe, bi taybet gava ku em bînin ber çavê xwe ku Kerkûk li derveyî herêma "Sumer" e.

<sup>15</sup> Parêzer Cercîs Fetullah, *Zêdebûnek bo Borîya Nêz*.

<sup>16</sup> Parêzer Cercîs Fetullah, çavkaniya borî.

Kerkûk di heft esran de naven-deke girîng bûye ji bo Nestûriyên Mesîhî, her tim Kurdî bûye ji bo Usqofên Keldanî. Xwedî şanazî ye bi kevintir dêra di alemê de, ku di nîvê duwemîn ê sadsala pêncan a Zayînî de hatiye avakirin. Ji bo bîranîna şehîdên zilma qiralê Sasaniyan Yezdgurdê duwem (438-457) bi navê "Dêra Şehîdan" hatiye naskirin. Tirkên Osmanî di 1918an de wî kiribûn barxana pêwis- tîyên cengê û xurdemenîyan. Li nik nêzbûna hêzên Brîtanî ber bi bajêr ve, wê dêrê bi tevayî kavi kirin.<sup>17</sup>

Dr. Şakir Xesbak derbarê hebûna Mesîhiyan li bajarê Kerkûkê de ya vê sedsalê wiha dibêje, "Rêjeya suryaniyan di parêzgeha Kerkûkê de gelek hindik e, di bajarê Kerkûkê de bicîh bûne. Koma wan ji keldanî û asûrîyan pêk tê, digel jimareyek hindik ji ermeniyan. Dîyar e ku jimareyeke mezin ji wan ên ku li wir bicîh û war bûne di dawîya Cenga Mezin a Pêşîn de di şîrketa nefta Îraqê de xebitîne.<sup>18</sup> Ji destpêka çaryeka sedsala bîstan heta roja me ya îro di ser Kerkûkê de çend merheleyên bi xeter û aşîkar bihurîne. Kerkûkê serhildana xwe dîyar kir û pênc salan ji derveyî dewleta Îraqê ma. Ango ji sala 1918an ve. Di wê demê de alaya Îraqî li ser avahiyên wê bilind nebû.

## Bûyera Şerê Leşkerên Asûrî

Yek ji bûyerên xemnak ên ku di ser Kerkûkê de bihurîne, bûyera pevçûna nava leşkerên Asûrî<sup>19</sup> û rûniştvanên xwecihî yên di nav bajêr de ye. Ev yek ji wan merheleyan e ku divêt meriv li ser raweste û birame, da ku meriv jê wane (ders) bigre û rewşa Kerkûkê ya wê demê rave û ronî bike. Bo vê yekê ravekirina nihêrînên cûrbicûr derbarê vê rûdanê de ez sûddar dibînim.

Bi dîtina Dr. Qustentîn Betrofiç "... karbidestên neteweyên cûrbicûr fit kirine û wan bera hev dane. Hemû karbidestên Îraqî -ji bilî Refet Paşa serwerê kevn ê Mosilê ku gelek hestiyar bû bo pirsgerêka asûriyan, û dixebitî ji bo yekîtiya nava gelên cûrbicûr ên Îraqî- hewl didan agirê fitnetiyê geş bikin di nava netewan de, ku gelek bûyer şahidiyê li ser vê yekê dikin, digel wî şerê bixwîn ku di 4ê Gulana 1924an de li Kerkûkê qewimî. Pirsgerêk li sûkê dest pê kir, di nav firoşkarên tirk ên xwecihî û leşkerên asûrî de. Dû re li kolanên bajêr belav bû. Heta ku serdarîya asûrîyan bêgav bû ku hin yekîneyên leşkerî û hin hêzan bihinêre (bişîne) bajêr. Bes wê demê şer rawestiya. Lê roja li dû re misilmanên xwecihî êrîş birin bi ser malên asûriyan de. Wê gavê karbidestên îngilîzî dest bi girtina sedem û egerên şer kirin û wan dadgeh kirin."<sup>20</sup>

<sup>19</sup> Hin nivîskarên asûrî bawer dikin ku guhartina tîpa "ş" yê bi "s" ye, li Îraqê asûrî bi asûrî tên naskirin. Her çend bi fonolojiye ve têtê girêdan, lê ew ji viya gelek kûrtir e, ji vê guhartina hêsan a her du pîtan (tîp) re wateyek siyasî û fikrî heye di fikra Îraqî de. Armanca wan ew e, ku bibêjin asûrî ne asûriyên kevn in, wan ên ku Împeratoriyeke fireh ava kiribûn û di hezarê pêşîn ê beriya Zayînê de li gorepanên dirêj û fireh li herêma El-Hîlal û El-Xesîb (Heyva Berdar, bideramet) serwerî kirine. Asûrî di hizra Îraqî de, Ebremer Şibîra, macîstêr di ilmê civakî de, Kovara Eştar, jimara pêşîn, sala pêşîn zivistana 1999.

<sup>20</sup> F. B. Matyîf (Barimtî), *Asûrî û Pîrsa Asûrî di Sedsala Nû de*, wergera H.D.E. El-Ehalî bo weşanê.

<sup>17</sup> Parêzer Cercîs Fetullah, çavkaniya borî, Bo zêdebûna agahdariya derbarê dêrên kevn de serî li pirtûka "Tur-Abdîn" dide, vêkxistina "Hollerwoger" bi zimanê Tirkî û Elmanî û Îngilîzî. Mînak li wir navê hin dêrên kevn hene, ew bi xwe dêrîntirîn ji wan ên lêkolîner, Parêzer Cercîs Fetullah gotine. Mînak dêra "Mor Hsabon" li gundek nêzî Mîdyadê di dawîya 400î de hatiye avakirin. Agahiyên ku min gotin, encama guftûgoyên bi hinek dostên sûryanî re bû, li Siwêd.

<sup>18</sup> Dr. Şakir Xesbak, *Îraqa Bakur*: Lêkolîna hawîrdorên wê yên xweristî û mirovahî, Çapxaneya Şefîq, Bexda, 1973.

Lê dîrokzanê Îraqî Ebdurrezzaq el-Hesenî ji hêleke din ve li bûyerê dini-hêre û dibêje, "Di 4ê meha Gulana sala 1924an de komek ji leşkerên asûrî li sûkên Kerkûkê hin pêwistîyên xwe dikirrîn. Hinek ji leşkeran û yek ji dêmanîyan pevdiçînin, yek ji leşkeran birîndar dibe, yên din direvin navendên xwe. Hawar didin hevalên xwe û hemû bi hev re alavên kuştin û wêrankirinê hildigirin, ji navendên xwe derdikevin, rastê kî tîn agir lê dibarînin. Du polîs dixwazin bibin asteng, her duwan jî dikuvin. Serkarê polîsan Murad Rehmetullah û îbn-Mûbarek derketina hêzên polîsan ji navendên wan asteng dikin, serdarên polîsên Brîtanî vê yekê dixwaze. Xwecih (bajarîyên sîvîl) bêgav dimînin ku xwe biparêzin. Leşker xwe diavêjin malên mesîhiyan, ji malan bi xwecihîyan re şer dikin, ên tîn kuştin, ên tîn birîndarkirin; jimareya birîndar û kuştîyan nêzikî dusedî dibin."<sup>21</sup>

Di 5ê Gulana sala 1924an de nûnerê Îngilîz H. Dûbs agahdarî dide, têde ev heye: "Karesata duh serê sibehê karîgerîyek pirr li ser min kir, ji roja pêşîn ve em leşkerên asûrî ji Kerkûkê derdixin, dibin cîyekî dûr. Hin serdarên Brîtanî hatine bijartin. Wê bi lezûbez lêgerîna bikin. Ez soz û bext didim we (bo xwecihîyên Kerkûkê) gava gunehê yekê ji wan biselme, em dê di sizakirina wî de kêmasî nîşan nedin, ên ku zirar û zîyan dîtine jî dê zirar û zîyana wan bê dabînkirin."<sup>22</sup>

<sup>21</sup> Ebdurrezzaq El-Hesenî, *Mêjûya Wezîrtiyên Îraqê*, beşa pêşîn û çapa wê ya heftemîn a fireh û zêdekirî.

<sup>22</sup> Ebdurrezzaq el-Hesenî, çavkaniya borî. Hinek kitkîten din hene, em li vir nikarin qala wan bikin.

Lê di pey viya de gelek dît ku ew dadgehkirina ku hatibû sozdan di ser re bû, lewre dozê birin dadgeheke taybet. Heyeta vê dadgehê ji serokê dadgeha pêşîn a Kerkûkê el-Mistîr Brîcard bi serokî, endamê dadmendê Kerkûkê birêz Amin Nezmî û dadmendê aşîyê Ebdilkerîm Kerkûkî, efserek Brîtanî ji serokatiya esmanî û el-Mar Şemûn patîkê asûrî pêk dihat. Raya giştî li rû hebûna patîk di dadgehê de derket.

Lê gotinên brîtanîyîyên ku ji rêvebirina Îraqê berpirs bûn, ev bûn: "Di bûyera Kerkûkê de jimareyek ji misilmanan hatine kuştin, li ser destê du komên di bajêr de digerin. Agir berdane ser her kesên ku dinen misilman in."<sup>23</sup>

Karbidestê bilind yekîneyek pîyadeyên Brîtanîyê şandiye Kerkûkê da ku giyanê Mesîhiyan biparêze ji tolhildana Misilmanên ku bi çavê serê xwe dîtîbûn ku çawa Mesîhiyan malên xwe ji leşkeran re vekiribûn û derfet dabûn wan ku bikevin hundir û bi xwecihîyan re şer bikin."<sup>24</sup>

Lêkolînerê Îraqî Cercîs Fethullahê parêzer derbarê destpêka vê bûyerê de hin kitkîten hûr ên ku me di çavkaniyên din de nedîtine vedibêje. Lewre ew bûyerê bi awayê ku hatiye dinirxîne ku dibêje, "Di serê sibeha 4ê Gulana 1924an de du leşkerên asûrî ji bo kirrîna pêwistîyên xwe tîne sûkê, ew û firoşkarên tirkman bi dev didin hev, paşê vedigere şerê destan û hin dikandarên din jî tevî dibin. Hinek dibêjin, ev bûyer ji rûyê hin gotinên kirêt çêbûye, hin gotinên ku li dilê meriv dikevin,

<sup>23</sup> Ebdurrezzaq el-Hesenî, çavkaniya borî.

<sup>24</sup> Ebdurrezzaq el-Hesenî, çavkaniya borî.

agir di xwîna rojhilatîyan de dadidin û meriv nikare xwe li ber wan bigre! Di rûniştina dadgehkirina leşke-rên berguman de ji şahidan hatiye bihîstin ku tirkmanan ji leşkeran re hin gotinên ku bi şeref û namûsa meriv dikevin gotine, wek "Hûn dê herin şer ...!.. Wê gavê em dê bi jinên we wiha, wiha bikin!..." Digel bi îşaretên bi dest û endamên din, îşaretên biwate! Bi rastî viya ne destpêk bûye, belkî encama nefret û hêrsa wan a razayî bûye. Ji dema wan biyanîyên ji derve hatine Kerkûkê û di kolanên wî de bi qureti dimeşîyan, nûnerîya hêzên dagîrker dikirin." Li jorê di rûpela 736an de bi ser ve dike: "Tişteki din jî, ku tu çavkanîyên Îraqî ji binî ve qal nakin heye, ku hinekan xwecihîyên çekdar fit kirine, ew jî ji bo tolhildanê radibin di roja duduyan de êrîş dibin taxa mesîhiyên Keldanî, malên wan talan dikin, deh û tişteki ji wan dikujin, yek jî dadgeh nabe."<sup>25</sup>

Piştî du sal ji dîroka bûyerê, di 29ê Pûşpera 1926an de, di bin zordestiya îngilîzan de hukumeta Îraqê, biryara lêborîna sizadiyîyên (cezaxwarîyên) di bûyerê de, da. Dadgeha taybet bo heşt merivan cezaya bigirtîgehê ya herûher (muebet) û pênc salan jî dabû yekî. Lêborîn ji bo van egeran bû:

- a) Tawanên ku wan kiribûn encama fitkirinên berwest bûn.
- b) Biyanîtiya wan di vê niştimanê de, ji bo ku reha bibin ji karesat û xaxên tûşî wan bûbûn û bi rengekî xweş û hêsan di bin parastina Hukumeta Îraqê de bijîn, li welatên cûrbicûr

koçber bûne. Ji ber vê yekê hêjayî lêbûn û dilnermiya qiral in.

c) Bihurîna gelek dem di ser bûyerê de. Jibîrbûyîna encam û karîgerîyên bûyerê bi rengekî wisa ku ne hêja ye heta dawîya wê sizayê dirêj di girtîgehê de bimînin.

d) Binemal û malbatên wan, di rewşekê de ne ku meriv ji wan re digrî, di tenganîya pêwistîyên jiyanê de ne.

e) Lêborîna ku tete xwestin bi hinek mercan ve girêdayî ye. Lewre dê tîkûz serbest nebin. Dê li warekî diyar de bin, di bin çavdêriyê de bin. Ev yek egerê lêborînê ye. Meclîsa wezîran biryar girt ku wan hemûyan bihinêre (bişîne) gundê "May" a li bakûrê rojavayê Îmadîyê ye.<sup>26</sup>

Sedem û egerên nepenîyên di pişt bûyerê de çi dibin bila bibin, ê ku gava qal û behsa wan bike, divêt dîr nemîne ji qala destûrdarê wê demê, ji hestên gihanî yên encamên Cenga Cîhanê ya Pêşîn, ji rola tevgerên hêlên dijber di dema cengê de, karîgerîya vê rolê di dilê xwecihîyan de, ku cûrbicûr netew û cûrbicûr dîn bûn. Osmaniyan di serweriya bajarî de ji ber zimanê hevbeş hêmanên tirkmanî di ser kurdan re digirtin. Ji ber vê yekê tirkmanan xwe serwerên bajêr didît. Yek nedişîya bikeve qirika wan. Bi reva Osmaniyan di Cenga Cîhanê ya Pêşîn de, ev rewş di eleniya tirkmanan de guherî. Leşkerên asûrî di cengê de roleke girîng lîstin di leha hêzên dijber ên Osmaniyan de. Bo vê yekê di hêla tirkman û gelek

<sup>25</sup> Cercîs Fetullah, *Iraq di Serdema Qasim de: Boçûn û Bîrewerîyên 1958-1988*, beşa duwem.

<sup>26</sup> Ebdurrezraq Elhesenî, *Mêjûya Wezîrtîyan*, beşa duwem, "Tevahiya raportên civata wezîran ên mehên Nisana Pûşber 1926, r. 160-162",

kurdan ve nehatin heskirin. Ji ber ku leşkerên asûrî di şer de li dijî daxwazên Şêx Mehmûdê Hefîd bo hebûna kurdan, hêla îngilîzan kirin; li ser hesabê îngilîzan di pelîşandina şoreşa Bîtsî de roleke aşîkar lîstin. Ev şixul bûn sedemê nefreta misilmanên bi sedsalan di bin sîya alaya îslamê de jîyabûn, ew alaya ku Babê Alî di Îstanbulê de nûnerîya wê dikir. Hebûna wan Mesîhiyên çekdar di wî bajarê ku heta duh ji çarçoveya serweriya îslamî dihat dîtin, li dijî hestên wan û serweriya wan bû. Wan asûrîyên ku li ser destê Osmanîyan eziyet xwaribûn di dema cengê de, di heman rewşê de bûn. Fîtkarê binge-hîn bo wê rûdana xemnak ew giyanê nefret û hezîya nava her du hêlan bû.

Meha Tîrmehê li nik rûniştvanên herêma nava her du çeman îlahê erzanîyê ye. Vê mehê bi xwe, ango pîrr bi nîsbet Îraqîyan ve cudatiya wê heye ji mehên salê yên din. Şoreşa 14ê Tîrmeha sala 1958an di vê mehê de qewimî, da ku berê Îraqê biguhêre û vegere bi hêleke din, ji layê Brîtanya ve hatibû pîlankirin. Derbarê 14ê Tîrmehê de gelean nivisîne. Bi qasî derbarê vê dema kin ji temenê Îraqê a tijî bûyer û guhartin de hatiye nivisîn, di mêjûya Îraqê ya hemdem de ew qas nehatiye nivisîn. Pirranî yekdev in ku jê re dibêjin, "Şoreş". Pirranîya gelê Îraqê vê yekê diselmînin. Hinek din jê re dibêjin, "Guhartin û Diya Pirs-girêkan". Heta ji wan hatiye li dij cengîyane, belkî hevalbendiya di wê de gihîştîye dewreyê tixûb. Hinek hene jê re dibêjin, "Bizava Efserên Azad".

Di hivdehê meha sala 1968an de, bê heylêbûn, Baasiyan deshilatdariyê ji hemûyan girt, heta roja me ya niha. Û herêmê kaşî tirajedî û karesatan kirin ku hemûyê Îraqê ji wan dikîşînin, bi taybetî Kerkûk (qal û behsa wan paşê dê bête gotin), di demên dahatû de bi sedem mîrata giran ya ku Îraq pê ve hatiye qeydkirin em dê ji wan hê pîrr bikişînin! Bîranînên Kerkûkê yên tahl bi giştî di meha Tîrmehê de hene. Di 12ê Tîrmeha sala 1946an de bi hindikî deh şehîd bûn digel bîst birîndaran di karberdana Gawirbaxî de.

### **Karberdana Gawirbaxî**

Pîlankara karberdanê Partiya Kominîst a Îraqê bû. Lewre wê îşaretê destpêka karberdanê di roja 3ê Tîrmeha sala 1946an de da. Bi nêzî pênc hezar karkerî vê bange-waziyê pejirand. Daxwaza wan a binge-hîn zêdekirina mizeya (ûcret) rojane ji sedî 80, heta 250 fîlsî bû, û bo bidestxistina hinek mafan bû. Wek sazkirina komeleyê, birêkûpêkkirina dabînê (sîgorta) li dij nexweşî û karberdan û pîrîyê û hwd. Pirranîya karkeran ji şîrketa nefta Îraqî bûn. Piştî çend rûniştinan negihîştin çareserîyek ku her du alîyan razî bikin. Karkeran kiribû adet ku rojê çend katjimêr li baxçeyê Gawirbaxî bibihurînin. Di duwanzdehê Tîrmehê de karkeran dît ku hêzên polîsan ji sê hêlan ve dor ji wan girtine. Di destpêkê de bi daran li wan dan, piştî jihevketina wan, gule li wan barandin. Çi bû û çi nebû!... Piştî lêkolînê hat dîtin ku hemû kuştî ji pişt ve gule li wan ketine.

## Bûyerên Kerkûkê yên bixwîn di Tîrmeha 1959an de <sup>27</sup>

Sêzdeh sal piştî karberdana Gawirbaxî di vê mehê de, di çardeh û pazdehê Tîrmeha sala 1959an de li bajarê Kerkûkê hinek bûyerên bi xwîn hatin jîyîn. Qurbanîyên wan ji xwecihiyên Kerkûkê bûn; sîh û yek (31) kuştî û bi nîzîkî sîh (30) birîndarî. Ev jimar li gor pirtûka *Îraq* ya Hena Betatû ne, lê li nik Cercîs Fetullah parêzer, "32 kuştî û 130 birîndar bûne". Pirranîya wan tirkman bûne, di encama nijadperestîya qewmî û pevçûna vê yekê de. Di 22ê Pûşpera sala 1963an de bi ser jimareya qurbanîyan ve bîst û heşt kesên din jî hatin daleqandin. Pirranîya wan destê wan tevlî xwîna qurbanîyên pêvajoya 14ê Tîrmeha 1959an nebûbû. Ji bilî çar tirkmanan, ên din kurd bûn. Tevlî ku 43 sal di ser wan bûyerên bixwîn re derbas bûye û digel xebatên hêlên dijber ên wê demê jî, hîn perde ji ser berpîrsên bingeîn ên wan bûyeran ranebûye. Her wisa ranebûye ji ser fitker û pîlankerên wan bûyeran di pişt perdeyê de. Her wekî ku dîyar e, lehengên vê şanoya bixwîn ji kurd û tirkman û ko-minîstan bûne. Mamoste Hena Betatû, serokatiya Partiya Kominîst a Îraqê ya berê dikir ji bo tedvîrgerandina vê bûyerê. Lewre dibêjin "Niha baş xuya bû ku ew bûyer nehâtine tedvîrkerin ji alîyê mezinên wan ve, ango ji hêla kominîstan ve û çavgiirtinî jî jê re

<sup>27</sup> Qala kitkita bûyerê dûbarekirina ku meriv dibetilîne ye. Belga derbarê wê de nivîsiye û her hêlek guneh avêtîye ustûyê ê din. Bo vê yekê li vêrê qala dîtinên mêjûvanên ku wan bûyeran bigiyanek bê alîdarî û dûrê hestên jîheddeer, girtine dest, em dê bikin..

nekirine.<sup>28</sup> Nîjadperest sûcî diavêjin stûyê kurdan de. Refîq ebû Surûd, wek ku Cercîs Fethullahê parêzer vî navî jê re dibêje<sup>29</sup> berpîrsên vê bûyerê karkerên şîrketa nefta Îraqê dibînin. Tirkman jî dibêjin, ew tiştê di wê pêvajoyê de qewimî karkeran tevdîr kiribû. Di pişt wî de kominîst û kurd bûn. Kurd jî bawer dikin ku fitkirin ji hêla tirkmanan ve dest pê kiriye. Berîya rûdanê bi çend rojan dirûşmên fitker berze kirin. Semed çi dibin û ê ku vê tevdana xemnak kiriye kî dibe bila bibe, lê metirsiya şerên Kerkûkê dê bidome, wek çirûskeke ku tibabek dînamîtan dîtqîne! Êdî wê gavê xebata ji bo ku viya bi fitkirinê bû yan jî bi tevdana kî bû? Tu sûdê nade.<sup>30</sup>

Dr. Nûrî Telabanî wiha bawer dike, "Dîyarkirina sedemên bingeîn ên wê bûyerê gelek zor e, lewre hin sedemên ku hev temam dikirin hebûne, her du hêl jî ketine bin karîgerîya fitên desthilatdariyê, rola fitên komên neteweyî, fitên Baasîyên hevalbendên tirkmanan û rola hin sedemên derve jî hebûye."<sup>31</sup>

Ev dîtina Nûrî Talebanî ku rola fitkirina desthilatdariyê tê de heye, tê zexmkirin bi baweriya Cercîs Fetullah ku dibêje, "Li wir xelegeke windabûyî heye, bi ravekirina rastîyên vê xalê, tiştên ber çav. Piştî

<sup>28</sup> Hena Betatû, *El-Îraq*, pirtûka sêyem, Qominîst û Baasî û Efserên Azad, wergêra Efff El-Rezzaq.

<sup>29</sup> Di axaftinek de ku kovara Çanda Nû weşandiye 6. 9.1983. Cercîs Fethullah, *Îraq di Serdema Qasim de*, boçûn û bireweriyên 1958, beşa duwem, 1988.

<sup>30</sup> Cercîs Fethullah, *Îraq di Serdema Qasim de*, boçûn û bireweriyên 1958-1988, beşa duwem.

<sup>31</sup> Dr. Nûrî Talebanî, mamostayê zankoyê di zagonê de, *Herêma Kerkûkê û Hewlêdanê Guhartina Rastiya Neteweyî*, Londra, 1995

bûyera bixwîn, serwerê leşkerî ku karkerek di fermana Qasim de bû, lijneyek lêkolînê şiyand, bi serokatîya orgeneral Ebdurrehman Ebdusetar, bi endamtiya qazîyê Dadgeha Temyîzê Wedî Curcî û qazî Hafîz Xalîd, yarbay Sebîh Reûf, Serdar, Şakîb el-Mudellel. Min zanî ku nivîsarek dirêj hatiye amadekirin. Birêz Wedî Curcî wê rêkiriye. Armanca lijneyê bicihanîna lêkolîna derbarê bûyerê de, tewqîfa bergumanan û bicihanîna xebatên kişîrkirina kiryar û sedeman. Yekî jî ji wan ên derbarê karesatê de nivîsîna xwe negihîştandine vê belgeyê.<sup>32</sup>

Niha di arşîva Wezaretê Berevaniyê de, li benda musameheyê ye ji bo ku lêkolîner jê sûdê wergirin. Gelo bo çî nivîskaran derbarê vê karesatê de ji bo bidestxistina wê hewl nedane? Gelek ji wan jî şîyana wan li ser vê yekê hebû. Heta sazîyên fermî bi xwe jî vebir egerên wan bûyeran nîşan nadin. Gotara ku serkarê polîsan ji femandariya wan re şandiye, dîyar dike ku tevdan û fitîkirin ji hêla tirkmanan ve bûye. Serkarê ewlekariyê dike stûyê hin beşên leşkerî ku pîrrê wan jî kurd bûne.<sup>33</sup>

Mamoste Hena Betatû di cîyekî din de ji mijara xwe ya derbarê wan bûyeran de, bo ku careke din zexm bike, dibêje "Gava ku bête gotin, ew teqîn

bi pîlan û tedvîr bûye, an ji rûyê keldanî û pêldanên cûrbicûr ên ji heder ku dubare dibin bo nefret û neyartîyên nijadî, yan encama her duwan pev re ye."<sup>34</sup>

Di namilkeyeke bê dîrok de du mezinên tirkman; Teshîn Refet û Şakîr Sabîr, îddîa dikin ku berîya rûdanan bi çend rojan ji êlên kurdên li dora bajêr gelek zîlam anîne nav bajêr. Viya jî bo zeximkirina ku bûyer bi pîlan e, digel ku bûyer dijî wî diselimînin. Gotara Dr. Nûrî Talebanî dibêje, "Efserên kurd roleke mezin listin di desteserkirina rewşên ewleka- riyê de yên xirab bûbûn di bajêr de û bûn astenga destdirêjiya can û malan, û nehiştina cotkarên kurd ên gundên li nêzî Kerkûkê ku bikevin bajarî di sibeha 15ê Tîrmeha 1959an de, gelek tiştên nexweş ên di pey re dê çêbûbûna, asteng kirin."<sup>35</sup>

Bîrhatîyên wê bûyera biêş, her li hişên aliyên tund dixê, agirê nefret û neyartîyê geş dike. Her alî dixebite ku tawan û gumanên berê biavêje stûyê ê din. Bêguman tu aliyek ji wan bûyeran sûddar nebûye. Betatû dibêje, "Bi qasî wan bûyerên Kerkûkê yên bixwîn ku 14-16ê Tîrmehê de pêk hatin, tu tişteke ezîyetê nedaye kominîstan."<sup>36</sup>

Di vê yekê de Cercîs hevalbendiya Betatû dike, "Nehatiye serê Partiya Kominîst a Îraqê û kominîstên Îraqî ji ezîyet û xirabbûna navê wan bi qasî ku wan bûyerên di 14-15ê meha Tîrmeha 1959an de qewimîn ku anîye bi serê wan de..."<sup>37</sup>

<sup>32</sup> Ebdurrezzaq El-Hesenî, çavkaniya borî.

<sup>33</sup> Mamosta Hena Batût, di pirtûka xwe ya navborî de qala vê agahiyê dike û her wisa lêkolîner Ebdurrezzaq El-Hesenî jî qala wê dike, "Raportek ji gerîndeyên polîsan, ku ji parêzger re hatiye şandin: bi nivîsa jimare: 497 û bi mêjûya 15ê Tîrmeh. "Raportek ji gerîndeyên ewletîya Kerkûkê bo gerîndeyê ewletîya giştî bi nivîsa jimare: 6433 bi mêjûya 18ê Tîrmehê.

<sup>34</sup> Hena Batût, çavkaniya borî.

<sup>35</sup> Dr. Nûrî Telebanî, çavkaniya borî.

<sup>36</sup> Hena Batût, çavkaniya borî.

<sup>37</sup> Cercîs Fetullah, çavkaniya borî.

Ev bûyer bi nîsbet kominîstan, bi nîsbet kurd û tirkmanan, wan bûyerên bi jan her û her wek ewrekî reş li ser tîkiliyên wan ên bi hev re kon vedigre. Di sîyaseta wan a pîlankirî de, Baasiyan bo erebkirina bajarê Kerkûkê sudek mezin ji vê yekê dît. Lewre şewata Baasiyan bi kurdan tenê nesekini, tirkman jî girt binê xwe. Ji nav lêkolîna me ya wê serdemê ji dîroka Îraqê, em têgihîştin ku hin aliyan ji rûdanên wan rojên bêyom sûd dîtine, hene. Tenê nav û dengê kominîstan bi wan rûdanan xirab nebû, belkî şoreşa 14ê Tîrmehê bi xwe jî li pêş neyarên xwe tazîm e. Ew dijmînên ku li benda zîllet û kêmahiyên wê bûn, da ku ya herî piçûk, herî mezin nîşan bidin ku şîrketa nefta Îraqê ji rojava heta Komara Erebia Yekbûyî. Tu dev ji şîtatên hevî berde, Îrana Şah, Tirkîye ya hevalbenda Rojava û endama Sentoyê. Ji ber ku bidestxistina wê hêmana ku ber pê dirijyan bo pîskirina Şoreşê û eybdarkirina serokê wê Evdîlkerîm Qasim, bi taybet alavên ragihandinê yên Misrê û di wê rewşê de ku hê di ser şîtata Îraqê ya nû de salek nebihurîye, ya ku bi van hêzên dijmîn dorpeç bûye. Gelê ne mentiqî ye ku pêçiya van hêzan di pişt perdeyê de dafikên nepenî bihonin? Kî bûn maldarên ku alîkariya koman dikirin bi mal? Bi navê kêmkirinên veşarî (Elmûnaqe-satussir-riyeh) hatibûn naskirin û bo windakirina kasayetiyan çepgir û navdarên kurd li Kerkûkê dixebitîn.<sup>38</sup> Wan koman bi maldaran re diketin bazarê û li dij hev diketin berberîyeke pîs û ecêb ku heta niha nehatiye bihîstin.

<sup>38</sup> Vê rastîyê ji min re gelek bi şid û bid got. Ev yek ji mikurên hin ji wan koman bûn di girtîgeha Kerkûkê de, ji girtîyên sîyasî re ku bi wan re di girtîgehê de bûn, hatibûn mikurê, ango bi kirinên xwe yên kirêt hatibûn mikurê qal kir. Ji min re yekî ku guman û şûbheya min di gotinên wî de nîn e, ku yek ji endamên wan Koman

Bo her serîyek mîqdarek mal hebû di komkirineke veşarî de. Koma ku amade bû ji kuştinê re, heta bi erzantir pereyî, ew bû ku serê qurbaniyek û mîqdarek di hate dayin, bidest dixist. Bêguman Baasî û baskê qewmî yê erebî li Îraqê û derveyî wê yên ku li dijî serweriya Qasim bûn, roleke ne hindik lîstin bi avêtina êzingan a nav agirê geş. Piştî di ser wan rûdanan de bihurîna wê tibabê ji zeman, divê em vê pîrsê bikin, ku gelo dem hê jî nehatiye bo pêçana rûpela reş ji mêjûya bajarî, û bo destpêkirina xebata hevbeş ji bo rawestina pêş sîyaseta erebkirinê û bo avakirina bajarê Kerkûkê li ser hîmê têgihîştinê, biratiya netewan, bo gelên dahatû?

Gava ku em bobelat û karesatên ku li ser bajarî de derbas bûne istîsna bikin, mafê Kerkûkê yê ku şanaz bike bi lawên xwe yên ku navê wî bilind kirine di esmanê wêjeyê de ji nava "Mecmûetû Kerkûk" an "Cemaetû Kerkûk" a bi rêz, a ku roleke bingeîn lîstîye di pêşveçûna helbesta Îraqî de. Ber û semereya wan bû wek oksîjena ku helbesta Îraqî hiljenî (tenefus kir) bi derbirrîna helbestvan Ebdulqadir el-Cenabî.<sup>39</sup>

Helbestvan û romannûs Fadil el-Ezawî yê ku dilê cematê ye, ew jî îşaret dike ku "Li bal ruh û giyanê nû yê ku Koma Kerkûkê biriye Bexdayê û bandoriya xwe li ser wêjeya Îraqê hiştîye."<sup>40</sup>

bû û navê wî jî Serbî bû, bi vê rastîyê hat mikurê, bi devê xwe yê tije digot, "Ew bûyer qurbana listîkek bi qirêj a mezinên wan serbest û li derveyî girtîgehê kêf dikin, ew jî ne paşeroja xwe zane û ne zane wê çi bête serê wî. Ew dostê min ê ku vê agahiyê da min wiha dewam kir, "Ez beriya ku bême girtin, min ji Partiya Kominist bihîst ku koman wan kiryanan dikin he ne, lê min digot ev propagandaya dijber e, heta ku ez rastê wan hatim li girtîgehê, li sala 1961an.

<sup>39</sup> *Cûdayîyên Helbesta Îraqî ya Nû*, bijartin û belgekirin û pêşkêşkirin, Ebdulqadir El-Cenabî.

<sup>40</sup> Şahidiya Fadil El-Ezawî, Kovara *Feradis*, jimare: 4 û 5.

## **Koma Kerkûkê**

Koma Kerkûkê di wî bajarî de wateya biratiya neteweyan anî ber çavan ku xuya kirîye piştî neftê nav lê fikir. Pirrnetewebûna wî bûbû sedemê rûdanên bi xwîn, ên ku rewşa dêrana wan zehmet e. Digel taybetiyên bajêr û pirrneteweyîya wî, ev civatê ji lawên wî kom bû. Xweşikiya zimanê nivîsandina wan û dilê helbest û wêjeyê wan civandibû ser hev. Bi vî dixwestin ramanên rizîyayî yên bilindbûyî biguhêrin. Armanca wê nûveda-na herî xweşik, serîrakerîna pêş teqlîdê bû. Yek ji birêvebirên vê civatê ku Serkûn Bûlîs e, wiha pesnê wî dide, "Civandina vê koma çalak di bajarek wek Kerkûkê de, di wê demê bi xwe de, ji mûcîzeyek piçûk ne hindiktir e."<sup>41</sup> Koma Kerkûkê ev e: Fadil el-Zawî, Serkûn Bûlîs, Yûsif el-Heyderî, Enwer el-Gêsanî, Mueyyed el-Rawî, Muhyeddîn Zengene, Selah Fayîq, Celîl el-Qeysî, Can Demû û Peder Yûsif Seîd. Her yek ji vana şopek û bandorek aşîkar û bi rûmet li ser nifşa şêstî ya Îraqê hiştiye, çî di helbestê yan roman yan şanoyê de.

Digel jiyana neyînî ya ku Komê ji hev dûr xistibû di dûgelên (dewlet) alemê de, gihiştina wan û serdanên wan ên kin ji hev nediqetiyên, da ku vegerînin wan rojên ku dilê wan pîrr dixwest, bi awayek banga dehşet û ecêbmayînê fikir. Pîrtirê wan jî Peder Yûsif Seîd bû, ê ku ji dêrê bû û cîyekî amade kiribû bo kombûn û hevdiştin û nîqasha ser qesîde û nûjenî di wêjeya alemê de. Di bîranînên wî de cîyekî teybet ê Kerkûkê heye, ku dibêje, "Du kolan dirêj dibûn di wî bajarê xweşik de, di yekî ji wan de û di şevek bihurî de

rastê helbestvanek gelek rûbiken û zimanşîrîn hatim. Bi pêçîyên xwe helbestvan û nivîskarên din bi rayî min dida. Cudahiya temen û karê rojane me ji hev diqetand. Lewre ez berpirs bûm, di kolana ku navê wê "Kolana Rawestgehê" bû de dijîyam. Gava ku ez rastî wan hatim, xortên teze bûn, li cîyê ku dê pirtûkên evînî bixwendana, min dît ku xerîkî bi wêjeya alemê ne, wek romanên helbestî.

"Tiştê herî xerîb û li ber çavan bi wan re ev bû, ku jiyana xwe hemû dabûn wêjeyê. Bê heskirina dinyayê dijîn, bê daxwazên maddî û erkî, bi vî awayê man heta îro. Ez gava ku rastê wan hatim, karê wan behsa ji nûjeniyê bû, her yek ji wan destxistîyê xwe digihand ên din, ola wan û netewa wan û rêzaniya wan, wan ji hev cuda nedikir..." Peder wiha didomîne, "Me, wê komê her sal serdana wî bajarê xweşik fikir, civînan pêk dihanî, yan di dêrê de yan jî di mala me yekî de."<sup>42</sup>

Ev mûcîze yeke çandî bû ku sîyasatmedaran jê fam nedikirin. Berîya sêsed salî helbestvanê kurd Ehmedê Xanî yê xwedîyê Mem û Zînê bi dengê bilind gazî kirîye û gotiye, "Helbestvan ne berpirsê zulmê ne, berpirs serwer û hikumdar in!"

Digel xebata vê koma hêja bo pêşvebirina helbest û roman û çîrokê bi awayek gelemperî, ew tiştê ku wan ji nifşa şêstî yên din vediqetîne cûrbicûriya netewî û olî ya vê Komê ye. Her yek ji wan re kenda (îrsa) xwe ya dîrokî û ferhengî hildigirt, digihand wê zarê ku pê dinivîsandin (ku erebî bû) da ku wêjeyek ji dengên berî û netewî û olî yê paqij were meydane. Ev cûr

<sup>41</sup> Şahidiya serokê polis, *Feradîs*, çavkaniya borî.

<sup>42</sup> Şahidiya Ebdurehman Mecîd Er-Rîbî, *Feradîs*, çavkaniya borî.

bicûreyahan li dijî sîyasatmedariyê ye, ya ku nakokîyên nijadî diafirîne da ku yek li yekî bixe û ew sûdê jê bigre. Di bûyerên Kerkûkê yên bi xwînê de ev tişt bi xwe bû.

Helbestvanê Îraqî yê bi navûdeng Ebdurrahman Mecîd er-Ribî ji koma Kerkûkê diaxive û dibêje, "Di bajarên Îraqî yên din de komên wêjevanan hebûn ên ku berhemên xwe bi roj-nameyên Bexdayê û kovarên Erebi de diweşandin. Mezintirên wan koman û ya ku zêdetirîn bala meriv dikêşand "Koma Kerkûkê" bû ya ku ji ereb û kurd û asûrî yan pêk dihat û bi Erebi dinivîsand."<sup>43</sup>

Enwer el-Gêsanî ku yek ji vê Komê ye, rengêkî din bi me dide hînkirin, yê xweşik û ronîkerê vî bajarê ku di bin perdeyê de hiştine, wek ku ji bilî neftê tiştek tê de nîn e. Ji rûyê siyasetên bala yên rejîmên dawîn û ji ber kêmnihêrîna

kom ji Kerkûkê hat, xuya bû ji mêjûya dirêj a pêşveçûna hunerî û ramanî ya wî bajarî yê ku her tim cî û war bûye bo hin mirovên ku girêdayê bi huner û stran û raman û hezkirinê ve bûne. Çarçoveya firehtir a Koma Kerkûkê tê de bûn, gava gihîşte Bexdayê ji hin kesayetîyan pêk dihat wek, Suad el-Hurmuza (nivîskar, rojnamevan, bêjer), Ebdussemmed Xanîqah (romannivîs, parêzer), Qehtan Necatî el-Hurmuza (romannivîs), Îsmet Necatî el-Hurmuza (nûnerê şanoyê), Muhyeddîn Zengene (romannivîs), Yusif el-Heyderî (romannivîs), Zuhdî el-Dawudî (derhêner), Muhemed Ehmed Rustem (romannivîs), el-Qus Yûsiv Seîd (rexnegir). Derbarê wan û di çarçoveya herî fireh de hinek din jî hebûne wek, Sînan Seîd (rojnamevan, wênekêş), Mehmûd el-Ûbeydî (wênekêş), Yarbay Siddîq Ehmed (wênekêş), Faîq Masum (romannivîs), Huseyn Elî el-Hewremanî (romannivîs), helbestvan Şêx Rîza Talebanî, helbestvan Dede Hîcrî.<sup>44</sup>

Enwer el-Gêsanî di ciyekî din de, di derbarê îşkence û girtîgehkirinên ku hatiye bi serê wan wêjevanan de, dibêje, "Salên Bexdayê bi nisbet Koma Kerkûkê dema xwedî çand bûn û zehmet kişandibûn, dema gihîştin Bexdayê di ser wan de gelek girtin û îşkence bihurîn, rastê mirin û kuştinê hatin. Me bi çavê serê xwe dît ji derîyek girtîgeha Kerkûkê, êvarek, bîst û şeş zilam ketin avahiya sereke ya girtîgehê, paşê mirî derketin. Piştî xeniqandina

<sup>43</sup> Ez divêm behsa wî helbestvanê bêhemta bikim. Hinek nivîskarên tirkman wek; Şakir Sabrî û Eta Terzî bi başî dibêjin ew tirkman e, lê ji bo rasteqîniya dirokî ez dibêjim; Hîcrî Dede yê Kakayî angaşt a ku tirkman e nekiriye, berovajî wî daxwaz kiriye ku navê wî di nava helbestvanê kurd de be. Helbestvan Dede Hîcrî, helbestên bi kurdî, tirkî û Farisî dinivîsî, 18 vêkxistinê bi her sê zimanan hebûne. Dîwanek wî ya Farisî bi navê "el-Tuht-e-Suleymaniyet" diyarîya Silêmaniyê hebûye. Behsa bajarê Silêmaniyê, herêmen wê, xweşikiya wê, navê el û malbatên wê yên naskirî dike. Her du zaravayên kurdî; Mukrî û Hewremanî pirr xweş dizanî û bi wan helbest dinivîsî, em baş dizanin ku zaravayê Hewramî (Goranî) ew zarav e ku êla Kakayîya kurdiya navdar pê diaxife, a ku ji êlên herî kevn ên Kerkûkî ye, a ku di salên sih û çilîyên sedsala bîstî de weşan dikir. Pirrê helbestên wî yên Kurdî di her du rojnameyên; Jîn û Jiyan de dihatin weşandin. Ev her du kovarên kurdî li Silêmanî derdiketin. Helbestvan Dede Hîcrî çar qesîdeyên bi her du zaravayên kurdî, bi Tirkî û Farisî jî di bîranîna dostê xwe helbestvanê kurd ê mezin Pîremêrd de, di 25.8.1950î de li Silêmaniyê pêşkêş kiriye.

Qesîdeyên xwe bi hisên girînê re pêşkêş dikir ji ber windakirina vî helbestvanê mezin. Hinek ji van e min girtin di gotara nuwaze de hatine, ya wêjevan Xefûr Salih Ebdullah di rojnama el-Menar el-Kurdî de, jimar: 65 duşem 3.9.1999.

<sup>44</sup> Rast 28 e ne 26, wan di bûyerên Kerkûkê yên bi xwînê yên sala 1959an de hatibû gunehbarkirin û hatibûn daleqandin. Piştî Şoreşa 8ê Reşemîya rêş 1963 û pirrê wan jî destê wan tevî xwîna pez nebûbû li gorî derbirrîna parêzer Fethullah.

wan, berbangê termên wan bi qamy-onekveguhezti da ku di kolanan de bi kêzm û dîrekên kehrebayê ve dale-qînin, serê sibehê wan ên ku vana ji xwe re neyar didîtin, bi def û zirne pêşwaziya mirina wan dikirin."<sup>45</sup>

.....

.....

(ev der, ji ber ku mînakên nêzîkê hev bûn, me kurt kir.)

### **Kurdistanîya Kerkûkê û Sîyaseta Erebkirinê**

Ne li gor angaştên kurdan bi tenê, belkî li gor belgeyên dewletê û rastiyên dîrokî û nexşeyên birûmet, kurd herî dêrînên rûniştvan ên herêmê ne: "Eşkere ye ku hîma kurdan ya dîrokî vedigere Kûtîyan, her çendî dîtina meşhûr veğerandine bi bal Medan ve jî. Dîrokzan li ser hebûna miletek bi navê Kûtî (Gûtî), berîya Zayînê bi du hezar salî dijîn di herêmek ku yek ji herêmên kurdan a sereke ye. Ew jî herêma nava çemê Dicle û Zaba Jêr û çemê Diyala ye."<sup>46</sup> Dr. Fuad Kemal derbarê vê xalê de wiha dibêje, "Mêjûya peydabûna kurdan bi tevîbûna Medan û niştecihên resen çêdibe." Yên ku xelkê Kutî ne, babîlîyan ji wan re digot, "Kardû". Nexwe tê ber çavan ku kurd bi hezaran sal e li vê herêmê dijîn. Wateya viya ne ev e ku vî bajarî îro kurdîya xwerû ye. Belkî Kerkûk bajarekî biratîyê ye bi jiyana gelek netewan wek kurd, tirkman, ereb, mesîhî û wd.

\* \* \*

<sup>45</sup> Şahidiya Fadiel el-Ezawî, *Feradîs*, çavkaniya borî.

<sup>46</sup> Dr. Şakir Xesbek, Îraqa Bakur, çavkaniya borî.

Kerkûk di serdema Osmaniyan de navenda wîlayeta Şehrezorê bû, ya ku ji gelek herêmên Kurdistanê pêk dihat, wek: Rewanduz, Erbil, Koysenç, Şeqlewa, Pişder, Ranya. Berîya ku Erbil bibe wîlayeta bi serê xwe û ji veqetandina Rewanduz û Şeqlewa û Pişder û Ranyayê vana bidin ser wîlayeta nû. Dewleta nû ya Îraqê bi Kerkûkê re wek parçeyek ji Kurdistanê Îraqê tevdi-geriya. Viya bû sedem ku Melîk Feyselê Yekem tixûbên welatê xwe ji nûner H. Dûbs bipirse, wî jî pirsra Melîk Feysel hinart (şand) Londinê. Bersîva mîsogerîya Kurdistanîbûna Kerkûkê dupat kir, bersîv derbarê hemû Kurdistanê Başûr de bû.

Tixûbên wî yên başûrî ji silsileya çiyayên Hemrîn dest pê dikir. Dema hukumeta Îraqê di heyama qiraltiyê de zagonê zimanên xwecih ên Îraqê der-xist. Bi taybet zagona bikaranîna zimanê Kurdî kire fealiyetê û gerînen-detîya hindekarî û perwerdeyîyê damezrand, bi taybet bo herêma Kurdistanê. Navenda vê gerînen-detîyê jî Kerkûk bû.

Serjimara ku desteya Yekîtiya Netewan (YN) pêk anî vê yekê dupat dike. Vê desteyê hinartibûn Kurdistanê Îraqê. Di pey nîqaş û gengeşiyên wê gavê de, li ser parêzgeha (wîlayeta) Mosilê gengeşî derketibû; ji hêlek ve Brîtanya-Îraq û Tirkîye, ji hêleke din ve kurd bi tenê li dijî her du hêlan ve. Desteyê ji gelê kurd pirs dikir: "Bi kîjan birêveberîyê re hûn jiyane dixwazin? Bi tirkan re an bi Îraqê re?"

Kesayetiyeke kurd, Babanzade Îzet Begî bersîva wan daye û ji wan hêrs bûye, gotiye "Hûn çima pirs nakin, nabêjin gelo hûn birêveberîya kurdî dixwazin, an na?"

Encama serjimariyê li parêzgeha Kerkûkê bi vî rengê hatibû:

|                  |        |     |
|------------------|--------|-----|
| Jimara kurdan    | 87.500 | %63 |
| Jimara tirkmanan | 26.10. | %19 |
| Jimara ereban    | 25.250 | %18 |

Serjimara Îraqê hindek cuda bû ji serjimara desteya şandî, ew jî bi vî awayî hatibû:

|                  |        |     |
|------------------|--------|-----|
| Jimara kurdan    | 81.400 | %59 |
| Jimara tirkmanan | 58.741 | %21 |
| Jimara ereban    | 26.654 | %19 |

Di ansîklopediya erebî ya alemî de wiha tê gotin, "Kerkûk paytexta komên kurdî ye li bakurê Îraqê."<sup>47</sup> Ansîklopediya erebî ya kurdî di rûpela 449an de dide zanîn ku Kerkûk ji bajarên sereke ye di Kurdistana Îraqê de. Her wiha di ansîklopediya Siwêdî ya salê de jî tê gotin ku Kerkûk di hundirê cografyaya Kurdistanê de ye<sup>48</sup> û yek ji bajarên hilberînerên neftî ye. Vana hinek mînakên hêsan in ji nava ansîklopediyan. Bi dehan govanên (şahid) din hene, Kurdistaniya Kerkûkê dupat dikin.

Ji hêla dîrokê ve jî em dibînin ku êlên kurdan ji her hêlê ve dor ji bajêr girtine. Wek êla Cebârî, Talebanî, Zengene, Şêxbizinî, Caf, Hemewend, Şiwan, Dawidan, Kakanî û ji bilî wan jî pirr in û dirêjîya her yek ji van êlan jî digihîje nava bajêr. Pirrê herêman jî navê wan Kurdî ne, digel newal û gir û mayîyê hêmayên (nîşanên) bajêr.

Li wir wisa hinek êlên tirkman û ereban jî li dora bajêr hene, lê hindik in, ne qasî êlên kurdan e. Bo zeximkirina Kurdistaniya Kerkûkê, em vê jî dibêjin, "Mezinê êla Dawidî Dara Beg ji

pêşîyên parlamenterên Kerkûkê ye, bo ku nûneriya bajêr bike di civata damezirîner de li sala 1924an.

Dîsa hêjayî gotinê ye ku parêzgerê pêşîn ê vî bajêrî kesayetiyeke kurd e. General Fetah kurê Silêman Paşa, nasbûyî bi Fettah Paşa ye. Piştî vêkxistina hukumeta Îraqê di tarîxa 15. 8. 1921an de hatiye tayîn û terxankirin bo parêzgeriya Kerkûkê. Di vî meqamî de bi nêzî çar salan ma, heta sala 1924an.<sup>49</sup>

Pirraniya nûnerên Kerkûkê di heyama qiraliyeyê de ji kurdan bûn, her wekî mînak, di Reşemîya sala 1937an de Ehmed el-Kerkûkî hatiye bijartin bo ku nûneriya Kerkûkê bike di civata nûneran de, di Berfanbara sala 1937an de hîlbijartina wî tê nûkirin.

Di salên 1935-1939an de Faîq Talebanî bo nûneriya Kerkûkê tê hîlbijartin. Her wekî Şêx Ebdilwehab kurê Şêx Hemîd kurê Ezît Talebanî di salên 1946-1948an de tê hîlbijartin.

Her wisa kesayetiyeke kurd Emîn Reşîd Axa ji mezinên êla Hemewend di 1939an de tê hîlbijartin û dibe nûnerê Kerkûkê. Mihemed Seîd Qezzaz di sala 1953an de tê hîlbijartin, dibe nûnerê Kerkûkê.

Mêjûzanê bi nav û deng Ebbas el-Ezawî nîşan dide ku Emîn Reşîd Axa bo nûneriya Kerkûkê hatiye hîlbijartin di salên 1940-1947an de.<sup>50</sup>

Heger em vegerin paş, ango sala 1872-1873an û li çavkaniyên dîrokî binihêrin, em dê bibînin ku kurd rêjeyeke bêqeyd û merc û bê hemta rûniştvanên Kerkûkê pêk tînin. Muhendîsê Urisî Yûsiv Cîrnîk li ser

<sup>47</sup> *Ansîklopediya Erebi ya Alemî*, beşa 19, saziya karên Ansîklopediyê bo weşan û belavkirinê.

<sup>48</sup> 1975 Hur, Var, Nar.

<sup>49</sup> Mîr Besrî, *Navdarên Kurd*, çapa pêşîn, Dîsembere 1991.

<sup>50</sup> *Êlên Îraqê*, beşa duwem, r. 79

derfetên çûnûhata çemê di tejneya (hewzeyaya) Dicle û Firatî de lêkolîn dike, di vê gera xwe de serî li Kerkûkê jî dide. Encamên ger û lêkolîna xwe di cildê çar ê weşana beşa Qafqas ya Teşkilata Cografî ya Qiralîya Îris de, ku di sala 1897an de diweşîne. Di wê pirtûkê de dinirxîne ku jimara niştecihên Kerkûkê di wê demê de 12-15 hezar kes bûne. Ji çil malbatên ermenî pê ve, niştecihên mayî kurd bûne. Dîyar e ku leşkerên Osmanî yên li Kerkûkê ji rûniştvanan nehatine hesibandin."<sup>51</sup>

Her wekî ku gerîdeyê tirk ê bi nav û deng Şemseddîn Samî dema ser daye Kerkûkê, rave kiriye ku ji çaran sisêyê rûniştvanên bajêr kurd in, ên mayî tirk û ereb in.<sup>52</sup>

Mêjûzan Mihemed Emîn Zekî Beg dema ku wezîrê ragihandinê bû di serdema serweriya Qiraliyeta Îraqê de, ji Qiral Feyselê Yekem re du danezan-an dişîne, di her duyan de zilm û tadayên li kurdan dibin tîne ber çavan, soz û peymanên ku Hukûmeta Îraqê û Hukûmeta Brîtanî dane desteya netewan ji bo kurdan, di bîra wî tîne, van peymanan dabûn ku Kurdistana Başûr bi ser Îraqa nû ve bibe.

Ev her du danezan paşê hatin çap- kirin wek pirtûkek, bi navê *Du Teqelayên Bêşûd* (Du Hewldanên Bêfayde). Di pirtûkê de ev hebû: Di sala 1930an de rêjeya kurdan di parêzgeha Kerkûkê de %51, tirkman %21,5, ereb %20, keldan, aşûr, suryanî, cihû, ermen û yên mayî %7,5.

<sup>51</sup> Dr. Cebâr Qadîr, *Kerkûk sedsal û nîv ji tirkîkirin û erebkirinê*, Yekîtî, jimar: 10, in 3.3.2000, sal heştan.

<sup>52</sup> Şemseddîn Samî, çavkaniya borî.

Ji vê pêşkêşkirina bi lez û kurt, em dibînin ku kurd her dem pîrrianiya rûniştvanan pêk anîne, paşê emê bibînin ku jimara kurdan kêmtir dibe. Sedem siyaseta erebkirinê ya ku pêşî tê serê kurdan û pişt re serê tirkmanan, û ereb zêde dibin ji niştecihên Kerkûkê çî kurd û çî tirkman.

Hikûmetên Îraqî yên dawîn ji hukûmeta qiraliyetîya Îraqê û vir ve, têgihîştin ku bê lêdana li xelesa zexmtirîn ji niştecihên bajêr, ku ew jî kurd in, dê nikaribin bi derametan (qezenc) bilîzin, ango dê nikaribin awayê heskirina xwe û bo xwe hilberî- nê nefta Kerkûkê bikar bînin. Bo vî yekê em dibînin ku di destpêka siyaseta erebkirinê de koçberkirin û kavi- kirin li ser kurdan hatiye meşandin. Piştî ku vê siyaseta cîyê xwe girt, vî bajarê Kurdistanê veguheztin erebî, berê dîreksîyona erebkirinê dane tirk- manan jî. Bi xuyakirina nefta Kerkûkê re, dest bi erebkirina Kerkûkê ya bilfîl bû, ji hêla nijadperestên ereb û bi alîki- rina îngilîzan û hevalbendiya siyaseta tirk a ku kurdan diwartirîn neyarên xwe dibîne û hêmana bibandor a herî xeter bo ewlekariya netewî.

Wek me li jor got, erebkirina bi temamî ji bo bajarê Kerkûkê, bi xuyaki- rina nefta wê re dest pê dibe. Bêguman şîrketa nefta Îraqê nexwest karkerên kurd bixebitîne, rêjeyek pîrr hindik li gor jimara wan ne tê de. Belkî zû kir ji nava Îraq û başûrê wê hemwelatîyên ereb anî ji bo kar, her wisa aşûr, tirk- man û cihûyan terxan kir, heta karên ne hewce yê şarezayî bûn, kurdên niştecihên Kerkûkê, jê hatin mehrûmkirin. Yek ji armanca vê siyaseta ev bû ku niştecihên resen ên kurd di Kerkûkê de paş de bimînin, di

aborî û hêza xomali de pêş nekevin, ji bo hin hîsaben paşerojê, fêkîyên wê jî paşê çinîn. Çawa ku bi hêsayî kurdan ji hîmê wan ên mêjûyî rakirin, bêyî ku bandorê bike li ser xebat û geşîya kar û hilberînên sazîyên heyatî li Kerkûkê tev û şîrketa nefta Îraqê.

Di sala 1927an de gava ku şîrketê dest bi kolana bîra yekem kir di naverasta Babagurgura neftî de, bîrê bi şid havêt; bû sedemê mirina endazyarekî îngilîz û hin karkerên Îraqî bi gaza jehrî ku ji bîrê havêt. Tirsek mezin li ser niştecihên Kerkûkê çêbû, ji ber ku mimkun bû dê bayî wê gaza bijehr vegeranda nava bajêr. Bo vê yekê kirdariyên pêwîst pêk hatin bo astengiya vê metirisiyê. Bi lez û bez agahdarî dan hêlên taybet ku tevdiran bigrin, niştecihan bişînin hêla tersê bayî, zarok û jin û pîran bi gerîde û navgînên şîrketê veguhêzin ciyekî ewle bo ku ji vê karesatê dûr bikevin. Di wê demê de û li gor belgeyên peywendîdarên bûyerê -ew jî bi zarê îngilîzî ne- û jimara nifûsa Kerkûkê di wê salê de nîşan didin, ku niştecihên Kerkûkê wê gavê 35 hezar kes bûne (nava bajar bi tenê, ne parêzgeha Kerkûkê hemû). Sîh hezar ji wan kurd bûne, ên mayî ku pênc hezar in; tirkman û ereb û Mesîhî û Cihû bûne.<sup>53</sup>

Di nav salên sihî yê sedsala bîstan de wezareta Yasîn el-Hasîmî dest pê kir êla Ûbeydiyan ji Diyala anî li deşta Huweyce (nevçeyeke Kerkûkê ye) wan bicî kir, bi hinceta ku di nav wan û êla el-Cubur ya koçer anî axê li wan belav kir, piştî avakirina bernamêya avdana Huweyce. Pîsporên cotyar tayîn û terxan kir bo ku wan hîne karê kîştûkalê (çandinîyê) bikin. Armanç ew bû ku

wan bigerînin niştecihên wê herêmê, da ku hêmanên erebî di parêzgeha Kerkûkê de pîrr bibin. Bêguman vê sîyasetê, piştî çend salan ber û berhemê xwe da.

Gava em dinîhêrin li ser jimara sala 1957an, em dibînin ku unsurê erebî pêşber unsurê kurdî zêde bûne. Li gor serjimare kurd %48, bi kêmbûna %3 li gor sala nivîsîna her du danezanên Mihemmed Emîn Zekî Beg ên ku me li jor behsa wan kiriye, û zêdebûna ereb heta %27,5, rêjeya tirkmanan %21 bû lê dîsa kurd pîrrtir bûn li parêzgeha Kerkûkê. Ji serjimartinan tê zanîn ku armanca sîyaseta erebkirinê, pêşiyê kurd bûne.

Li gor serjimara sala 1965an nufûsa parêzgeha Kerkûkê digihîje 473626 merivî; kurd 170905, ereb 184595, tirkman 86959 (5471 kes bi tirkî diaxi-fin), keldanî û suryanî 1995 kes, ermenî 1403, asûrî 7278 kes.

Li vir jî em zêdebûna ereban di ser kurdan de dibînin rûberê serjimara sala 1957an. Ew jî bi qenciya siyaseta erebkirinê ya ku hatibû pîlankirin piştî şoreşa Reşemîya sala 1963an. Siyaseta erebkirina Kerkûkê ya pîlankirî di serdema rejîma serok Evdîlkerîm Qasim de em nabînin.

Gehînek û qonaxa duwemîn a erebkirina Kerkûkê, dema ku Baasî rejîmê bi dest dixin piştî şoreşa Reşemî ya 1963an dest pê dike wek ku me behs kir. Lê sîyaseta erebkirina vê carê xetertir bû ji pêşîn. Niştecihên gundên kurdan ên hawîrdora bajêr dane barkirin û koçberkirin. Li dora 33 hezarî gundên kurdan kavi kirine û dane barkirin.<sup>54</sup> Ji aliyek din ve axa

<sup>53</sup> Huseyn Xulam, ji axaftina endazyer di şîrketa nefta Îraqê ya Kerkûkê de, wergera me, *çend rûpel ji mêjûya* erebkirinê li Kerkûkê, çavkaniya borî.

<sup>54</sup> Dr. Nûrî Talebanî, çavkaniya borî.

wan ji êlên ereban re parve kirine û dane wan, wan bi sîlehkirine li ser ciyên bilind ên nêzê wê herêmê nixteyên leşkerî ava kirine bo parastina wan.

Lê sîyaseta erebkirina parêzgeha Kerkûkê bi şêwazeke gelek bi qirêj û kirêt bû, piştî Şoreşa 17ê Tîrmeha sala 1969an gava desthilatîyê dest bi guhartina rastiya bajêr kir ji gelek hêlan ve û qonax bi qonax li gor projeya ku lêkolîn kiribûn û birin serî bi rengê serkeftî.

Şoreşgerên nû dest bi tetbîqkirina siyaseta xwe ya programkirî bo erebkirina Kerkûkê kirin. A ku herêmê mînak wê li dirêjiya dîrokê nedîtibû. "Berê her tiştî dest bi vehugeztina peywirdarên bajarî kirin û hinên din anîn. Hin rêwerz û talîmatên dîyar dane wan, derbarê lîstina bi sicîl û peyirkên (kutuk) nufusê û çêkirina sexte û teqlîdên wan."<sup>55</sup> Navê taxan û herêman ên dîrokî guhartin ser Erebi, her wisa navên tirkmanî jî. Niştecihên kurd ji nava bajêr dane barkirin, welatîyên ereb ji naverast û başûrê Îraqê anîn û li taxên wan bicî kirin. Navçeyên ku pirranî kurd bûn ji parêzgehê veqetandin, bi ser parêzgehên dûr ve kirin. Bi hinceta vekirina kolanên nû, taxên kurdan xirab kirin. Ji nû ve bo yê nû dianîn taxan ava kirin di nava dilê taxên kurdan de. Mînak: wek 2000 malên kurdan li taxa Sûrceta Kurdî ya xwerû wêran kirin (bi dehan xizmên min di nava wan de bûn). Tîştêk pirr hindik pere dan wan ku bi



*Dîmenek ji kurdên aware yê Kerkûkê*

têrî stendina arasaya xaniyên wan jî nedikir. Eger yekî ji wan karibûya arasayek bikirîya jî, fermanên ku ji desthilatdarên bilind dihatin, nedihiştin tapû bikin û nedikarî destûr û ruhsatê ji şaredariya bilind bigirtana. Rûber viya jî deh hezar Dînarê Îraqê dihat dayin bo avahiyê, ji bo erebê ku sicîl û peyirka gelheya xwe veguhêze Kerkûkê, digel arasayek bicîbûnê, heman demê wî di fermangeheke dewletê de peywirdar dikirin. Pirrê wan jî, ji polîs û salixgerîyê bûn. Hemû jî ji partiya desthilatdar bûn û her wiha bi rengêkî rûtînî bi qirêdiyê arasayên bi sûdê pirr hindik çêdibûn, bo avahî û bicîbûna li Kerkûkê û digel ku gelek cihêgirtin û îmtiyazatên ku çêdibûn ji ber ku hemwelatîyên pileya yekem bûn.

Vana ji hêla rûniştvanên Kerkûkê ve bi "Koma deh hezar"<sup>56</sup> hatibûn navkirin. Gelek xanî û taxên nû di dilê taxên kurdan de hatin avakirin û tîkuzkirin. Wek: Rehîmawa, ku navê wê kirin taxa "el-Ehdulus", Îskan bû taxa "Heyelmusen-na", Sûrçe bû taxa "Quteybe".

<sup>56</sup> Dema ku Dînarê Îraqî yeksanê 3,3 Dolarê Amerîkî bû.

<sup>55</sup> Parêzer Cercîs Fehullah, *Serdana Rabirdûyê Nêz*.

Di taxên kurdî yên din de wek Îmam Qasim, Saheduteyran, Erefe, Serkarêz û gelekên din guhartin û dan ên nûhatî.

Xaniyên ku ji wan re çêkirin gihişt 51.000 xanî û perçe arasayên bicîbûnê heta destpêka salên heştêyî li herêmên kurdan hatin parvekirin û bi navên erebî wek: Taxa el-Musenna, el-Baas, el-Wasitî, el-Îstirakîyye, Xernutet, el-Huccac, el-Hurriyeh, el-Erûbeh, Dûrulemnî, taxa Quteybe, taxa Şurtet, Dûrul Emlî el-Şebî û gelekên din hatin guhartin. Vana jî ji bilî avayiyên efser û serbazan ên ku bi pirranî didan leşkerên ereb.

Di nav bîst salî de bi tenê ji serjimara 1957an û serjimara 1977an de guhartinek mezin li rastiya niştecihan çêbû. Bi serjimara sala 1977an guhartina ku çêbûye tê ber çavan. Lewre jimara ereban ji %28,5 bilind dibe %44,4, jimara kurdan jî daketibû %37,33. Cara pêşîn e di mêtûya Kerkûkê de ev guhartin çêdibe û ereb di bajêr de dibin pirranî û bo ku kurd li pey wan werin. Her wisa tirkman jî hejmara wan daketibû %16,31. Lê digel vî jî reng û dirûv û hêmayên bajêr her kurdî bûn.

Viya hemû bi barkirin û koçberkiri-na niştecihên gundên dora bajêr re pêk dihatin, bi hinceta şerê bi serhildêrê pêşmergeyan re. Lê pêngava herî kirêt ew bû ku navçeyên kurdî yên di hemû dîrokê de girêdayî bi Kerkûkê ve jê veqetandin, hinek bi parêzgehên dûr ve girêdan. Wek ku navçeya Dûzxurmatû ku ji Kerkûkê 70 kîlometre dûr bû, dan ser parêzgeha Tikritê ya ku 130 kîlometreyan jê dûr bû. Her wekî ku navçeya Çemçemal a kurdî ya xwerû ji laşê parêzgeha Kerkûkê veqetandin, dan ser parêzgeha Silêmaniyê. Û navçeya Kifrî jî dane ser wir. Navçeya Kilar dane ser



*Dîmenek ji kurdên aware yên Kerkûkê*

parêzgeha Diyala. Vana hemû bo ku rêjeya kurdan li Kerkûkê kêmkirî bibe kirin. Her sê navçeyên mayî: Navçeya Huweyce, Altunkoprî (kurd ji vê navçeyê re dibêjin Pirdê) û navenda navçeya Kerkûkê jî demek dûr ve kiribûn ereb.

Di encama vê siyaseta şovenî de "37726 malbatên kurd hatin barkirin û koçberkirin. Pirrê wan jî bûn gorîyên kiryarên enfal ên kirêt. Akama wêrankirina gundên kurdan di nav tixûbên parêzgeha Kerkûkê bi tenê de gihişt 770 gundî, 439 xwendegah, 598 mizgeft, 40 nexweşxaneyên taybet."<sup>57</sup>

Erebkirinê piştî şerê Kendavê yê duyem jî bi rengekî herî şovenî domand. Di navbera salên 1991-2000an de, jimara malbatên kurdên koçber ên herêmên di bin desthilatiya kurdan de gihişt 15.735 malbat, jimara mirovan gihiştibû 93.419 mirovî.<sup>58</sup>

Di axaftina birêz Lord Avebuy endamê parlamana Brîtanî ku bi televîzyona kurdî ya Medyayê re kiribû ev hebû: "Em dizanin ku kêşeya kurd bi şêwazek mezin fireh bû, qonaxên erebkirinê jî dest pê kirine, pêngavên fireh û gelek bilez davêjin." Sala 1999 birêz Maks Fam Dîstrwîl raportorê bêjerê tay-

<sup>57</sup> Dr. Nûrî Talebanî, çavkaniya borî.

<sup>58</sup> Rojnameya *Rojhelata Navîn*, hejmar 7745, îne 11.2. 2000

bet bo Neteweyên Yekbûyî, rapora xwe pêşkêşî lijneya mafên mirovan ya Ewropayê kir, projeya erebkirinê bi rengê ronî eşkere kir. Ew jî "Bicîkirina 300 hezar mirovên ereb ne li nava Kerkûkê bi tenê, belkî li dora bajêr bi xwe jî."<sup>59</sup> Her wisa di rapora raportorê taybet rêzdar Endrys Maformatîs derbarê mafên mirovan li Îraqê û ji rejîma Îraqê pirs kiribû da ku bersîv bidin, ev dihat: "Etiyet Şendax berpîrsê şaxa Partiya Baasê ya Kerkûkê di sisêyê Gulana 2000an de fermanek derdixê ji merivên Partiyê re dişîne ku alîkariya merivên ewlehiyê û polîsan bikin da ku perîşt û teftîşek fireh bikin û lîsteyek navê malbatên kurd û tirkmanên li herêmê dijîn amade bikin. Ji wan xwestibûn ku binyata xwe ya resen biguhêrên erebî, bi rakirinê gef li wan xwaribûn gava hawê wan nekin. Wek ku cîgirê Qonseya Serokatîya Şoreşa Îraqî, cîgirê fermandarê giştî yê hêzên çekdar Îzzet el-Dûrî di 10.9. 2000an de serî li Kerkûkê daye, paqijkirina parêzgeha Kerkûkê ji niştevanên ne ereb dupat kiriye, dema bi waliyê Kerkûkê general Sebah Nûrî Ulwan re dîtî û axaftin kiriye. Hindek kurdên mayî jî wan serbest kiriye, "We divê ku neteweya xwe bikin ereb û divê ji Kerkûkê bar bikin, lewre pêş de lîsteyên sererasatkirina netewî li wan belav kiribûn."<sup>60</sup>

Erebkirina taxên Kerkûkê yên ji bilî rûniştvanên ereb ranewestiya, heta gorrê jî ji sîyaseta şovênî ya erebî nefilitîn. Ji nivê salên heştêyî carcaran tibabek ji gorran radikirin, da ku rêç û şopên kurdî li bajêr bi tevayî rabin û nemînin. Vana

<sup>59</sup> Wergera me, Çend rûpel ji dîroka erebkirinê li Kerkûkê, çavkaniya borî.

<sup>60</sup> Rojnameya *el-Hayat* ya Londonê, jimar 13.699, 13.9.2000.

hemû jî bo bidestxistina berhemên neftê û jê bêparkirina kurdan bû. Bêguman ev sîyaseta bi fermana desthilatdarîya herî bilind a Îraqê bû. Mînak: Qonseya Serokatîya Şoreşê (ew jî dezgeha zagondanîne ya herî bilind li Îraqê bû) biryarek daxuyand di mêjûya 28. 8. 1989an de bi reqema 529 di binî de şanenava serokkomarê Îraqê tê de dihat ku: "Îraqiyên bilî niştevanên parêzgehên otonomiyê, mafê wan e ku li herêmên otonomiyê bo niştecihbûnê pereyên axê bi dest bixin digel destxistiyên xwe yên li ciyê dayikbûnê, her Îraqî mafê wî yê ku bibe nişteciyê herêmên otonomiyê û dikare perçeyên axê bo niştecihîyê li parêzgehên Îraqê bidest bixe ji bilî parêzgehên "Neynawa, el-Temîm, Dîyala".

Ji nava vê biryarê armancên dijminîya bi gelê kurd re pirr xweş têne ber çavan û sîyaseta erebkirinê ne ji bo Kerkûkê bi tenê bûye, belkî gundên navçeyên bi Kerkûkê ve jî ketine berê. Ev sîyaseta jî bi tevayî çû serî. Ji hêla navenda bajarê Kerkûkê ve rejîmê gelek hewl da û di vî warê de jî gelek pêş ket. Ji hêla hawîrdor ve xwest du kemberên ewlekariyê biafirîne: Ya pêşîn, kembera erebî bû ango êlên erebên dîlxwaz ên ku xwe li hawîrdora bajar bicî kirin. Kembera duwem, ev bû ku herêmên fireh ji niştecihan vala kir û veğerand bi ser herêmên leşkerî yên qedexê ve. Gava meriv li sîyaseta erebkirinê binihêre dikare bibêje, "Bo ku bigihîjin armancên xwe, sîstemê hawayên emperyalîzm û mêtîngehkarîyên yasayî û teqlîdî pêk anîye. Bi bajar û rûniştvanan re wek mêtinkarî û dagîrkerî tevgeriyaye. Gelek ronî û xuyaye van tiştên hatine serê kurdan û raki-rana wan a ji hîmên wan ên dîrokî, di

xana sûc û gunehên birêkûpê- kkirî li dijî mirovahiyê têne tomarkirin.

Ji hêleke din ve sistemê bo tekûzki-rina erebkirina Kerkûkê li gorî proje û pêkanîna xwe, penaberên filistinî li Kerkûkê bicih kiriye. Ev jî bi çend awayan xizmeta sistemê dike. Pêşî bêguman filistinî sunî ne. Û sistemên Îraqî yên li pey hev dibin desthilatdar, berdewam ji sunnîyan bûne. Vana jî alîkariya wan dikir di hevtayî (hem- denge) û hev kêşîya kom û grubên Îraqî de, da ku siyaseta xwe bimeşînin. Ji hêlek din ve bêguman siyaseta bicihki-rina penaberên filistinî li Kurdistanê û bîyanîbûn ji wir re, û parvekirina axa li wan û peywirdarkirina wan û alîkirina wan a bi mal û çekan, bi awayekî xweristî wan dikir parçeyekî sistem û sazûmanê. Dê berjewendiyên bidestx- istî biparastana û ji bêgavî berjew- endiyên sistemê jî biparêzin. Wê bibin hêza lîder û yekîneyên nîşangir li dij her hewildanên jînavbirina sistemê. Tevî wî jî, ev tevdan û gelacîya nava her du netewan bo kurd û filistinî. Di mijara bicîkirina filistinîyan de xala herî girîng, bihev- xweşbûna Welatên Yekbûyî û Îsraîl bû. Ji bo rakirina bar ji ser milê Îsraîl di guftûgoyên nava Filistin û Îsraîl de, ew jî mafê vegera fil- istinîyan bû.

Vê pîlana kirêt zîyanê nedida kurd û tirkmanan bi tenê, belkî dida doza filistinîyan bi xwe jî. Lewre li dijî bir- yarên Yekîtiya Netewan bû. Bi taybet biryara 193 ya sala 1947an, ew biryara ku parvekirina Filistinê li ereb û cihûyan û vegera penaberên filistinî bo malên xwe eşkere dike, digel ku bir- yara vegerê, daxwaza erebên filistinî bû.

Dawîya dawî di guftugoyên sala

1991ê de, di nav serokatîya koma Kurdistanî û rejîma Îraqê de derbarê rewşa bajarê Kerkûkê de Tariq Ezîz vê hevoka xwe rûbirûyê komê got, "Kerkûkê ji bîr bikin, wek ku ereban Endelûsê ji bîr kir!" De werin li vê dirû- vandinê binihêrin. Her du rewş çî qas ji hev dûr in.

Baştirê tiştê ku ez ê pê dawî bînim li vê bîra xemnak a ji mêjûya Kerkûkê, ez ê qala hinek ji nivîsara parêzerê erebî Hîlal Nacî ku pêşkêşî Cemal Ebdilnasir kiribû, bikim. Gotibû, "Sedemê înkara me bo kurdîtiya Kerkûkê hebûna neftê ye li wir. Neft bêguman ciyê daxwaza me ye, lê afirandina dijîminiyê bi netewa kurd re bi sedem neftê, ji bilî zîyanê tiştê li me venagerîne, ya herî baş ew e ku em vê netewê bidest xwe bixin, ne ku em neyartî pê re bikin bi sedemê nefta Kerkûkê, hemdê Xwedê axa ereb maldar e û tibabek gelek pirr nefta wê heye."<sup>61</sup>

---

<sup>61</sup> el-Mena el-Kurdî, hejmar 49, Înê 8.5.1998.



## KERKÛK'TE KÜLTÜREL HAREKETİN GELİŞMESİ -Şeyh Rıza et-Talebanî Örneği-\*

Prof. İzzeddîn Mustafa Resûl  
Kürt Araştırmacı ve Öğretim Üyesi,  
Süleymaniye Üniversitesi

Arapçadan çeviren: Mamoste Qedrî

### ÇALIŞMANIN TEMELİ

Ben bu çalışmaya, değerli meslektaşım Nurî Talebanî'nin "Şeyh Rıza Talebanî" ile ilgili kitabımı (Bağdat 1979) Kürtçeden Arapçaya tercüme etmeme ilişkin önerisinin ardından başladım. Böylece bu öneri kitabın aslından yaptığım tercümeden ve bu tercüme-ye yaptığım bazı ilavelerden oluşan olgun bir projeye dönüştü. Londra Kербela Merkezinin Kerkük iliyle ilgili düzenlemiş olduğu bilimsel ve teşekkürle değer sempozyuma katılmamı istemekle beni onurlandırması bağlamında oluşan bu çalışma, projemi iki bölüme ayırma ihtiyacını hissettirmeme yol açtı. Birinci bölüm, Kerkük ediplerine ilişkin konunun veya kitabın esas merkezini teşkil eden özetin tamamıdır. Sempozyum paralelinde bir girişle başladığım bu kısımda daha sonra Şeyh Rıza Talebanî (1832-1910) ve onun çok çeşitli zengin sanat gücü üzerinde durulmaktadır. Bana göre o,

Kerkük'ün ortaya çıkardığı en büyük şâirdir. İkinci bölüm ise, bazı ilavelerle birlikte kitabın aslından yapılan tercümeden oluşmaktadır ki, sempozyumun bitiminde bunu da merkeze armağan ediyorum.



İzzeddîn Mustafa Resûl

### KERKÛK

Kerkük, çeşitli milletlerin yaşadığı, gelip geçtiği antik bir şehirdir. Biz burada onun bu antik boyutunu tartışmayacağız ve milletler arası eskiliğine ilişkin bir rakam vermeyeceğiz. Zira bu, başka araştırmacıların yapacağı bir iştir. Sonra biz esas itibarıyla Şeyh Rıza

\* Kerkük: Medînetu'l-Kavmiyati'î Muteahiye (Kerkük: Kardeş kavimler şehri, (1. baskı Londra, 2002/Kitap bir grup akademisyenin makalelerinden oluşmaktadır.

Talebanî üzerinde dururken, onun bize göre Kerkük şehrinin bugüne kadar yetiştirdiği en meşhur şair olmasından dolayıdır. Bu şöhret onun sadece şiirin en bariz türü veya konusu olan hiciv sahasında değil; bir büyük yetenek olarak dört dilden (Kürtçe, Farsça, Türkçe, Arapça) klasik doğu şiirinin tüm alanlarına nüfuz etmesinde de görülmektedir.

## KERKÜK EDİPLERİ

Anlattığım gibi sempozyumun konusu Kerkük şehridir. Ancak biz bir vilayet, sancak veya il olarak Kerkük'ten değil; onun ediplerinden bahsedeceğiz. Kerkük'ün uzak kırsalında değil, şehirde doğup yaşayan ediplerinden. Kerkük'te doğmayıp burada uzun süre yaşayan ya da bu şehirde büyüüp edebî yapıtlarını ve çalışmalarını onun atmosferinde şekillendirenleri de Kerküklü sayabili-rim. Sonra biz Kürtlerin Kerkük'ün Kürdistaniliğine ve Şehrezûr'un son merkezi oluşuna ilişkin inancımız, onu toplumsal kardeşlik şehri olmaktan çıkarmak anlamına gelmez.<sup>1</sup> Bunu tartışmak, bizi şiir ve edebiyat ya da Şeyh Rıza Talebanî olarak asıl konumuzdan uzaklaştıracaktır. Biz, Kerkük vatandaşlarının şiir ve edebiyatlarının -özellikle çağdaş hikaye- renklerini bu vatandaşların kavimlerinden alan bir gül destesi olduğuna inanıyoruz.

Elimde, son asırlarda yaşamış ünlü Kerkük ediplerinin isimlerinin kayıtlı olduğu büyük bir sicil bulunmaktadır.

Benim tanıdıklarımın ve eserlerini incelediklerimin büyük çoğunluğu Kürt

letten vatandaşları barındırmaktadır. Bu, petrol şehirlerinin bir özelliğidir.

veya Kürtçe yazmış kimseler olmasına rağmen, aralarında birçok doğu dili ile yazmış bazı şairlere de rastlıyoruz. Burada bazı seçkin isimleri zikretmek istiyorum:

Şeyh Rıza Talebanî (1835-1910)

Hicrî Dede (1877-1952)

Kasımî (1786-1844)

Halisî (1784-1959)

Tahir Fuad (1893-1927)

Remzî Rahîm ya da Mamend Kerkûkî (1895-1967)

Refik Halebî (1894-1960)

Abdulkalîk Esîrî (1897-1962)

Beha-Behauddîn Salih (1876-1948)

Seyid Ahmedî Haneka (1870-1952)

Maruf Berzencî, Fadıl el-Azavî, Celîl el-Kalsî, Zuhdî ed-Dawudî, Galip ed-Dawudî, Yusuf el-Hayderî, Hadî Merdan Sinan Saîd, Hüseyin Alî Hewramanî, Sergûn Bûles, Abdussamed Haneka, Abdullah Sirac, Muhammed Mukrî, Gafûr Salih ... ve diğerleri.

## ŞEYH RIZA TALEBANÎ

Kerkük sınırları içinde yer alan Kerix köyünde doğmuştur. Ancak Taleban ailesinin dedeleri olan Molla Mahmûd Zengene Taleban köyünden Kerkük şehrine gelmiştir. Burada bugün Talebaniye Tekkesi olarak bilinen Kadirî tarikatına ait bir tekke kurmuştur. İnsanlar tekkenin kurulduğu bu mahal- leye bugün Berteke, yani Tekke Önü adını vermektedirler. İşte Şeyh Rıza Talebanî bu mahallede yetişmiş ve burada eğitim-öğretim görmüştür ki, onun şiirleri ve seçtiği konular üzerinde Kerkük şehriyle birlikte bu tekke de et- kili olmuştur.

Yaklaşık 40 yıl önce Şeyh Rıza Talebanî hakkında şunları yazmıştım:

<sup>1</sup> Uzun süre Bakû'de yaşadım (1960-1963). Burası Azerbeycan'ın başkenti olmasına rağmen bir çok mil-

"Bu şair, şiirlerinin çoğunda işlediği *sövgülü hiciv* alanında Kürt edebiyatında tek örnek sayılır. O, içinde ailesi ve eski akrabalarından tarikat şeyhleri de olmak üzere hayatı kendisine zindan ettiğine inandığı her şeyi ve herkesi hicvetmiştir. Şaire göre kendisine ait malları gasp eden ve Osmanlı sultanları tarafından kendilerine mülk ve toprak verilen bu şeyhler, insanları kandırıp onları sultanlara boyun eğere hale getirmek için din kisvesine bürünmüşlerdir.<sup>2</sup>

Bugün onun için yazdığım bu çalışmanın girişini ayrıntılandırmak için göz gezdiriyorum; fakat adı geçen kaynakta yazdığım şu girişten daha etkili bir şey bulamıyorum: Şeyh Rıza, mizaç ve karakterleri kendilerinininkiyle uyuşmayan alçakları ve zalim yöneticileri hiçbir Kürt şairinin ulaşamadığı ve ulaşamayacağı bir üslupla hicvetmektedir. Şair büyük bir sanatsal kabiliyeti kendine özgü bir şiir türünde göstermektedir ki, bu şiir türünü sanatsal sövgü olarak adlandırmak mümkündür. Hoşlanmadığı kimseleri hicvetmek için sokakları dolaşarak insanların ağzından derlediği küfürlere sanatsal üsluplar kazandıran şair, bunları kalıplar halinde manzum kasidelere dökmüştür:

*"Şeyh geceyi uykusuz geçiren bir abittir" denilme-  
si için,  
Tan yeri ağardığında onun kurt gibi  
uluması gerekir.<sup>3</sup>*

Şeyh Rıza, içinde bulunduğu toplumda insanlar arasında hoşnutsuzluk yaratan sınıfsal değer ve farklılıkların görüntülerini yansıtmıştır:

*Zavalî fakirin bir tek kusuru olsa gözler  
onu apaçık görür,*

*Oysa mal sahibi zenginin yüz kusuru  
olsa hep saklı kalır.<sup>4</sup>*

Burada, bu özet çalışmada, "Şeyh Rıza'ya göre hiciv" konusu çerçevesinde amaca hizmet edecek şu ilavelerde bulunabilir ve şunları söyleyebilirim: Şeyh Rıza'nın hicvini onun şairsel mizacına, kaçırmak istemediği güzel bir manzara ya da sözün cazibesine bağlıyoruz. Birçok kaside ve beyitte Ehl-i Beyt ile övünmesine ve özellikle Süleyman- niye seyitleri (Berzencilerden Kak Ahmed ailesi) ile gurur duymasına rağmen şunları söylemekten çekinmemektedir:

*Şah Huseyn ra dîdem der xab der mela,  
Goftem ey Şahê şehîdî Kerbela,  
Seyyidî Berzence ez neslî to?  
Goft: Lâ Wellahî, haza muftera.<sup>5</sup>*

Bunun gibi, Şeyh Rıza'nın Kürdistan'da veya İslam aleminde yer edinmiş bazı mezhep ve fırkaları hicvetmesine de hayret ediyoruz: Bu bir inanç tarzından mı yoksa dediğimiz gibi şairsel bir mizaçtan mı kaynaklanıyor? Kakailer hakkında söylenenleri tarih boyunca ... nispet edilen Manîler, Mezdekîler, Babekîler, Karmetîler, Zencîler, Komünistler... ve diğerleri hakkında da söylemektedir. Öyleyse onu buna yönelten faktör Kakailer ile Taleban aşireti arasındaki anlaşmazlık ve savaşlar olamaz mı? Bu faktör bazen hicivdeki güç ve kabiliyetini kullanma isteği de olabilir. Nitekim hicvettiği kimseler şiirlere gösterdikleri tepki bağlamında bunları latife olarak kabul

<sup>4</sup> Dîvan, s. 243; aynı eser, s. 81.

<sup>5</sup> Şah Hüseyin'i rüyada bir kalabalığın içinde gördüm, Ona: "Ey Kerbela şehitlerinin şahî! Berzence seyitleri senin soyundan mıdır?" dedim, "Hayır! Allah'a yemin ederim ki bu bir iftiradır" dedi.

<sup>2</sup> el-Vakî'iyye fi'edebi'l-Arabî, Sayda, M.1966, s. 80.

<sup>3</sup> Dîvan, s. 27.

etmeleri onun için bu tür şiirlerinin mahiyetini ortaya koyan en iyi kanıtlardır. Şair bazen öyle çelişkiler içerisine giriyor ki, kendi döneminde yaşayanlar tarafından yapılan yorumlar hariç, bunlara açıklık getirmek mümkün değildir. Örneğin Zehavî (Muhammed Feyzî)'yi şu sözlerle zirveye çıkarırken;

*Gerçekleri dokunarak idrak etmek mümkün değildir;*

*Zehavî'nin zihninin bunu anlamaması mümkün değildir.*

Torununu (Cemîl Sıdkı) şunları söyleyerek hicvetmekten geri kalmamaktadır:

*Bir söz söyleyeceğim ki iftira değildir,  
Cemil'in annesi onu arkadan doğurmuştur.*

*Eğer söylediğim bu söze inanmıyorsan,  
Yüzündeki dışkı eseri sarılığı görmüyo musun?*

Edebiyatseverlerin ve diğer insanların bulunduğu değişik yerlerde Şeyh Rıza'nın adının geçtiği her seferinde insanın aklına sövgü ve müstehcen hiciv gelmektedir. Öyle ki, bazıları Şeyh Rıza'nın şiirlerinin okunmaya ve bir kütüphanede yer almaya layık olmadıklarını düşünmektedir. Hem bu düşünce, hem de Şeyh Rıza'nın isminin sövgülerle anılması boşuna değildir. Zira o, şiirin bu alanında en büyük Kürt şâiri ve eserlerini gördüğümüz şâirler arasında en büyük söz sahibidir.

Doğal durum ve toplumsal liyakat olgusunun değişmesine paralel olarak şair de tavır değiştirdiğinde kendisine hicivler şairi denilmiştir ki, bu yerinde bir isimlendirmedir. Ancak bu durum onun öteki mevzûlarla ilgili değerini düşürmemektedir. Zaten eğer edebiyat sahasına bu meşhur hiciv konusuyla girmemiş olup ona ağırlık vermeseydi, ortaya çıkaracağı öteki şiir mevzûlarıyla da aslında döneminin en büyük şairi olacaktı.

## GAZEL

Kürt gazel şiirlerini şu üç kısma ayırıyoruz ki, Şeyh'in şiirleri bunların hiçbirisinden mahrum değildir:

- *Taklîdî (Geleneksel) gazel*

- *Hakîkî gazel*: Buna mutasavvıflar tarafından mecazî gazel adı verilir.

- *Sûfî gazel*: Bu, doğu şiirinde "hakîkî" olarak adlandırdıkları gazeldir. Bunun Araplardaki "uzrî" (plâtonik) aşk ile bir benzerliği vardır.

Gazellerinin hangi türünde olursa olsun, kelime seçiminde sanatsal davranıp belâgat sanatı dairesinden çıkmama ve duygularını ifade ederken doğrudan doğruya bir betimlemeye başvurmadan kelimelerden retorik şekiller yaratma anlamında Şeyh Rıza çoğunlukla gelenekçi sayılır. Onun şiirleri veya gazel türü bazı kasideleri ile klâsik dönem büyük Kürt gazel ustalarının arasında şiirsel vezin ve kafiye açısından bir karşılaştırma yapmak mümkün ise de, hangi kasidesinde olursa olsun, en sonunda onun alaycı ruhu ve karikatürist sanatı farklı bir şekilde kendini göstermektedir:

*Hürmüz'ün oğlu Husrev gibi, Şîrîn Câfıdır;  
Yemine gerek yok, o ceylan gözlü ve kırmızı  
dudaklı yar Câfıdır.*

*Simsiyah fettan gözleri ve yoldan çıkarıcı fettân  
yüzüyle,*

*Dinimi, kalbimi ve imanımı çalan o yar  
Câfıdır.*

*Güzelliğinin nişanı Hakk'ın kudretinin bir  
kanıtı,*

*Kendisi de Allah'ın varlığının bir ispatı olan  
o mucize Câfıdır.*

*Evreni darmadağın eden, bakışları ufuklarda fitne  
saçan,*

*Tek kişi olarak dünyayı aciz bırakan o yar  
Câfıdır.*

*Siyah kirpikleri hareket kabiliyeti ve yere*

serme açısından  
Timur'un ordusuna ve Cengiz'in askerlerine  
benzeyen o yar Câfıdır.  
Onun emrine girip kendisine köle olan sade  
Rıza değildir,  
Miskini de padişahı da emri altına alan o yar  
Câfıdır.

Bir araştırmacı ve çevirmen olarak  
başka gazel kasideleri üzerinde de  
durabilirim. Fakat belirttiğim noktalara  
delalet etmesi açısından şu birkaç örnek-  
le yetineceğim:

*Senin o örgülü saçlarını Şeyh bile görse,  
Hirkasını ve tespihini Zünnâr ve Haç ile  
değiştirecektir.*

Ya da;  
*Ulaşmaya çalışıyorum ona,"ey ruhumun  
ruhu, nedir derdimin dermanı?" diyorum,  
"Çek git buradan ey hasta kalpli" diyor.*

Ya da;  
*Selvi de ne oluyor, ney ne oluyor? Boy  
posunla yarışmak için,  
Ney şeker yemiş, selvi de başını taşla  
toslamış.*

## **MERSIYE**

Alaycı, hicivci, kalbi ve şiiri komik-  
lik dolu bu şairin şiirleri ağlama  
anlarından da mahrum değildir. Kaldı  
ki, daha öncekiler gibi kendisi için de,  
"bunun şiirin her alanında yeteneği  
vardır" denilsin diye bu tür şiirleri  
meydana getirmemiştir. Belki onun  
kalbinin de bazen kan ağladığını ve  
kendisinden önceki şairlerin mecâza-  
tından derlemeler yaparken bir  
"hüzün" tablosunu oluşturmak için  
bunlara kendi sanat gücünden de  
katkılar sağladığını görüyoruz:

*Neden kalbim yanmasın, neden kebab gibi  
olmasın?*

*Neden cesedim ruhumdan karga gibi ayrılmasın?*

*Niçin göz pınarından kan damlaları*

*akmasın?  
Niçin kirpiklerin fiskiyesinden kan damlaları  
boşalması?  
Neden boğaz disklerimin haykırılarından  
bir marş oluşmasın?  
Neden ağlamak göz pınarlarımı bir seraba  
dönüştürmesin?*

*Şunları söyleyen de kendisidir:*

*Güneş diğer insanların gözünden akşam  
olunca kaybolur,  
Benim güneşim ise seher vakti gözümde  
kaybolmuştur.*

## **TASAVVUF YÖNÜ**

Şeyh Rıza Talebanî genel çerçeve  
olarak Kadîrî tarikatına ve onun kuru-  
cusu Şeyh Abdulkadir Geylanî'ye  
bağlıydı. Osmanlı yönetimince destek-  
lenen bu tarikat bağlılığının siyasal  
boyutları da vardır

*Her iki cihanın padişahı Şah Abdulkadir 'dir<sup>6</sup>  
Ademoğullarının sevinç kaynağı Şah  
Abdulkadir'dir.*

*Güneş, Ay, Arş, Kürsü ve Kalem,  
En büyük nurdan bir nur olan Şah Abdulkadir'dir.  
Sultana payende olma noktasında  
gerektiğinde Osmanlı kanununa şöyle  
düşmanca tavır takınabiliyor:*

*Bîcare adalet ki yıkılmıştı binası,  
Birden içine sıçtı Kanûn-i Esasî.*

*Kanûn-i ilahî var iken yani Şeriat,  
Kanûn-i hezeyândır çı siyasî çı esasî.*

*Ya da şöyle diyor:*

*Diyanet mudhal, devlet bozuk, millet perişandır;*

<sup>6</sup> Bu beyitlerde zekice bir dokunuş vardır. Zira Şeyh Abdulkadir Geylanî'yi Ademoğullarının en büyüğü olarak nitelemesine ve onu adeta Hz. Peygamber (s.a.v) derecesine çıkarmasına rağmen, Şeyh Abdulkadir'in kendisi değil, onun evlatlarının iddia ettikleri gibi onu "Nebevî Şecere"ye dayandırmamaktadır. Bu noktadan hareketle, Şeyh Rıza öteki din ve mezhep mensuplarını hicvetmesine rağmen başka bir yerde Şîfî imamlarla gurur duymaktadır: Ben şairim, adım Rıza'dır, İmam Murtaza'nın köpeğiyim,

*Sebepe tahkîr-i dîn, te'sîs-i kanûn, terk-i Kur'ân'dır.*

Bazıları kendisine sultanı hedef alan bir hiciv isnâd ediyorlar ki, bu hicvin ve onu revize etmenin şeyhin zekasını gösteren bir hikayesi vardır. Şu beyitler kendisine isnâd edilmiştir

*Bakin yaratılan gök nasıl, yeryüzü nasıldır,  
İbret gözüyle bak ve Hakkın kudretini gör.*

*Gerçi yeryüzünde sahip olduğum bir şey yoktur,  
Yerden göğe kadar Alemlerin Rabbine hamd olsun.*

*Keşke kalacak bir günüm olsaydı Humayun  
arasına girseydim  
Ta ki Hamîd Han'a "ey mü'minlerin hamîri  
(eşeği) diyeydim.*

*Senin gönderilişin Peygamber'in gönderilişinin tersinedir:  
Sen alemlere ancak bir "zahmet" olarak gönderilmişsin.*

Söylediklerinden dolayı suçlanan şair şunları söylemiştir: Sultanı görmek için çok bekledim ve çok methiye söyledim. Fakat bir netice çıkmadı. Sultan tarafından duyulsun diye ben de bu beyitleri söyledim ve beyitler oraya ulaştı. Ancak ben bu beyitleri nakledildiği gibi söylemedim. Belki "mü'minlerin emîri", "senin gönderilişin Peygamber'in gönderilişine uygundur" ve "alemlere rahmet" demişimdir.

Bu alanda derin bir deryaya dalan ve çok yönlü bir mücadeleye giren Şeyh Rızâ'yı bazen tasavvuf ve zikir denizinde yüzerken, bazen de kendi arkadaşlarını hicvederken görebilirsin:

---

*Yolum Mevla'ya doğru gider; Abdulkadir'im dervişiyim.*

*Kadirîler zikrin dille, Nakşîler ise kalple yapılmasını savunmaları bağlamında Şeyh Rıza Kadîrî ekolü destekleyerek şöyle söylemektedir:*

*Köşelerde Nakşibendiler gibi saklanmayız  
Biz Kadirîler aslanlar gibi tekyelerdeyiz.*

*"Şeyh geceyi uykusuz geçiren bir abittir" denilmesinin için,*

*Tan yeri ağardığında onun kurt gibi uluması gerekir:*

Kendisi hakkında şunları söylerken sanki tövbe ediyor ve iyi oluyor gibi bir hali vardır:

*Allah korusun! Aslında ben bu ateş paresi dilimi,  
Şeytanları recmedip lanetlemek için kullanıyorum.*

Onun bu beyitte söyledikleri, şu sözlerinden pek farklı değildir: "Rıza böyle bir nesildendir, Rabbim onu bağışla. Zira dikensiz bir gül, buharsız bir deniz ve dumansız bir ateş mümkün değildir".

Bazen şöyle diyerek Şeyh Abdulkadir Geylanî'yi methetmektedir:

*İşlerim neyle yoluna giriyor? Şah ve vezîrle değil:  
Sahip olduğum her şey o Kutbun sayesinde.*

Bu konuda biraz daha derinlemesine şunları söylüyor:

*"Bağdat Cennet'ten daha güzeldir"  
demişsem az söylemişimdir,  
Zira o hem Gavs'ın, hem de Kerhî ve Imam-ı  
A'zamin meskenidir.*

Şiblî, Kerhî ve Cüneyd gibi Bağdat mutasavvıflarından bahsederken, o hep kendi Kutbunu, Geylanî'yi üstün görmektedir. Ancak bu, onu önde gelen Nakşîleri de güzel bir şekilde övmekten ve Buhâüddîn'in yüzünü ihtiyaç sahipleri için bir kıblegâh olarak kabul etmekten alıkoymamaktadır. Onun güzel övgülerin inciler dökülmekte ve sınırları yıkan bir mutasavvıfmış gibi nağmeli müzikal bir kasideyle konuya başlayabiliyor:

*Ben sünniyim, adım Rıza, Imam  
Murtaza'nın köpeğiyim,  
Ben Abdulkadir'in dervişiyim, fakat yolum  
Mevla'ya doğrudur.*

Şunları söyleyen de kendisidir:

*Mal ve şöhrete sahip değilsen üzülme Rıza!  
Zira Imam Rıza'nın adıyla anılman yetiyor  
sana*

"Hüseyniyât" adlı kasidelerinde derinlemesine bir ehl-i beyt sevgisini işleyen şair şöyle demektedir:

*Ali ailesinin mateminde denizden kan akıyor,  
or,  
Bir kılıç baş kesiyor, bir el yukarı kalkıyor.*

*Hüseyn'in babasının aşkından kimi mızrak-  
la başın, kimi sinesini dövüyor  
Kadın erkek ağlama sesleri ve feryatlar Arş-  
ı A'lâ'ya çıkıyor.*

*Allah'ın balmumuyla aydınlatığı elbise için-  
deki Hüseyin'e,  
Bütün başlar yolunda gitsin ve bütün ruhlar  
feda olsun o seçkine.*

Kerbela faciasıyla ilgili cevher değerinde beyitler nazmederken duygularını frenleyebilen şair, şiirin mecâz sınırından çıkarak şunları söylemektedir: Hüseyin'in katiline bin kere lânet oku. Fakat bu işi halifelere ve sahâbîlere götürecekt kadar aşırı gitme. Âriflerin yolu budur". Bu konuda ılımlı bir tavır tanınıp orta bir yol takip eden şair, diğer bazı alanlarda sövgü ve hiciv sınırlarını aşarak aşırı gitmekte ve itidal yolunu elden bırakmaktadır:

*Ben Sünniyim, fakat Mustafa ailesinin  
sevgisi,  
Hem benim, hem de atalarımın dini ve  
imanıdır.*

*Şî'i Sünnî bilmem: Kim o aile fertlerine  
dostsa onun dostuyum,  
Kim onlara düşmanlık ederse de ben onların  
düşmanıyım.*

Şâir teorik olarak tasavvufla ilintili olan bu alanda kendine özgü prensiplere dayanmakta, böylece "ehl-i beyt"i överken Kak Ahmet Ailesi'ne özel bir yer ayırmaktadır. Fakat hiciv karakterini bir türlü terk etmemektedir. Yoksa onun şu beyitlerini nereye oturtacağız?:

*Bir muhâlif değil, geçici kurulmuş bir saatim ben,  
Seyitlere boyun eğen bir uşağım ben.*

Fakat hicvettikleri kimseler arasında birini şöyle hedef almaktadır:

*Kimin seni aldattığını biliyorum fakat ne  
çare!  
O bir seyittir ve benim hiçbir seyit hakkında  
kötü konuşmamam gerek.*

Ya da;

*Berzenciler zulmederlerse zararı yok, zira  
onlar seyittirler.*

Divanında bazı tarikat şeyhleri ve onların davranışları ile ilgili birtakım övgü ve yergi örnekleri bulunmaktadır.

## **FAHR (ÖVÜNME, İFTİHAR)**

Övünme ve gurur duyma her zaman ve her yerdeki büyük doğu şairlerinin şiire güzellik katan bariz bir özelliğidir. Doğrusu Şeyh Rıza'nın şiirleri arasında da bu alanda şiirsel parlaklık ve çeşitlilik arz eden güzel örnekler mevcuttur. Bu şiirin temelini Câhiliye döneminden Emevîler dönemine kadarki süreyi içine alan Arap edebiyatına dayandırmak mümkündür. Bu tür şiirlerde baştan sona bir şair-kabile denklemini buluyoruz:

Şair-Kabile

Kabile-şair

Fakat bu tür, şairin şahsında bir nevi sanatsal güç ile iftihara dönüşecek şekilde değişip gelişmiştir. Bunun da sanki şu denkleme dönüştüğünü görüyoruz:

Şair (Şahsı) - Kabile (Konu)

Ya da tersine (Sanat gücü) - (Şair)

Şu araştırma örneklerini serh etmede şairin kendisinden fazla bir şey söylemiş olmayacağı:

*Şair Lami gibisi yoktur dünyada,  
Tath sözlü, değerli, hoş tabiatlı ve güzel yaşamlı.*

*Maruf Bey'e söyleyin maaşımı kesmesin,  
Düşmana karşı dilim gülen bir yılan gibidir.*

*Şeyh Rıza tekrar söz alsın diye lutfediyorsunuz,  
Cevherden yapılmış oklara kınlarda kalmak yakışmaz.*

*Şair Lami<sup>7</sup> hangi meclise yönelirse insanlar  
şöyle derler:*

*"Hikayeler sarayının bülbülü, nağmeyle  
öten kuş geldi".*

Vaziyetin kötü olmakla beraber, Allah şahittir ki şiirin coşturuyor ey Rıza! Ne büyük şairsin sen! Sende keskin "deban" hançeri, bende dil bıçağı vardır. Bu iki bıçak arasında yerle gök arasındaki fark kadar fark vardır.

Şair-kabile denkleminde ailesini ve tarikatını temsil etmek üzere Şeyh Rıza şöyle diyor:

*Ben Şeyh Rıza'yım, dünyada fesahatla ün yapmışım,  
Lahûr'un kutbu ve ileri görüşlü olan  
Şeyh'in oğluyum.*

Aşiretine gelince, şair aşiretinin yaptığı savaşlara dalmakta, nice insanları

nasıl öldürüp boğazladıklarını şöyle dile getirmektedir:

*Nice cesetler karıncalara ve yılanlarla yem oklu,  
Bu cesetler üzerinde kuşlar ve kurtlar yarışır oklu*

Özellikle Talaban aşiretinin yaptığı savaşlara daha uzun kasideler tahsis eden şair, benzetme ve karşılaştırma çerçevesinde bu aşiretin cengaverleri için "Şehname"de geçen kahramanların isimlerini ve hatta bu savaş kasidelerinde vezin olarak Şehname'nin nazmedildiği "mutekarib" veznini kullanmaktadır. Şair-kabile ve kan bağı denklemini önemsememe bağlamında Caf aşiretiyle cedelleşen kabilesine şöyle seslenmektedir:

*Ey kavmim, Caf aşiretiyle savaşmayın,  
Kaf Dağı'yla savaşmamak Karınca için daha iyidir.*

*Hiç üzülmeyen ve umursamadan savaş alanına  
giderler;  
Mümkün değil senin bu şekilde zıfaf odasına  
nüfûz etmen.*

## **MEDÎH (METHIYE)**

Medîh klasik edebiyatta hicve karşılık terazinin diğer tarafında yer almaktadır. Şeyh Rıza Talabanî hicvin zirvesinde bulunduğu göre acaba medîhle nasıl bir mukayese yapılabilir? "*Kürt Edebiyat Tarihi*"nin yazarı Alauddîn Seccadî bu konuda şunları söylüyor: "Şeyh Rıza medîh şiirlerinde de öteki şairlerden aşağı değildi. Bilakis birçok yerde onları geçmiştir. Onun hassas bir hayal gücü ve kadını gibi bir doğası vardı. Özellikle birinden bir iyilik yapmasını beklediği zaman şiir söylemek için avurtları açılır ve kendisine harika betimleme ilhamı gelirdi.<sup>8</sup> Öyleyse onun medîh şairleri sınıfına da dahil

<sup>7</sup> Lami', Şeyh Rıza'nın mahlası ya da şiirdeki lakabıdır.

<sup>8</sup> *Tarihu'l-Edebi'l-Kurdi*, Bağdat, 1952.

etmek mümkündür. Bir şeyler elde etmek için methettiği oluyordu. Ancak onun bu konudaki istekleri mütevazı idi ve isteğini tasvîr için bir giriş basamağı olarak kullanırdı. Eşyayı hassas bir şekilde tasvîr eden şair, güldürücü kalemine bu konuda oldukça söz geçirmiştir. Bu alanda yazdığı bir kasidenin tümünde Caflı Osman Paşa'nın eşi Adle Hanım'a hitap ederek ondan bir dişi katır istemekte ve bunu şöyle anlatmaktadır:

*Deki: Dirî veya ölü iyi bir katır istiyorum,  
Hayır! İhtiyacım çoktur; iki tane istiyorum.*

İhtiyaç ve fakirliğini ortaya koyan şair, burada ve başka bir katırdan bahsettiği şiirinde bu katırı canlı bir karikatür şeklinde sunmakta ve bu hayvan için neşe ve sıkıntıyı birlikte dile getirmektedir. Medîhleri şekil olarak klasik tarzda ise de, şair bunları yeni şablonlarla ortaya koymaktadır:

*Yani Peygamber ile adaştır Hazreti Ahmed Paşa,  
Dinin gururu, ar kaynağı, cömertlik denizi,  
vakar dağı.*

*İyiliğini mi öveyim, ilmini mi, yoksa erdemini mi?  
Allah'a yemin ederim ki sayılamaz güzel hasletleri.*

*Eli hep altın dağıtır; dür ve cevherlerin kaynağıdır;  
O bir deniz gibidir; ne kıyıları ne de sahilleri vardır.*

Onun bazı Farsça kasideleri vardır ki, bu kasidelerinde tasvîr, şekil ve musiki açısından Fars medîh şairlerinin derecesine çıkmaktadır. Ancak bir kısmının sonunda kendisi için veya Bağdat'taki Talabanî Tekyesi için yer verdiği bahşış isteme nedeniyle bu sanatsal dereceyi bozmaktadır. Bu tür manzaraların yanında onun medîhle ilgili bazı şiirlerinde hiçbir maddî talep

yer almaksızın tam bir dürüstlük ve şairlik örneğini görüyoruz. Bu bağlamda "cesaret"i övdüğü zaman bunun niteliklerini klasik şiirden almakta ve bunlara bazı ilavelerde bulunmaktadır. Bunlarda Şehname'nin ve doğu methiyelerinin gölgesini görürsün ki, her biri ayrı bir tarihî derinlik taşımaktadır. Methettiği kişi için seçtiği tarihî ve efsanevî isimlerde bile bu olgu mevcuttur. Onun topçu komutan Miralay Emîn Feyzî için söylediği bazı kıtalarda medîhih zirvesini görmekteyiz. Büyük matematik bilgini, şair yaratılışlı, "Şua'ât" (Parıltılar) adlı divanın sahibi, Kürt edebiyatını derlemeye çalışanların ilki, 20'li yıllarda aramızdan ayrılp akibeti ve mezarı meçhul olan Emîn Feyzî için şöyle der:

*Soylu Emîn Feyzî bana misafir olarak gelip  
beni şereflendirse,  
Ona hayatımı bağışlamadıkça teşekkür borcumu ödemiş sayılmam.*

Başka bir yerde de Zehavî hakkında şunları söyler:

*Ey varlık aleminin annesi, sen şu ana kadar  
Asla doğurmamışsın Feyzî Efendi Zehavî gibisini.*

Şeyh Rıza'nın sahip olduğu medîh türü şiirlerinin çoğu Kürt tarihi ile Süleymaniye tarihine ışık tutan kasidelerden oluşmaktadır. Bunlarda samimiyet, ulusal duygular, insan ve şair olma dürüstlüğü vardır. Babanlar dönemi, bu dönemin yöneticileri, Şeyh Mahmut öncesi Süleymaniye şeyhleri; tüm bunlar şairi bu şehre bağlayan sembollerdir. Bunlarda tarihsel mazinin yüceliği, günümüzün parıltıları ve istikbalin ümidi hep bir arada bulunmaktadır. Babanlardan bahsederken onların tarihini, içlerinde geçen çocuk-

luğunu ve beraber geçen günlerini yad etmektedir. Bunun yanında uzaklaştırıldığı İstanbul'da olmasına rağmen sahip olduğu heybet ve azametiyle, cömertliğiyle ve yön verici yönetim anlayışıyla sanki hâlâ melikmiş gibi kabul edilen Ahmed Paşa'yı da anlatmaktadır. Zayıflamaya yüz tuttukları dönemde Baban ailesinden bazı kimseleri methettiği zaman onları soylu geçmişleri olan babalarına isnat ederek Kürt milletinin gerçek melikleri olarak tasvîr etmekte, onların yönetim anlayışları, askerleri ve pehlivanlık oyunu müsabakalarını canlandırmaktadır:

*Ey Araplar! Üstünlüğünüzü inkar etmiyorum; en üstün sizlersiniz,  
Fakat kainatla savaşan Selahaddin Baban  
Kürtleri topluluğundandır.*

Babanlar ortadan kalkmak üzereyken şair onları methetmekte. Bunu yaparken hiçbir beklentisi yoktur. Fakat kendi deyimiyle elmas hançer gibi dilini onları methetmek için kullanmadan edemiyor:

*Rahmetle dolsun Babanların nurla dolu  
kabrileri,  
Nisan bulutunun yağmuru gibiydi elleriyle  
yaptıkları iyilikleri.*

Bu, şairin bir şey elde tetme beklentisi içinde olmadığı ve ondan sonra da zaten bir şey elde edemeyeceği bir iyilik elinin methiyesidir. Bu kesinlikle Kürt milletinin mazisiyle duyulan ve samimi bir kalpten çıkan bir övünçtür.

## **VASF (TASVİR)**

Klasik şairlerin kullandığı şiirlerden biri de tasvîrlerdir. Tasvîrler ya günümüzle geçmiş arasındaki bağlantıyı kurmak, ya da geçmişle günümüz

arasında müşterek olan unsurları dile getirmek için günümüzde de kullanılmaktadır. Eskiden "vasf" olarak olarak adlandırılan bu şiirler bir tür dairesinden çıkıp şekil ve üslup dairesine girmektedir. Klasik şiirin bütün türleri güdülen amaca kalip olmak üzere yerleri değiştirmek, şekilsel yapıyı tekrarlamak, kafiye sanatından kaynaklanan müziksel ahengi ortaya çıkarmak ve retorik çeşitlemeyi oluşturmak suretiyle icra edilirlerdi. Fakat bütün bunlar betimlemeler içinde duygusallaştırılır, dikkatler ve bakışlar hassas ve incelikli sûretlere çevrilir, böylece "vasf" adında yeni bir şey doğmuş olurdu. Bu tür bakış ve tasvîrler şair için tasavvur, takip, plânlama ve yankılanma olgularında şekillenen yeni bir yönelişi ortaya çıkarmaktadır. Şiir türlerini birbirinden ayırmak istemeyen çoğu şairler, öteki şiir mevzularında da yetenek ve güçlerini tasvîr için harekete geçirmişlerdir. Şeyh Rıza'nın da bunlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Şair öteki şiir türlerinde de kelime haznesindeki tasvirli kelimeleri çıkarmış, retorik gücüyle bu kelimeleri birbirine bağlamış ve amaca hizmet edecek şekilde adeta müziksel notalarla kelimenin içsel gücünü ortaya çıkarmıştır. Şair bütün bunları bazen hicivde de göstermiştir. Fakat daha kalıcı gizilgücünü tasvîr için saklamış ve asıl yönelme noktası olarak bunu görmüştür:

*Şeklen horoz olarak gördüğün bu hayvan  
sıçramada aslandı,  
Onu ikram ettin, kulağıma hoş gelen budur  
ve onu gönderiyorum.*

*Ona henüz ergenlik çağına girmemiş iki  
tavuk arkadaşlık etsin,  
O yaşlı bir horozdur; tavuklara alışma  
tecrübesine sahip olmalı.*

Şair bu gücünü sadece amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmıyor. Belki tasvîrdeki dikkatini ve küçük nesnelerdeki betimleme olgusunu ortaya çıkarmak için de bunu yapıyor:

*Ayakları güçsüzdür; vücudu örümcek vücudu gibidir;  
Asla "sahibi kendisine yem vermemiştir" demiyorum.*

*Çekiyor, çeviriyor, yemi bir hût gibi yutuyor,  
Hareket edemediği gibi, zayıf ve halsizdir.*

*Ona bir arpa tanesini göstersen kıyamete kadar peşinden gelir,  
Beni de yemeden en iyisi onu tekrar geri göndereyim.  
Korkarım bir gün beni de kendine yem yapıp yutacaktır,  
Dünyada daha başka ince tasvirler de yapmak istiyorum.*

*Rıza Kirmaşanî bir horoza ihtiyaç duymaktadır:  
Zeki, neşeli, konuşkan, şirret ve kavgacı bir horoz.*

*Öyle bir horoz ki başka bir horozu kulağından yakaladığında  
Hevraman köpeği gibi onu ağız dolusuyla paramparça etsin.*

*Öyle bir horoz ki atılğan aslan bile onun için meydana indiğinde,  
Onu darmadağın edici bir tekmeyle hemen mağlup etsin.*

Öyle anlaşılıyor ki şairin istediği katır da horoz da başka şeyleri sembolize etmektedir. Kendisi başka münasebetlerle diğer bazı kasidelerde bunları tekrar ele almaktadır. Ben bu konuda tasvîr örneklerini ayrıntılandırmak isti-yordum. Fakat uzayacağı korkusuyla bunu yapmayacağım. Bu kısmı, şairin tasvîr mi yoksa doğasından hiciv ayrıldığı için hiciv mi saydığını bilmediğim şu örnekle bitireceğim:

*Ey Muhammed Fettah, Allah yüz kere bu başı ve sakalı mübarek etsin!  
Nasıl oluyor da bir hayvan tek başına bu ot yükünü yüklenabiliyor?*

*Ağırlık olarak yüz batman yünden oluşuyor bu sakal,  
Bu işe şaştım kaldım; başın bu yükü nasıl taşıyabiliyor?*

## **ŞAIR VE OSMANLI DEVLETİ**

Birçok şair İstanbul'u ziyaret etmiş veya orada yaşamıştır. Fakat bunlardan çok azı orada neler yaptıklarını gösteren eserler bırakmıştır. Şeyh Rıza bu az kimselerden biridir. Girişte onun sultanla ilişkilerinde methedici ve hicvedici yanları üzerinde kısmen durduk. Bu konuyu daha da açtığımızda onun İstanbul'da bazı kapıları çaldığını görüyoruz. Muhtemelen o da öteki tarikat şeyhleri ve din adamları gibi kendisine köy ve arazi tahsis etmesi için padişah fermanları peşinde koşmuştur. Bu da bana göre Şeyh Rıza'nın şiirleri ile öteki Kürt şairlerin şiirleri arasındaki nüansı göstermektedir. Defalarca hakkında görüş belirttiğim Kürt şiiri sultan ve padişahların bulunduğu ortamın ürünü değildir. Ahmedê Xanî, sultan ve emîrlere karşı şair ve fakirleri ayrı bir cephe olarak ele almıştır. Şeyh Rıza'da olduğu gibi onda sultanları methetmek yoktur. Şairin Baban emîrleri, onların torunları ve Süleymaniye şeyhleri için söylediği methiyeleri millî duygularla ilişkilendirebiliriz. Fakat İran Şahı Nasiruddîn, Sultan Abdulazîz, Sultan Abdulhamit, Osmanlının şu valisi veya bu sadrazamı, şu komutanı veya bu yetkilisi için söylediği medîhleri bu duyguyla söylediğini hesaba katmamız mümkün

değildir. Ancak burada dikkat çeken şey şudur ki, şair bu tür methiyeleri Farsça ve Türkçe olarak namzetmiş, bunları Kürtçe söylememiştir. Bu ise bize göre şairin cevherini ve gayesini değiştirecek bir şey değildir:

*Kalsa da kalmasa da, zayıf Şeyh Rıza niçin  
güçlenmek istiyor?*

*Şayet dili bir çekiç veya testere ise bunu  
parayla tedavi ediyor.*

**Kendisi şunları da söylüyor:**

*Evet, Sultan Mahmud'un bütün heybetine karşılık  
Ben Osmanoğulları Devleti'ni satmayacağım.*

Onun dört dille söylediği şiirler bu devletin yaptığı kötülöklere ilişkin keskin hicivlerle doludur.

*Askerlerin içinden çıkan bir öküz, vali oldu;  
Bab-ı Ali'de oturanlara Allah'ın laneti olsun.*

*Açak bir kapıdan gelmişlerdir bu zalim valiler.*

Babanların yönetimlerinin ortadan kalkmasına gönlü yanan şair, hicivlerini halkın hilafet yönetiminde çektiği ızdıraplı durumu dile getirmek için şu dereceye çıkarmıştır:

*Alçaltıcı zaman nerede bir yer gördüyse orayı  
yıkta,*

*Nerede barınacak bir yuva var idiyse  
oraları yaktı.*

*Nerede bir sofra ve yemek izi bulduysa zaman,  
Kitapların dürülmesi gibi bütün oraları dürdü.*

Osmanlı yönetimiyle ilgili yargısını şöyle dile getirmektedir:

*Ey Rıza, bütün bunlardan sonra Rum'un  
yönetiminden bir şey bekleme!*

*Buralarda daha önce bir ekmek kııntısı  
bağlamında bir ümit var idiyse de.*

Sonra İstanbul'dan ümidini kesen ve İran'a da gitmek gibi bir beklentisi olmayan şair şunları söylemektedir:

*Ben bir Şeyhim ama buralarda kalacak bir  
yerim kalmadı,*

*Yusufcan'ın kereminden başka hiçbir şeye*

*dayanmayacağım.*

*Ne İran'da ne de Rumların yanında vardır  
kalacak durumum,  
Başım dolanıyor, dalgalar arasındaki gemi  
gibi dönüyorum.*

**Ya da şöyle diyor:**

*Kırlangıçların yuvaları Anka kuşu için  
yapıldı,*

*Derler ki, "Talabaniye kapısı yeterince açık  
kaldı".*

Anayasanın ilanı onun Türklere karşı olan hincini ve intikam duygusunu arttırmış, ya da bir Şeyh olarak bunu saldırıları için bir gerekçe saymıştır:

*Düşman karşısında bir kedi, halkın karşısın-  
da ise bir aslandır;*

*Allah'ın laneti olsun böyle bir sultan hazretlerine!*

*Allah'ın laneti olsun hem ona ve onun yan-  
daşlarına,*

*Hem de Kur'ân hükümlerini kabul etmeyenlere!*

Ya da durum sadece Kur'ân hükümlerinden ibaret değil, onun yaptığı daha önce ifade ettiğimiz gibi doğrudan bir saldırı niteliğindedir.

## **ŞEYH RIZA, YAŞAM TARZLARI VE TOPLUMSAL HAYAT**

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yaşayan şairler arasında ve Kürdistan'ın güneyinde klasik edebiyatın intikali bağlamında hayata değişik açılardan yaklaşan ve şiiri yaşamın muhtelif yönleri için yansıtıcı bir ayna haline getiren şairlerin en önde geleni Şeyh Rıza'dır. Daha önce bahsi geçen konuların yanında onun aynı zamanda toplumsal hayatın olumsuzluklarını yansıtan kendi hayatının acılara açılan kapıları da çaldığını görüyoruz.

Kendi hayat penceresinden hiciv alanına giren bu hicivci şair, kendisine en

yakın insanlara, kötülük arzeden bütün manzaralara ve acılarının bi- lincinde olmayan herkese hicivlerini yöneltmiştir. Kerkük'ten ayrıldığı ve akreplerden kaçtığı gibi akrabalarından kaçtığı bir sırada amcasının kendisine verdiği halde yerine getirmediği sözleri ince bir dille anlatmakta, sonra Kerkük'ten ayrılışını unutmak istercesine bu şehre yaptığı dönüşü dillendirirken kendi dost ve insanların zulüm ve hakaretlerinin gurbette geçireceği müflis bir hayattan daha iyi olduğunu bildirmektedir. Ancak şunu da hep ümit ediyordu ki felek bir gün onun istediği şekilde dönecektir. İsteddiği zenginliği ekle etmezse fakirliğin faziletine sarılacaktır. Zaten kendisinin de söylediği gibi, kanaatkar olan kişi sıradan bir yemeği lüks olanına tercih etmektedir. Fakat öyle anlaşıyor ki hayatı boyunca gerçekleşmesini istediği ümitleri gerçekleşmemiştir:

*Bakiyorsun yabancılar şan, şöhret ve güç sahibidirler,  
Şeyh Ali ve kardeşleri gibi olanlar müflis ve fakirdirler.*

*Ey Şeyh Ali, bu kardeşlerine güven duyarsan daha iyidir,  
Köpek yavrusu gibi peşine düşenlere ise güven duyma.*

Şair kendi günlük hayatıyla ilgili bize ince bazı ayrıntılar vermektedir. Şuraya buraya yolculuk yaparken efsane kahramanları gibi dolaşmakta, fakat maksadına ulaşmadan şunları haykırmaktadır:

*Üzülme ey Rıza! Senin mal ve makamın yıksa da,  
İmam Rıza'nın adaşı olman senin için yeter- dir.*

*Başka bir yerde şunları söylüyor;  
Rıza makamında bana uygun görülen pay budur,  
Başıma bir bela gelse de Allah'a şükür ve hamd ederim.*

Şair bize en ince tasvîrleri sunmakta, göç ettiği süre içerisinde karşılaştığı küçük şeylerden bile büyük çıkarımlarda bulunmaktadır. Onun, sahip olduğu evden daha geniş bir aleme geçmesi için evi ve onun her temeli için için yaptığı tasvîrler üzerinde durmak istiyorum. Dünyadaki küçük şeyler bazen büyük şeylerin birer sembolü olabilirler. Bu bağlamda şair kendi yaşamında akrabalarından gördüğü zulümden yola çıkarken onun bu alandaki sıkıntıları azar azar büyümekte, geniş bir alemin sınırlarına dayanan sıkıntılar haline gelmekte ve neticede tarihin ve onun zulmünün sıkıntıları şekline girmektedir. Bunun için Hafız-ı Şirazî'ye başvurmakta, ona bir tahmîs kasidesi yazarak bu kasidede tecrübelerini, kişiliğini, dünya ve tarihle olan ilişkilerini kaydetmektedir .....

## **SONUÇ**

Araştırmanın neticelerini nakletmek istemiyorum. Ancak ben bu araştırmanın şairin bütün yaşam tarzlarını, şairsel yaratıcılığının tümünü ve hayatla olan bağlantısının tamamını içermemesini istedim. Belki küçük bir alana dalıp şiirsel gaye, retorik sanat ve hem kendisi hem de başka şairler için ilham kaynağı olan çok şey ortaya çıkarmak istedim. Yeteneğinin farkında olarak asla susmayan güçlü bir sanatçıyı görmemiz için ondaki vezin ve kafiye ile harika hermoni sadasıyla birlikte hareket etmek istedim. Bu son iki yılda şairin şiirleriyle ilgili çok sayıda kitap basılmış ve edisyon kritikler yapılmıştır.

## KERKÜK'TE EDEBÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

Mustafa Salih Kerîm  
Kürt Araştırmacı  
Süleymaniye / Irak

Arapçadan çeviren: Mamoste Qedrî

### GİRİŞ

Kerkük XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başından itibaren ilim talebelerinin dikkatini çeken tekye, mescit ve camileriyle ön plâna çıkmıştır. Ünlü tekyeler arasında Talebanî Tekyesi, Hanegah Tekyesi ve Baba Turtur olarak bilinen Bektaşî Tekyesi yer almaktadır. Buralarda edebî, kültürel ve hatta siyasal meclisler teşkil edilirdi. Edebî meclislerde şiir okuma etkinliklerine daha çok yer verilirdi. Kerkük, içlerinde Şeyh Rıza Talebanî, Halisî, Abdulhalık Esîrî, Mamend Kerkûkî, Hicrî Dede ve başkalarının da bulunduğu edebiyat ve kültür dünyasından meşhur Kürt şairlerin yetiştikleri bir yerdir. Bu şehir ayrıca Seyyid Ahmed Hanegah, Refîk Hilmî, Molla Cemîl Rûzbeyanî, Şeyh Hüseyin Hanegah, Şeyh Muhammed Habîb Talebanî, Ahmed Ağa Kerkûkî, Sıdık Mahzar

Mustafa, Tuğgeneral Bekir Sıdkı, Tuğgeneral Fettah Paşa ve diğer birçok ünlü ilim adamı, mutasavvıf, edip ve siyasetçinin de yetiştikleri yerdir.

İlim öğrenmek isteyenler Kürdistan'ın dört bir yanından Kerkük'e gelir, buradaki tekye ve camilerin hücrelerinde eğitim veren büyük Kürt alimlerinin yanında Kur'an-ı Kerîm ve dinî ilimleri öğrenirlerdi. Ünlü Kürt şairi Kanî, Kerkük'te dinî ilimlerden mezun olan şahsiyetlerden biridir.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Şair Kani ile ilgili bir araştırma yapan yazarlardan biri araştırmasını bastırmak için Bağdat Denetleme Kurulu'na başvurmuştu. Ancak yazar bu araştırmasında "Kani dinî eğitimini otonom bölgenin dışında olan Kerkük'te yapmıştır" dediği için kurul bu çalışmanın basılmasını uygun görmedi. 1984 Yazında Süleymaniye Kütüphanesi' nin salonunda kalabalık bir güruhun önünde bu konuyu bazı gerçekleri araştırmak için orada bulunan bakanlık heyetine alayvari bir üslupla gündeme getirdim. Gerçeği söylemem gerekirse, o zaman Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı olan ve

Daha sonraları Rojbeyanî, Muhammed molla Abdülkerim ve Şekûr Mustafa gibi birçok Kürt yazar ve şair Kerkük'te eğitim gördüler. Kerkük'te ilmî faaliyetleri teşvik eden Kürt şahsiyetlerden bir kısmı buraya gelen ilim talebelerinin günlük maiyetlerini temin edip eğitimlerine destek çıkmak için kendi özel mallarından mescitlerin ve tekyelerin masraflarını karşılamışlardır. Sonra toplumun kalkınmasına ve şehir merkezindeki gelişmelere paralel olarak Kerkük'te kültürel hayat da gelişmeye başlamıştır.

Kerkük'te siyasî akımların ortaya çıkması da kültürel hareket üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Zira siyasî partilerle ilişki kuran gençler hem Arap edebiyatını hem de başta Ruslarinki olmak üzere yabancıların edebiyatlarını tanımaya başladılar. Fadıl Azavî<sup>2</sup> şehirdeki Arap, Kürt, Türkmen, Asurî ve İngiliz çokkültürlülüğü yanında Irak Petrol Şirketinin de şehir sakinlerine sunduğu kültürel imkanlarla Kerkük kültürel hayatında rol oynadığını belirtmektedir. Bunun yanında umumî kütüphaneler, Büyük Amerikan Kütüphanesi, İngilizce kitap ve bantları dışarıdan getiren yerel kütüphaneler, Bağdat, İstanbul

ve Ankara'dan getirilen kitapların da etkisi olmuştur.

Kültürel kaynaşma okyanusunun olduğu bu süreçte Kerkük'te Kürtler'i, Araplar'ı, Türkmenler'i ve Asurîler'i bir araya getiren edebî kurul ve meclisler kuruldu. Kendi aralarında kaynaşıp şehirdeki kültürel hayata önemli bir ivme kazandıran bu insanların arasından daha sonraları söz dünyasının parlayan yıldızları olarak meşhur yazar, edip ve sanatçılar çıktı. Örneğin Fadıl Azavî, Abdussamed Hanegah, Celîl Kaysî, Muhyeddîn Zengene, Abdulazîz Hanegah Sertûn Solis, Can Demo, Yusuf Haydarî, Mueyyed Ravî, Kîss Yusuf Saîd, Kahtan Hürmüzî, Enver Gassanî, Zuhdî Davudî ve Salah Faik bunlardan birkaçıdır.

Irak Komünist Partisi'ne, Kürt Demokratik Partisi'ne ve öteki siyasî ve dinî hareketlere katılan aydınlar kültürel seviyelerini yükseltmeye özen gösteriyor, başkalarını da okumaya teşvik ediyorlardı. Okulların sayısındaki artışa ve derneklerin kurulmasına paralel olarak kültürel hayat da doğal olarak ilerlemiş oldu.

## **KERKÜK'TE BASIN FAALİYETLERİ**

Kerkük basın tarihini yazan kaynaklar bu şehrin XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Osmanlı yönetimi esnasında ilk matbaanın kuruluşuna tanık olduğuna işaret ederler ki, bu matbaa Musul valiliğine bakan Feyzi Paşa'nın kararıyla kurulmuştur. 1911 yılında Ahmed Medenî Kerkük'te "el-Havadis" adıyla başka bir matbaa kurdu. İçlerinde

halen Kahire'de oturan kurul başkanı Babekir Mahmûd Resûl Şeşderî bana şu cevabı verdi: "Sizin karşılaştığınız zorlukları çok iyi biliyorum. Sizin işaret ettiğiniz kontrolörün yaptığı tam bir cehalettir. Zira Kerkük'ün öteden beri günde 100'den fazla Kürt çocuğunun doğumuna şahit olduğunu bilmiyor.

<sup>2</sup> Fadıl Azavî, "er-Rûhu'l-Hayye: Cemaatu Kerkük 1955-1964", el-İttihad gazetesi, sayı: 408, 9.2. 2001

Ataullah Terzibaşı'nın<sup>3</sup> da bulunduğu bazı araştırmacılar bu matbaanın kuruluşunu Kerkük basın tarihinde bir dönüm noktası sayarlar. Zira haftada bir kez çıkan "Havadis" (Haberler, Olaylar)adlı ilk siyasi gazete bu matbaada basılmıştır. Viyana şehrinde İstanbul'daki zengeograflarca çıkarılan bu gazete ilk Irak gazetesidir. Kuşkusuz Kerkük'teki yazar ve ediplere merkezlik eden bu gazete kültürel hayatın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce "Sanayi Mektebi Matbaası" adıyla başka bir matbaa kuruldu. Bu matbaa değişik alanlarda yazılmış çok sayıda kitap ve risalenin yayımlanmasına ilaveten içlerinde "Maarif" in de bulunduğu bazı dergilerin çıkmasına da katkı sağladı. Türkçe çıkan ve edebî bir dergi olan "Maarif" in yazar kadrosu içinde Fethi Safvet<sup>4</sup>, Hulusî Hamid Nedim, Zeynelabidin, Kabilzade, Ahmed Medenî ve Mekki Lebîb gibi meşhur yazarlar yer alıyordu.

Maarif'ten sonra yazı işleri müdürlüğünü Mustafa Yakubî'nin üstlendiği "Kevkebu Maarif" (Maarif'in Yıldızı) adlı dergi çıktı. Sonra işgalci İngiliz yönetimi "en-Necme" (Yıldız) adında Arapça bir gazete çıkardı. Resmî olan bu gazete daha sonra Türkçe çıkmaya başladı. Ünlü Kürt yazar Refik Hilmî, Kürt sorununun boyutlarına açıklık

getirmek ve Kürt tarihini çarpıtmak isteyenlere karşı koymak için bu gazetede makaleler yazıyordu. 1926 yılında ismi "Kerkük" olarak değiştirilen gazetenin yazı işleri iadesini Kürt şair Kakaî üstlendi. Şuna da işaret etmek gerekir ki, "Pîremîrd" olarak tanınan büyük şair Hacı Tevfik Hamza Ağa'nın kendisini çok destekleyen Hicrî Dede'ye gönderdiği makaleler bu gazetede yayımlanıyordu. Refik Hilmî, Fehmî Arap Ağaoğlu, Şükrü Ağaoğlu, Esad Naib, Reşîd Akif, Ömer Fevzî, Osman Mazlum, Tevfik Celal, Vahiduddîn Bahaeddîn ve Cemal İzzeddîn gazetede yazan yazarlardandı. Kerkük Belediyesi eski matbaanın yerini tutan yeni bir Amerikan matbaasını satın alıncaya kadar bu gazete ilk kuruluş yıllarında "el-Havadis" matbaasında basılıyordu.

Daha sonra Türkçe olarak haftalık "Teceddüd" (Yenilenme) gezetesi çıktı. 1935 yılında sorumlu müdürü Reşad Arif<sup>5</sup> olan "İleri" adlı bir gazete çıktı. Türkçe olarak haftada iki kez çıkan bu gazetenin yazı işleri sorumlusu A. Hulusî idi<sup>6</sup>.

<sup>5</sup> Burada bir isim benzerliği vardır. Bilinen şu ki, Kürt asıllı olan Reşad Arif Irak'ta yargının en üst makamlarında görevler almıştır. Rahmetli başkan Abdulkerim Kasım kendisini Halid Nakşibendî'nin halefi olarak Başkanlık Konseyi'ne üye olarak atamıştır. Fakat yargıç olan Reşad Arif ile adı geçen gazetenin imtiyaz sahibi olan Reşad Arif'in aynı kişiler olduğu hususunda kesin bir şey söyleyemem.

<sup>6</sup> A. Hulusî'nin o sıralarda avukat olan ve daha sonra Süleymaniye mahkemelerinde hakim olarak görevlendirilip uzun süre Irak yargı sisteminde görev alan Hanikin bölgesinden Iraklı hikayeci rahmetli Abdülmecid Lütfî'nin kardeşi ve İngiltere'de ikamet eden Profesör Safa Hulusî'nin babası Abdulazîz Hulusî olduğunu düşünüyorum.

<sup>3</sup> Ataullah Terzibaşı, "Tarihü's-Sihafe Fi Kerkük", es-Sekafetu'l-Hadise dergisi, sayı: 1, Mayıs 1954, Daru'l-Ma'rife, Bağdat

<sup>4</sup> Fethi Safvet ünlü diplomat ve araştırmacı Necdet Fethi Safvet'in babasıdır.

Yükseliş günlerinde, Salih Hükümeti'nin düşmesinden ve Bortesmos Antlaşması'nın ilgasından sonra Arapça olarak "Vahdet" (Birlik) adında edebî bir gazete çıktı. Gazete sahibi Cemal Abdünnûr bunu haftalık olarak Musul'da bastırıyor ve Kerkük'te dağıtımını yapıyordu. Fakat sıkıyönetim ilan edildikten ve tekrar terörlü günlere dönülüp hürriyetler askıya alındıktan sonra bu gazetenin çıkışı durduruldu.

Nisan 1949 yılında Bağdat'ta basılıp Kerkük'te dağıtımı yapılan ve okul çevresinin çıkardığı bir dergi olan "Sada Şebab" (Gençliğin Sesi) çıktı.

Şubat 1951 yılında Süleymaniyeli Kürt gazeteci Maruf Arif "Sada Şimal" (Kuzeyin Sesi) adlı gazeteyi çıkardı. Birkaç sayı çıktıktan sonra hükümet güçleri bu gazeteyi kapattılar<sup>7</sup>.

Ocak 1958 yılında Kerkük'te Kürtçe ve Arapça olarak edebî ve kültürel bir dergi olan "Şafak" çıktı. İmtiyaz sahibi emekli yarbay Şeyh Kadir Berzencî olan bu derginin Arapça kısmının yazı işleri sorumluluğunu edip Abdussamed Hanegah üstlenmişti. Derginin isimlerini açıkça belirtmediği yazı işleri kurulu üyeleri şu ünlü Kürt siyaset adamı ve ediplerinden oluşuyordu: O sıralarda Kürt Demokratik Partisi'nin önde gelen komite üyelerinden biri olarak çalış-

masını gizli yürüten İbrahim Ahmed, 23. 7. 1963'te idam edilen meşhur hikayeci avukat el-Berzencî, halen Selahaddin Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan ve o sıralarda Kerkük'te öğretmen olan Dr. Maruf Haznedar ve 1986 yılında vefat eden Süleymani- yeli Kürt yazar ve eleştirmen Ömer Arif Mahmud ki kendisi Kerkük'te öğretmenlik yapanlardan biridir. Yazı işleri kurulunun çoğu toplantıları Kürt Demokratik Partisi'nin bir başka komite üyesi olan mühendis Nuri Şavîs'in evinde yapılıyordu. Hanımı Nahide Şeyh Selam da dergiye yazı yazanlardan biriydi. Derginin Bağdat temsilcisi olan Cemal Haznedar, dergiyi haber, makale ve anılarla donatıyordu. Onun belirttiğine göre Maruf Berzencî, Abdussamed Hanegah ve Ömer Arif gizli Irak Komünist Partisi'nin hesabına çalışı- yorlardı. Derginin mali işler sorumluluğu ise Kerkük'te ikamet eden Kürt şair Ali Kemal Beşîr'e verilmişti. Dergi Kerkük'te Şimal Matbaası'nda basılı- yordu. Kürt yazarlar Kürdistan'da edebî çevreye hareketlilik getiren Şafak dergisine yazılar yazıyor; hikaye, şiir, makale ve anılarıyla yazı işlerine katkı sağlıyorlardı. Şafak'ın Kerkük'te böyle bir süreçte çıkması Kürt basın dünyasında yeni bir tarih olmuştur.

Hikayeci Abdussamed Hanegah Arap ve Kürt aydınları ile kurduğu ilişkiler çerçevesinde mütevazı bürosunda o sıralarda Kerkük'te bulunan Fadıl Azavî, Enver Gassanî ve Zühdî Davudî gibi seçkin genç aydınları bir araya getirebilmişti. Bu aydınlar

---

Fakat güvenilir kaynakların bulunmaması nedeniyle bunu tahkik edemedim. Araştırma ve incelemem esnasında benim için durumu karmaşık hale getiren şey, o sıralarda Kerkük gazetelerinde makaleleri yayımlanan Hulusî Bitlîsî adında başka bir yazarın bulunmasıdır.

<sup>7</sup> Ataullah Terzibaşı, a. g. e.

bazen kendisine doküman temin ediyor, bazen de dergiye gelen yazıları kontrol ediyorlardı. 14 Temmuz 1958 Hareketi'ne kadar yayın hayatına devam eden Şafak dergisini çıkaranlar parti ve siyaset işleriyle uğraşmaya başlayınca bu durum onların dergiyle irtibatlarını sürdürmelerini olanaksız hale getirdi. Bundan dolayı idarî mekanizması Süleymaniye'ye taşınan derginin adı "Beyan" olarak değiştirildi ve yazı işlerine ünlü şair Abdullah Turan bakmaya başladı. Bu esnada Kerkük ve kazalarındaki Kürt yazarlar dergiye yazılarını ve makalelerini göndermeye devam ettiler.

Eylül 1959 yılında Kerkük'te "Ray-i Tel" (Halkın Görüşü) adında günlük bir siyasî gazete çıktı. Ünlü siyaset adamı Kamil Çadircı'nın liderliğindeki Ulusal Demokratik Partisi şubesinin yayın organı haline gelen gazete daha sonraları haftada bir kez çıktı. Gazetenin yazı işleri başkanı şehrin bir caddesinde suikaste uğrayan rahmetli Sıdık Belukî'nî idi. Ondan sonra bu görevi gazete yayınının durdurulmasına kadar Nazım Vendavî üstlendi. Gazetenin yazarlarından biri de rahmetli Muhammed Cemîl Rûzbeyanî idi. Hatta "seni uyanık sanmıştım dostum, fakat uyuyorsun" adlı makaleden sonra yazdığı yaygara koparıcı bir makalesi Rûzbeyanî'nin tutuklanmasına bile neden oldu.

14 Temmuz 1958 Hareketi'nden sonra Kerkük'te Kürtçe olarak "Azadî" (Özgürlük) adında bir gazete çıktı. Gazetenin imtiyaz sahibi Şubat

1963 yılındaki 8. darbenin ardından idam edilen Nafî Yunus idi. Muhammed Kerîm Fethullah, Muhammed Molla Abdülkerîm, Ömer Arif ve Ahmed Gafûr bu gazetede yazı yazarlardandı. Kerkük olaylarından sonra Bağdat'a nakledilen gazetenin yazı kadrosuna burada Abdullah Turan ve Dr. İzzeddin Mustafa Resûl de katıldı.

Irak Genel Talebe Birliği'nin Kerkük kolu Arapça, Kürtçe ve Türkçe olarak sadece üç sayısı yayımlanabilen bir dergi çıkardı.

14 Temmuz 1958 Hareketi gölgesinde kültürel hayat canlılık kazandı: Bu bağlamda sanatsal teşekküller arttı, matbu eserler çoğaldı ve yazarlar sansür makasından korkmaksızın özgür bir şekilde yazmaya başladılar. Buna bağlı olarak matbaalar da çoğaldı. 14 Temmuz Hareketi'nden sonra restore edilen ve yeni bir makine kuran Belediye Matbaası çok sayıda Kürtçe kitap ve gazete basmaya başladı. 1953 yılında kurulan Muhammed Emîn Asrî'nin "Terakkî" Matbaası da eski olmasına rağmen küçük kitap ve şiir divanlarını bastırarak kültürel hayata katkıda bulundu. 1956 yılında kurulan "Şimal" (Kuzey) Matbaası da birçok Kürtçe yayının baskısını gerçekleştirdi. Bunların yanında Hilal, Hikmet ve Kerkük matbaaları gibi Kerkük'te diğer bazı matbaalar da kuruldu. Fadıl Azavî "el-Meda" adlı dergide Kerkük Birliği ile ilgili yayımlanan araştırmasında bu süreçten bahsederken Arap edebiyatı takipçilerinden Kürt şair Osman Mustafa

Hoşnav'ın Belediye Matbaası'nın sorumluluğunu üstlendiğini belirtmektedir. Azavî şunları söylüyor: Kürtçe ve Türkmence çıkan Kerkük gazetesinin isminin değiştirilerek "Taverbahî" adıyla edebî bir gazeteye dönüştürülmesi için Kerkük Birliği'ne teklifte bulunan Hoşnav, onlardan yazı işlerinde yer almalarını da istedi. Böylece Osman Hoşnav'ın bürosunda Azavî'nin verimli olarak nitelendirdiği çok sayıda toplantı yapıldı. Bu toplantılara Fadıl Azavî, Mueyyed Ravî, Enver Gassanî, Zühdi Davudî ve Yusuf Haydarî katılıyorlardı.

### **KERKÜK'TE SANATSAL HAREKET**

Şehirdeki kültürel ve sanatsal etkileşim, Petrol Şirketi'nde çalışan bazı kültürülerin etkisi ve Kerkük ile Bağdat'taki edip ve sanatçılar arasındaki sürekli ilişkiler sayesinde Kerkük'te Kürt, Arap ve Türkmenler'in katkıda bulundukları sanat hareketi ilerledi. Kerkük şehri geçen asrın 50'li yıllarının başından itibaren gözle görülür bir sanatsal aktiviteye tanık oldu. Okullara yönelik Bahar Şenlikleri ve Festivalleri düzenlenir, bunlara katılan okullar hazırladıkları kısa tiyatro, şarkı ve hitabet nümunelerini sunarlardı. Okullarda sanatsal aktivitelerin canlandırılmasında Kerkük Maarif Müdürlüğü'nün Okul Etkinlikleri Şubesi'nin kendine özgü rolü vardı. Aktif tiyatroyla ilgilenmeye başlayan tiyatrolar en iyi eserlerini sunmaya çalıştılar. 1956 yılında Kerkük'te icra

edilen en büyük sanat etkinliklerinden biri "Fulûs ed-Davh" idi. Yusuf el-Anî'ye ait bu oyunda ünlü hikayeci ve tiyatro yazarı Celîl Kaysî, usta tiyatrocusu İsmet Hürmüz, Ali Hüseyin Saîdî ve Natuk İbrahim rol aldılar. Tahsin Şeyhoğlu'nun<sup>8</sup> dediği gibi; bu oyun Kerkük'te sokak tiyatrosunun doğuşunda uygun bir başlangıç oldu. Sonra aynı grup Yusuf el-Anî'nin "Tev Marbî" adlı oyununu sergiledi. Temmuz 1958 Hareketi'nden sonra yeni bir ekip kuran tiyatro grubu, birincisi "Uğniyetu Tem", ikincisi de "Kuvvetu Şa'b" olmak üzere iki tiyatro oyununu sergiledi. Bu grubun önde gelen üyeleri arasında Yusuf el-Anî ve Samî Abdulhamid'in de bulunduğu "Bağdat Modern Tiyatro Sanatı"nın bir benzeri olarak "Kerkük Modern Tiyatro Sanatı" ekibini kurdu.

Daha sonra özellikle öğrenci ve öğretmen çevrelerinde etkinlikler çeşitlendi ve aktiviteler arttı. Bu bağlamda öğrenci grupları geçen asrın 60'lı yıllarının başında "Dumû'u İblîs" (İblîs'in Gözyaşları), "Intisarul'l-Hurriyye" (Özgürlüğün Zaferi), "Fî Sebîli'l-Vatan" (Vatan Yolunda), "Arzuhal" ve "Yetîmani" (İki Yetim) adlı oyunları sergilediler. Merkezî Öğretmenler Birliği de "Ehlu'l-Kehf" (Mağara İnsanları) ve "Semeru'l-Hurriyye" (Özgürlüğün Bedeli) adlı oyunu sergiledi.

Kürt Hareketi ile Baas Partisi arasında Mart 1970 yılında yapılan antlaşmadan sonra sanat hareketi genelde, Kürt sanat hareketi de özelde ciddi bir gelişme gösterdi. Bu gelişme özellikle müzikal oyunlarını ekranda sunmaları için Kerkük Televizyon Kurumu'nun bazı sanatçılardan yarar

---

<sup>8</sup> Tahsin Şeyhoğlu, "Neş'etu'l-Mesrah Fî Kerkük", Türkmeneli gazetesi.

lanmasıyla sağlandı. Bu sıralarda içlerinde Cihad Dilsak, Celîl Zengene, Ali Kerîm, Hüseyin Mersî ve Fadıl Caf'ın da bulunduğu ünlü sanatçılar çıktı. Bunlar hem tiyatro hem de televizyon kanalıyla güzel müzikal oyunlar sergilediler. Bu arada Solaf Spor Kulübü'ne bağlı Solaf Ekibi'nin yanı sıra, Kürdistan şehirlerinde birkaç tiyatro oyunu sunan "Meşgal" ekibi kuruldu. Bu ekip bu süreçte Kerkük'te düzenlenen bütün etkinliklere katıldı. Bunun yanında Kürt kültürü ve sanatının gelişmesinde meslek kuruluşları ile kültür ve sanat dernekleri de etkin rol oynadılar.

### **MART ANTLAŞMASI VE KERKÜK'TE EDEBÎ VE SANATSAL HAREKETİN GELİŞMESİ**

Kerkük 20'li yıllarda kurulan ilk Kürt cemiyetine tanıklık etti. 21 Haziran 1926 yılında "Zanistî" adıyla kurulan bu cemiyetin idare kurulu başkan olarak Vakıflar Dairesi Başkanı Molla Abdulkadir Efendi; başkan yardımcılar olarak Mustafa Efendi (emekli), Abdulhalık Efendi ve Hüseyin Nakşibendî; üye olarak Ahmed Efendi (emekli), Kadir Efendi, Hasan Bulud (emekli), İzzet Efendi, Tevfik Ağa, Abdurrahman Efendi, Naci Efendi, Rauf Efendi, Ali Rıza Efendi (Vakıflar Müdürlüğü Katibi) ve Hacı Fettah'ın oğlu Hamid Efendi'den oluşuyordu. Davudî aşiretinin liderlerinden Rıfat Bey, İsmail Bey, Hasan Bey, İsmail bey ve Muhammed Hurşid Ağa; Talebanî aşiretinden Şeyh İzzeddin Efendi,

Şeyh Hasîb Efendi ve Şeyh Cemil Efendi; Kakaî aşiretinden Seyid Halil Ağa, Seyid Süleyman Ağa ve Ali Ağa'nın isimleri de bu cemiyetin üyeleri arasında geçmektedir.<sup>9</sup> Bu cemiyeti teşvik edip destekleyen bu şahsiyetler Kürt vatandaşları arasında eğitimin yaygınlaştırılmasına da katkı sağladılar. Aynı yılın Mart ayında Süleymaniye'de büyük şair Pîremîrd'in girişimiyle kurulan "Zanistî" cemiyetiyle sıkı bir irtibatı olan bu cemiyet, Kerkük ve civarındaki Kürtler arasında eğitimi yaygınlaştırmak için ciddiye ve samimiyetle çalıştı.

Zanistî cemiyetinin kuruluşundan 10'ar yıl olarak dört dönem sonra Kerkük'te ilk kez bir Kürt Edebiyatçılar Birliği şubesi açıldı. Kerkük ve bağlı kazaların ediplerinin çatısı altında toplandıkları bu birlik edebî ve kültürel faaliyetlerini açıkça icra etmeye ve Süleymaniye, Erbil, Duhok ve Bağdat'tan getirttiği konuk sanatçıların katıldıkları edebî sempozyumlar düzenlemeye başladı. 1972 yılı Nevruz bayramından sonraki gün Kerkük'te Birinci Kürt Şiiri Festivali düzenlendi. Resmî devlet bakanlığı görevinin yanı sıra Kürt Edebiyatçılar Birliği'nin başkanı da olan Üstad Salih Yusufî'nin rehberliğinde düzenlenen bu festivale Kürt şair ve edipleriyle birlikte Arap şair ve yazarlardan kalabalık bir grup da katıldı. Başta el-Cevahirî olmak üzere festivali onurlandıran bu şair ve yazarlar burada en güzel konuşmalarını ve şiir kasidelerini takdim ettiler. Bu birlik, savaşın

<sup>9</sup> Dr. Velid Hamdi, el-Kurd ve Kurdistan Fi'l-Vesaiik'l-Biritaniyye, s. 206-207.

yeniden patlak verdiği 1974 Baharına kadar Kerkük'te edebî ve kültürel faaliyetlerini sürdürdü.

Kerkük'te Kürt Edebiyatçılar Birliği'nin yanında merkezi Bağdat'ta bulunan Salih Yusufi başkanlığındaki Kürt Kültür Derneği'nin şubesi de açıldı. Bundan başka Kürt Sanat ve Edebiyat Cemiyeti'nin bir şubesi ile Kürdistan Talebe Birliği, Kürdistan Kadınlar Birliği, Kürdistan Demokrat Gençler Birliği ve daha sonra ismi Kürdistan Öğretmenler Sendikası olarak değiştirilen Kürdistan Öğretmenler Birliği gibi siyasî nitelikli örgütler kuruldu.<sup>10</sup>

## SONUÇ

Irak hükümetinin sürekli olarak Kürt sakinlerine karşı uyguladığı etnik arındırma siyasetine maruz kalan Kerkük şehri siyasal, sosyal ve kültürel baskı ve zulümlerle karşı karşıya kalmıştır. Rejim güçleri burada Kürtçe eğitimi yasaklamış, okul ve yer isimlerini Arapçalaştırmış, oradaki kültürel Kürt müesseselerini kapatmış, isim değiştirme işini sivil mektepleri bile içine alacak kadar geliştirmiştir. Daha sonra en seçkin Kürt aydınlarına ve öğrencilerine yönelik sürgün operasyonları şiddetlenmiştir. Böylece bu şehirde kültürel durum dumura uğramış ve okullara, enstitülere ve vatandaşlara dayatılan Baas kültüründen başka bir kültüre hayat hakkı tanınmamıştır.

Mart 1975 yılındaki başarısız Kürt ayaklanmasından sonra demografik yapıyı değiştirmek için uygun fırsatı yakalayan Irak hükümeti şimdiye kadar süregelen sürgün ve zorla göç ettirme operasyonlarına başladı, bu bağlamda Kürtler ve Türkmenler zorlu zindan ve sürgün hareketlerine maruz kaldılar. Kerkük aydınları buna bağlı olarak Kürdistan'ın öteki mıntıkalarına ve dünyanın değişik yerlerine dağıldılar. Nasılki bazı seçkin aydınlar onlardan önce de terör cehenneminden kaçarak gurbet yollarına düşmüşlerdi. Örneğin Kiss Eb Yusuf Saîd (1963) önce Beyrut'a oradan da İsveç'e, Zühdi Davudî (1967) Almanya'ya, Seretûn Soles (1967) önce Beyrut'a oradan da Amerika'ya, Enver Gassanî (1968) önce Almanya'ya oradan da Kostarika'ya, Mueyyed Ravî (1970) Beyrut'a oradan da Almanya'ya, Salah Faik (1976) sırayla Suriye, Britanya ve Filipin'e, Fadıl Azavî (1977'nin başında) Almanya'ya, Can Demo (1992) Ürdün'e gitmişlerdir. Yusuf Haydarî'nin 1993 yılında ölmesinden sonra Kerkük'te Celîl Kaysî ve Kahtan Hürmüzî'den, Bakuba'da da Muhyeddin Zengene'den başka Bağdat Kerkük Grubu'ndan kimse kalmadı.<sup>11</sup>

Kerkük'ün kültürel, edebî ve sanatsal hayatında rol oynayan ünlü Kürt aydın ve ediplerine gelince: Bunlardan bir kısmı idam edildi, bir kısmı vefat etti bir kısmı da göç etti veya ettrikdi. Maruf Berzencî, Hüseyin Berzencî,

---

<sup>10</sup> Verya Caf, Kerkük: Dirasetun Siyasiye ve Ictimaiyye, 1988.

---

<sup>11</sup> Fadıl Azavî, a. g. e.

Cebâr Cebârî, Enver Zorav, Şîrzad Cebârî ve Abdulkadir Ömer Tunbedî idam edildiler. Azad Horamî şehit edildi. Şeyh Hüseyin Hanegah, Abdulazîz Hanegah, Abdussamed Hanegah, Rauf Hanegah, Tahir Sadık, Şeyh Ata Talebanî, Mustafa Nerîman, Latif Hamid Berzencî ve Şeyh Muhammed Şîrdere vefat ettiler. Molla Cemîl Rûzbeyanî tutuklandı. Dr. Nurî Talebanî, Dr. Şîrzad Talebanî, Selam Muhammed, Abdullah Sirac, Azad Ahmed Esved, Abdurrahman Molla Saîd, Haşim Kevdanî, Sîrvan Rahîm, Kenan Midhat, Fehmî Kakaî, Mehdî Umîd, Havar Kakaî, Fadıl Caf, Mehabad Karadağî, Kays Karadağî, Selman Faik, Ahmed Bîkes, Salah Hasan Savlan ve Varya Caf Avrupa'ya göç ettiler. Feleküddîn Kakaî, Nasih Abdulgafûr, Şekûr Mustafa, Ahmed Takane, Ahmed Muhammed İsmâîl, Zahir Rûzbeyanî, Celîl Kake Veys, Nevzad Ahmed Esved, Azad Subhî, Necat Hamîd, Medîha Sabir Sûfî, Mustafa Zentene ve Celal Zentabadî şimdi Erbil'de ikamet ediyorlar. Muhammed Mukrî, Latîf Hilmet, Marif Ömer Tol, Cihad Dilsak, Sadreddîn Arif, Ali Kerîm, Hüseyin Meyserî, Hasan Caf, Fuad Tahir Sadık, Gafûr Salih, Necîb Termeyanî, Raûf Hemvendî, Arî Baban ve diğer bazıları da Süleymaniye'de oturuyorlar.

Bahsedilen bu göç ve sürgünler Irak'ta hüküm süren rejimin elinden geldiği kadar Kerkük'teki edebî hayatı genelde, Kürt kültürel hayatı da özel olarak ortadan kaldırmaya çalıştığını göstermektedir. Ancak adı

geçen aydınlar nerede olurlarsa olsunlar koparıldıkları şehirlerini hep terennüm edecek; Bağdat hükümetinin ulusal özelliklerini değiştirmeye, kültürel ve medeniyet yapısını tahrip etmeye çalıştığı bu köklü Kürdistan şehri hakkında yazmaya devam edeceklerdir. Bu bağlamda tarihî Kerkük Kalesi'ni yıkmak, hakim rejimin Kerkük'e ve nesilden nesile orada yaşayan sakinlerine karşı uyguladıkları (imha) plânlarının bir parçasından başka bir şey değildir.

# NAVÊ GUND Û MEZRAYÊN LICÊ

Roşan Lezgîn

Di xerîteyek ku şaredariya Diyarbekir li sala 1997an amade kiribû de navê gund û mezrayên Licê yên bi tirkî hatibûn nivîsîn lê diyar nebû ku kîjan mezra li ser kîjan gundî ye. Bi alîkariya gelek kesan navê qismek ji mezrayan, ên bi tirkî û kurdî hatin tesbîtîkirin. Dîsa, cedwelek ku ji dayreya Tapu-Kadastroyê hat peydakirin jî, navên nuh (tirkî) û yên kevn (navên kurdî bi alfabeya tirkî hatibûn nivîsîn) ên gund û gelek mezrayên Licê tê de hebû, di vê xebatê de min jê sûd wergirt û tabloya li jêr li gor vê cedwelê hate amadekirin.

Gundê Dêrcimtê (Yeşilburç) ku ciyê gund bi qasî 2 km. li bakurê Licê, di nav ciyê de bû lê di erdheja 1975an de hilweşiyabû û pişt re li merkeza Licê wek taxek ji nuh ve hate lêkirin û dîsa, gundê Fûmê (Kumluca) û mezraya wê Nêrgizî jî, ji ber ku niha wek taxeke merkeza Licê têne hesibandin, lewre jî ne di tabloyê de ne.

Herçendî ji aliyê îdarî ve hinek gund wek gundên merkezî û hinek gund jî wek mezra têne tasnîfkirin, lêbelê xelkê herêmê, çi mezre û çi gund, hemûyan wek gund dihesibînin. Ango ji bo gundek bûyina "mezra" bi tenê termeke îdarî ye.

Hinek gund hene ku çend caran navê wan ê tirkî hatiye guhertin. Geh mîna muxtarîyê û geh jî wek mezra hatine nîşandan. Wek numûne: Dingilhewa, heta salên 1950an wek muxtarî gund bûye û navê wê jî "Bekiran" bûye ku teqrîben di salên 1930an de hatiye lêkirin, lêbelê dû re muxtarîya gund hatiye betalkirin û niha wek mezrayek bi ser Zoxasalan (Kýpçak) ve ye. Îcar, bi betalkirina muxtarîyê re navê Bekiran jî hatiye hilanîn. Lêbelê, dîsa jî li hin deran wek "Dingil" li hin deran wek "Dingilhava" û wek "Bekiran" jî hate tesbîtîkirin.

## Ziman

Ji gundê Licê yên ku wek muxtarî (merkeza gund) têne hesibandin 34 kirdkî (zazakî), 20 kurmancî, 1 kirdkî/kurmancî û 1 jî bi erebî diaxifin. Ji mezrayan jî 97 kirdkî, 19 kurmancî, 2 mezra bi kirdkî/kurmancî diaxifin û 3 merzra jî lehçeya ku diaxifin niha nehate tesbîtîkirin.

Qismek nav hene ku bi kurmancî cihê û bi kirdkî cihê têne gotin. Wek mînak, mezraya Zoxasalan ku bi tirkî wek "Uzundere" tê navkirin, bi kirdkî jê re dibêjin "Derederg" lê bi kurmancî dibêjin "Newala Dirêj". Dîsa, mezraya Melê (Yünlüce) ku bi tirkî "Değirmenaltı" tê gotin, bi kirdkî dibêjin "Binê Arêyan" û bi kurmancî jî dibêjin "Binê Aşan". Ku di navê gelek gundên din de jî cihêtiyên bi vî rengî hene.

Ji aliyê nêr û mênîtiyê de jî di hin navên gund û mezrayên Licê de, di navbera kirdkî û kurmanciyê de cihêti heye. Wek mînak, di kirdkî de "Hesîg, Hendîv, Karrica..." nêr (n) têne gotin lê di kurmancî de çawa ku bi awayê giştî navê hemû şengehan dibin mên, her wisa navên hemû gundên Licê jî mênî (m) têne gotin.

Xusûsiyeteke din a di navbera kirdkî û kurmancî de jî ev e, çi navên ku mên ne, wek qaydeyek di halê sade de bi kirdkî dengê 'e' tê dawîya nav. Wek mînak, bi kurmancî "Herbeqîn", bi kirdkî "Herbeqne". Dîsa, bi kurmancî "Celik" bi kirdkî "Celke" yan jî "Celka" tê gotin.

Jixwe, bi kurmancî di navlêkirina gundan de, yan jî di vegotinê de bêtî ku koka peyvê bête guherandin, qertafa mênîtiyê ya denglêkirinê ku dengê 'ê' ye, tê dawîya nav û dikare bête tewandin jî, angû bi awayê tewandî jî

têne gotin. Wek mînak, di halê sade de "Balicin" lê bi awayê tewandî "Balicnê" tê gotin, dîsa di halê sade de "Celik" di halê tewandinê de "Celkê" û "Hezmaz" wek "Hezmazê" tê tewandin.

Hinek gundên Licê hene ku berê kirdkîxêf bûne lê niha bi kurmancî diaxifin. Ji vana yek Aloşuşa ye ku li gor gotinan, bi giştî ji gundên kurmancan jin anîne û bi vî awayî hêdî-hêdî li gund kurmancî hatiye axifin, dû re jî tevayî gund êdî bi kurmancî axifiye. Lêbelê ewên ku niha salên wan li dor çilî ne hîn jî baş kirdkî dizanin.

Ji van gundan ên ku me tesbîtîkirin yek jî Tûtê ye. Di vî gundî de jî bi tenê havek kurmancî e. Pêşîya gişan vî camêrî li ber wê dara tuyê ya li ser kaniyê daniye û dû re ewên kirdkîxêf û bafileyên ku ji gundên derdorê hatine vî gundî şên kirine jî, êdî bi kurmancî axifîne.

Gundê Sernisê jî teqrîben ermen (bafîle) ne, lê qet bi ermenkî nizanin û giş bûne musulman, ligel kurmancan ew jî kurmancî diaxifin. Bêtî vî gundî, gundekî din ya Licê jî Sinê (Oyuklu) ye ku ew jî bi erebî yan jî bi lehçeyê erebî diaxifin. Di nava xwe de bi zimanê xwe diaxifin lê gelek baş jî bi kurmancî dizanin. Lêbelê çi heye ku ev gund ji aliyê civakî ve têkiliya wan bi gundên derdorê re zêde ne vekiriye; biteasub in. Îhtîmalek mezin, dibe ku ji ber sedemên "dînî; olî" be, lewma jî di têkiliyan de bi kurdan re zêde ne vekirî ne.

Ji aliyê îdarî ve jî, mîrekî di destê kurmancan de bûye û li navenda Licê akincih bûne. Lêbelê piştî surgûna ermenan gelek mîr û beg ji navenda Licê çûne gundên mîna Melê, Engulê, Fûmê... Mîrên Pêçarê jî kurmancî bûne lê ji ber ku Pêçar di mintiqeya Dimîlyaya de bûye, ew jî êdî fêrî kirdkî bûne û bi vî lehçeya kurdî diaxifin.

Qismek kird jî hene ku ji wan re "Şêxemîreyan" tê gotin. Dibe ku wan jî wextekê mîretî kiribin. Çünke, gundekî wan heye ku jê re dibêjin, "Meresê (Medrese)" û dibêjin, "Li wir zemanek medreseyek hebûye lewma navê wir Meresê ye..." Di sedsala bihurî de ji wê mintîqeyê alimên navdar ên mîna Seydayê Xasî û Kurdîzade Ehmed Ramîz Beg derketine.

Ji aliyê xusûsiyetên zimên ve kurmançiya Licê nîspet bi deverên din ên kurmançixêf, pirr di bin tesîra kirdkî de ye. Wek mînak, kurmancên Licê bi giştî daçeka "jî" ya di kurmançiyê de mîna kirdkî, wek "zî" kar tînin. Dîsa îzafeya temamkirinê ya nêr ku di kirdkî de dengê "o" tê karanîn, hema bibêjin ku hemû kurmancên Licê di fiîlan de kar tînin; wek "diço", "dixwo" û her wekî vana. Ev jî bi me dide nîşandan ku mintiqeya Licê ji qedîmî ve kirdnişin bûye.

### Koçer û Kirdasî

Qismek gundê Licê hene ku bi kirdkî diaxifin lê kurmanc ji wan re dibêjin "Koçer" û dimilî jî ji wan re dibêjin "Kirdasî". Gundê wan ev in: Zoxesalan, Newala Dirêj, Hesenan, Qolan, Qûçikê, Pirpagê, Mêrdînîyan, Xodîga Jêrîn, Xodîga Jorîn, Sêqas, Dalane, Koşk, Bawerdê, Kirran, Qerac, Qencer, Gavnor, Bamûsî. Ev gund li rojhilatê Licê, li mintîqeyek nêzîkî Çemê Sarûmê ne. Avabûyina van gundan ne pirr ji zû de ye, belkî li dor sed salî ye. Beriya vê demê ew her di koçeriyê de bûne ku heta bîst-sî sal berê jî havînan diçûn zozanan û zivistanan jî vediğeriyen gundê xwe. Gundên kirdkîxêf ên li derdora wan jî xwe nizimtir li wan

dinêhirin û ji wan re dibêjin, "Em akincî ne, hûn koçer in!..."

### Dimilya yan jî Kirdane

Gundên Licê ku bi tenê kirdkî diaxifin, ji mintîqeya rojhilatê Sîwanê ku dikeve bakurê rojavayê Licê, ber bi aliyê rojhilatê ve, di nava Licê û Dara Hêneyê (Genç) de, heta Çemê Sarûmê, ku sînorê Pasûr (Kulp) û Licê ye. Li ceberê Çemê Sarûmê heta bi piştî Pasûrê hemû gund kirdkî diaxifin. Û jixwe, li rojavayê Licê jî gundên Hêneyê û li aliyê bakûr jî hemûyê Dara Hêneyê tev bi kirdkî diaxifin. Mintîqeya Pêşê Kevir ku dikeve başûrê Licê û di navbera Licê-Hezro-Karazê de ye, li wê deverê jî qismek gund bi kurmançî û qismek jî bi kirdkî diaxifin. Li aliyê Pêşê Kevir hin gundên ku bi kirdkî diaxin, mîna gundê Eyndarê, ji aliyê îdarî ve li ser Hezroyê ne.

Îcar, ji wê rêzeçiyayên piştî Licê (bakûr) bigire heta bi ku diçe nayê zanîn, kurmanc jê re dibêjin, "Dimilya" û kird jî dibêjin "Kirdane".

Kurmancê Diyarbekir û deşta Diyarbekir jî, ji qedîmî ve çawa ku ji hemûyê kirdan re dibêjin, her wisa ji kirdên Licê re jî dibêjin, "Zaza". Kurmancê Licê jî ji kirdan re dibêjin, "Dimilî" lêbelê kirdên Licê ne ji xwe re dibêjin "Zaza" û ne jî dibêjin, "Dimilî". Ew ji xwe re dibêjin, "Kird" û ji lehçeya xwe re jî dibêjin, "Kirdkî".

Ji aliyê din, gundê Sinê jî aliyê nîjadî ve xwe çawa dibînin nayête zanîn, lêbelê ji bilî wan hemû xelkê Licê, çi kird û çi kurmanc, bafille jî di nav de, bi awayê giştî tev ji xwe re dibêjin, "Kurd".

## Navê Gund û Mezrayan: Tirkî-Kurmancî

| No | Tirkî<br>Köy | Kurmancî<br>Gund | Tirkî<br>Mezra | Kurmancî<br>Mezra | Lehçe    |
|----|--------------|------------------|----------------|-------------------|----------|
| 1  | ABALI        | KORXA            |                |                   | Kirdkî   |
| 2  | AKÇABUDAK    | ZENGESOR         |                |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Yolcupânar?    | Wesmanan          | Kirdkî   |
|    |              |                  | Kaynakta??     | Helezin           | Kirdkî   |
|    |              |                  | Hiç            | Xij               | Kirdkî   |
|    |              |                  | Mahmut         | Mehmûdan          | Kirdkî   |
|    |              |                  | Kasan          | Kasan             | Kirdkî   |
|    |              |                  | Alâî?ayla      | Silêmanan         | Kirdkî   |
|    |              |                  | Tahtakûlek     | Mehmedan          | Kirdkî   |
|    |              |                  | Ballîca        |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Orhanî?        | Botyan            | Kirdkî   |
|    |              |                  | Dergan         | Dergî             | Kirdkî   |
|    |              |                  | Dokuzkat       | Serdenî           | Kirdkî   |
| 3  | ARIKLI       | HUSEYNÎG         |                |                   | Kurmancî |
| 4  | BA? LAN      | MI?IRF           |                |                   | Kirdkî   |
| 5  | BAHARLAR     | BARAV            |                |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Gönen          | Axtîgan           | Kirdkî   |
|    |              |                  | Hamzabey       | Hemzê             | Kirdkî   |
| 6  | BAYIRLI      | KARINCAG         |                |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Mehmedel       | Mehmedêl          | Kirdkî   |
|    |              |                  | Bilgin         | Meresê            | Kirdkî   |
|    |              |                  | Ya?î           | Mêrg              | Kirdkî   |
|    |              |                  | Tuverek        | Tuyêrek           | Kirdkî   |
|    |              |                  | Koçmarî        | Kojmarin          | Kirdkî   |
|    |              |                  | Kilimli        | Kuzênî            | Kirdkî   |
| 7  | BUDAK        | HEZMAZ           |                |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Zo?ur Gômû     | Goma Zuxr         | Kurmancî |
|    |              |                  |                | Goma H. Îzêî      | Kurmancî |
| 8  | B?RL?K       | ÇEMÊ ELIK        |                |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | ?îkan          |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Ô?rendî        |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Gazan          | Gezan             | Kirdkî   |
|    |              |                  | Sürtmeyûk      | ?irta Mewan       | Kirdkî   |
|    |              |                  | Ayaz           |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Kale?î         |                   | Kirdkî   |
|    |              |                  | Ba?îlar        |                   | Kirdkî   |
| 9  | ÇA? DA?      | CINEZÛR          |                |                   | Kurmancî |
| 10 | ÇAVUNDUR     | LICOK            |                |                   | Kirdkî   |
| 11 | ÇEPER        | XANA KELÊ        |                |                   | Kurmancî |
| 12 | ÇIRALI       | HERAG            |                |                   | Kirdkî   |
| 13 | DALLICA      | COFITIN          |                |                   | Kurmancî |
|    |              |                  | Balkanlar      | Herbeqin          | Kurmancî |

|    |          |                |            |               |          |
|----|----------|----------------|------------|---------------|----------|
| 14 | DAMAR    | SERNIS         |            |               | Kurmancî |
| 15 | DARALAN  | COMELA?        |            |               | Kirdkî   |
| 16 | DERNEK   | TİL            |            |               | Kurmancî |
|    |          |                | Acîme?e    | Kanîsipî      | Kurmancî |
| 17 | D?BEK    | DÊRXUST        |            |               | Kurmancî |
|    |          |                | Çi?dem     | Binê Merya    | Kurmancî |
|    |          |                | Gevran     |               |          |
| 18 | DOLUNAY  | ZENG           |            |               | Kirdkî   |
| 19 | DURU     | DÊRQAM         |            |               | Kirdkî   |
|    |          |                | I?kyolu    | Evdal         | Kurmancî |
|    |          |                | A?îkap?    | Ehmedan       | Kurmancî |
|    |          |                | Musabey    | Goma Musa Beg | Kurmancî |
|    |          |                | Kavacîk    | Goma Elik     | Kurmancî |
|    |          |                | I?kî?      |               | Kurmancî |
|    |          |                | Bekîran    | Goma Bekiran  | Kurmancî |
| 20 | ECEM??   | MALA MIHÊ BIRO |            |               | Kirdkî   |
|    |          |                | Ortal?     | Birmak        | Kirdkî   |
|    |          |                | ?ncecik    | Dereyê ?elî   | Kirdkî   |
|    |          |                | Elmaderesi | Dereyê Sayêre | Kirdkî   |
|    |          |                | Ba????lar  |               | Kirdkî   |
|    |          |                | Akbulgur   | Tut           | Kirdkî   |
|    |          |                | Ayaz       | Bermal        | Kirdkî   |
|    |          |                | Dut        | Layê Tuyêre   | Kirdkî   |
|    |          |                | Akçapînar  | Kanîsipî      | Kirdkî   |
|    |          |                | Ô?rendî    |               | Kirdkî   |
| 21 | ERG?N    | MARK           |            |               | Kirdkî   |
| 22 | ESENLER  | BALICIN        |            |               | Kurmancî |
|    |          |                | Sa?lan     |               | Kurmancî |
|    |          |                | Kavak      |               | Kurmancî |
| 23 | GÖKÇE    | ZERRA          |            |               | Kurmancî |
| 24 | GÜÇLÜ    | CELİK          |            |               | Kurmancî |
| 25 | GÜLD?KEN | PÊÇAR          |            |               | Kirdkî   |
|    |          |                | Yaka       | Hesîg         | Kirdkî   |
|    |          |                | Göze       | Gozêrik       | Kirdkî   |
|    |          |                | Çotuk      | Ma?tag        | Kirdkî   |
|    |          |                | Derince    | Neban         | Kirdkî   |
|    |          |                | Gelberi    | Gavnor        | Kirdkî   |
|    |          |                | ?emozi     | ?êxmûs        | Kirdkî   |
|    |          |                | Bubîk      | Bûbîk         | Kirdkî   |
|    |          |                | Hîlboç     | Xîlboç        | Kirdkî   |
| 26 | GÜRBEYL? | ?ÊXAN          |            |               | Kurmancî |
| 27 | HED?K    | HÊDÎG          |            |               | Kirdkî   |
|    |          |                | Seyrek     | Seyêrek       | Kirdkî   |
|    |          |                | Görtan     | Gortan        | Kirdkî   |
|    |          |                | Manisor    | Manîsor       | Kirdkî   |
|    |          |                | Sîrkîto    | Hêdîga Jêrin  | Kirdkî   |
| 28 | KABAKAYA | ENTAX          |            |               | Kurmancî |

|    |          |            |            |                |           |
|----|----------|------------|------------|----------------|-----------|
|    |          |            | Çanak      | ?atha          | Kurmancî  |
|    |          |            | Esenli     | Cimarr         | Kirdkî    |
|    |          |            | Kôprüba??  |                | Kurmancî  |
| 29 | KILIÇLI  | MIZAG      |            |                | Kirdkî    |
| 30 | KIPÇAK   | ZOXASALAN  |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Kolan      | Qolan          | Kirdkî    |
|    |          |            | Hasanan    | Hesenan        | Kirdkî    |
|    |          |            | Uzundere   | Newala Dirêj   | Kirdkî    |
|    |          |            | Dingilhava | Dingilhewa     | Kirdkî    |
| 31 | KIRALAN  | QILÊDAR    |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Sîmakî?    |                |           |
| 32 | KIYIKÛY  | DAREQOL    |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Yêdîz      | Bamîsî         | Kirdkî    |
|    |          |            | Kolba??    | Dêrik          | Kirdkî    |
|    |          |            | Hevsel     | Hewsel         | Kirdkî    |
| 33 | KUTLU    | BAMITIN    |            |                | Kurmancî  |
|    |          |            | Kerpiçören | Re?an          | Kurmancî  |
| 34 | ORTAÇ    | NENYAS     |            |                | Kurmancî  |
| 35 | OYUKLU   | SINÊ       |            |                | Erebî (?) |
| 36 | ÖRTÜLÜ   | ?AHVÊRDÎYN |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Karadere   | Derê Re?       | Kirdkî    |
|    |          |            | Kesikli    |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Vilo       | Vilo           | Kirdkî    |
|    |          |            | Gözeahmet  | Goza Ehmed     | Kirdkî    |
|    |          |            | Bîlbîlîk   | Bilbilik       | Kirdkî    |
|    |          |            | A?îcîk     | ?ev            | Kirdkî    |
| 37 | SAVAT    | HEZAN      |            |                | Kirdkî    |
| 38 | SAYDAMLI | ?AXOR      |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Kilimli    | Kortî          | Kirdkî    |
|    |          |            | Dokuzkat   | Serdenî        | Kirdkî    |
|    |          |            | Sîyîktepe  | ?elgemî        | Kirdkî    |
| 39 | SER?N    | PîRIK      |            |                | Kurmancî  |
| 40 | SP INAK  | BANÊ DÊRAN |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | ?emo       | Goma ?emo      | Kurmancî  |
|    |          |            | ?skender   | Goma Eskender  | Kirdkî    |
|    |          |            | Hacîhüseyn | Goma H. Huseyn | Kirdkî    |
| 41 | ?ENLîK   | XIRABA     |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Akçapînar  | Sipênî         | Kirdkî    |
|    |          |            | Hambaz     |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Ba?îlar    |                | Kirdkî    |
| 42 | TEPE     | GIR        |            |                | Kurmancî  |
| 43 | TUZLA    | XWEYLÎN    |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Durak      | Saxata         | Kurmancî  |
| 44 | TÛREL?   | BÊ?ÎT      |            |                | Kirdkî    |
|    |          |            | Kalkanî?   | Metmûr         | Kirdkî    |
|    |          |            | Göçer      | Zerra          | Kirdkî    |
|    |          |            | Çaylarba?? | Dehla Zerra    | Kirdkî    |
| 45 | UÇARLI   | FIRDEYS    |            |                | Kurmancî  |

|    |          |           |             |              |                      |
|----|----------|-----------|-------------|--------------|----------------------|
| 46 | ULUCAK   | HE?EDERE  |             |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Çiftlik     | Mezra Miho   | Kirdkî               |
|    |          |           | Aliyan      | Mezra Eliyan | Kirdkî               |
|    |          |           | Abdurahman  | Evdihimanan  | Kirdkî               |
|    |          |           | Hegagöze    | Hêgê Gozêre  | Kirdkî               |
| 47 | ÛÇDAMLAR | BAWERD    |             |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Yukarîhodik | Xodiga Jorîn | Kirdkî               |
|    |          |           | A?arîhodik  | Xodiga Jêrîn | Kirdkî               |
|    |          |           | Sevak       | Sêqas        | Kirdkî               |
|    |          |           | Kayadibi    | Dalane       | Kirdkî               |
|    |          |           | Ko?k        | Ko?k         | Kirdkî               |
|    |          |           | Kanc?       | Qencer       | Kirdkî               |
|    |          |           | Muradiye    | Qerac        | Kirdkî               |
| 48 | YAMAÇLI  | DİZÊNÎ    |             |              | Kirdkî               |
| 49 | YALAZA   | KERWES    |             |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Mahalle     |              |                      |
| 50 | YALIMLI  | XO SOR    |             |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Kîratî?     | Bex?an       | Kirdkî               |
|    |          |           | Kûlçe       | Xasan        | Kirdkî               |
|    |          |           | Devegöten   |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Dik         |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Koçkore     | Koçkware     | Kirdkî               |
|    |          |           | Mazraaliyan | Mezra Eliyan | Kirdkî               |
|    |          |           | Lahasor     | Lahasûr      | Kirdkî               |
|    |          |           | Hevsel      | Hewsel       | Kirdkî               |
| 51 | YAPRAK   | TÛTÊ      |             |              | Kurmancî             |
|    |          |           | Eskiköy     | Gundê Jorîn  | Kurmancî             |
| 52 | YOLÇATI  | SÎSÊ      |             |              | Kurmancî             |
|    |          |           | Kuruca      | Aloxu?a      | Kirdkî /<br>Kurmancî |
|    |          |           | Be?endik    | Henyat       | Kirdkî               |
|    |          |           | Sînêr       | Hopik        |                      |
| 53 | YORULMAZ | HENDÎV    |             |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Koçmar      | Koçmarin     | Kirdkî               |
| 54 | YÜNLÜCE  | MELÊ      |             |              | Kurmancî /<br>Kirdkî |
|    |          |           | D?irmenalt? | Binê A?an    | Kurmancî /<br>Kirdkî |
|    |          |           | Konuklu     | Qurmik       | Kirdkî               |
| 55 | Z?YARET  | FÎS       |             |              | Kurmancî             |
| 56 | ZÜMRÛT   | MÉRDÎNÎYA |             |              | Kirdkî               |
|    |          |           | Derya       | Qûçik        | Kirdkî               |
|    |          |           | Mutlu       | Pirpag       | Kirdkî               |

# LI SÛRIYÊ DÎROKA KURDAN\*

Eyub Kiran

## 1. Ji Ewîlî de Hetanî Serê Sedsala 20an

Di serê sedsala 20an de dewletên Ewropaya rojava bi taybetî fransîz, îngilîz û germen û ûris li ser Rojhilata Navîn û bi taybetî li ser xaka kurdan gelek hesab û şer kirin. Di wê demê de yekîtiya hêz û rêxistinên kurdan tunebû, yan jî pir qels bû. Di pey Şerê Cihanê yê Yekem re fransîz û îngilîz bi dewleta tirk a nuh re peyman çêkirin û xaka kurdan bû çar parçe. Parçeyê rojava di bin desthilatdariya fransîz de bi ser dewleta Sûriyê ve ma. Xeta hesin seranser bû hudûdê dewleta Tirkîyê û Sûriyê. Fransîzan tu mafê kurdên Sûriyê sererast nekir û ji Sûriyê vekîşîyan. Hetanî 1924an jî her awayî de bakur û rojava bi hev ve bûn, ne cuda bûn. Di navbera salên 1919 û 1938an de gelek siyasatmedar, eşîr û malbatên kurd ji bakurê Kurdistanê

derbasî binê xetê bûn. Dewleta tirk bi zanebûn nufûsa kurdan kêmtir dikir.

Fransîz ku ji Sûriyê derket û şûn de, karesata kurdan hîn dijiwartir bû. Dewleta ereb, gelek gundên kurdan vala kirin û ereb li dewsa wan bi cî kirin. Kembera ereban xistin navbera kurdan. Bi vî awayî him axa kurdên Sûriyê kirin du-sê qet û him jî kurdên bakur û rojava ji hev cuda kirin.

Di Adara 2004an de bûyerên girîng li Sûriyê pêk hatin. Bûyera li Qamişloke ya di pey maça fûtbolê re dest pê kir û seranser li Kurdistanê rojava belav bû. Erebên şoven û dewleta Sûriyê bi hev re bi dehan kurd kuştin, bi sedan birîndar kirin, bi hezaran kirin hepsê.

Resmî be, ne resmî be, dewleta Sûriyê tu xaka kurdan li Sûriyê qebûl nake, tew bi sedhezaran kurdî biyanî qebûl dike û mafê hemwelatî bûnê nade wan. Gorî dîtina dewleta Sûriyê,

kurd, di sedsala dawîn de hatine Sûriyê. Hew serokê dewletê Beşar Esad di pey bûyerên 2004an re hebûna kurdan qebûl kir, lê di pey vê qebûlkirinê re tu maf neda kurdan.

Berevajî vê dîtinê, hîn ereb nehatibûn Sûriyê, ji hezarê salan berê de cara yekemîn kurd, welo pêştirên kurdan li erdê bakurê Sûriyê seranser bicih bûbûn, akincî bûbûn û koçerên kurdan her sal erdê Beriya bêpîvan di pey payîzxêrê re hetanî derbiharî binpê dikirin.

Rewşa kurdên Sûriyê mijarek dîrokî ye û îhtiyaciya wê bi zanistiyê heye. Pêşiyên me gotine "Her tişt bi zanebûn dibe!" Bi qandî av û hewayê îhtiyaciya me bi zanistiyê heye. Siyaset jî ancax bi alîkariya daneyên zanistî rast dimeşe, bêtî zanistiyê be, wê pirr xeletî û kêmanî çêbibin.

Zanist, ilm, yanî "bilim" li ku derê ber digre? Berê li medreseyan ber digirt, hasil dibû, anika li unîversiteyan û enstîtuyan ber digre û berhemana dide. Unîversîte bi hukmê dewletê ava dibin û di bin sîwana dewletê de bi azadî karê xwe dimeşînin.

Hetanî demeka nêzîk unîversiteyên kurdan tune bûn. Akademîsyenên kurd li unîversiteyên dagirkeran nekarîbûn li ser kurd û Kurdistanê bixebitin. Lê unîversiteyên DYA û Kanadayê, Ewropaya Rojava û van demên dawiyê jî li Japonyayê gelek xebatên arkeolojîk, antropolojîk, dîrokî hatine kirin. Loma gerek em xebatên zanyaran ku li ser kurd û Kurdistanê kirine bixwînin, munaqeşe bikin û jê

îstifade bikin.

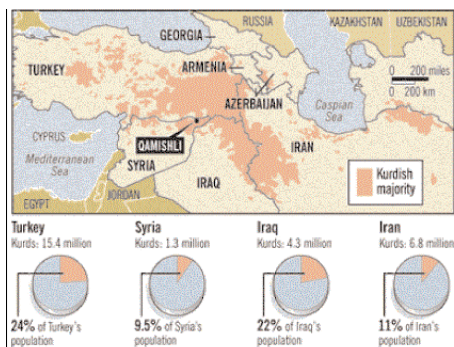
Ez dê ji xebatên zanistî yên biyaniyan nimûneyekê bidim. Ji Unîversîteya Chicagoyê Jason Alik Ur, berhema wî ya hêja doktoraya felsefeyê ye. Navê xebata wî 'Urbanism and Society in The Third Millenium Upper Khabur Basin' e. Yanî *Di Sê hezar Salan de li Hewzeya Xabûr Bajaranî û Civatî*. Berê arkeologan bi dehsalan çî qas girik û xirabbajar, şunwarên heremê hene (Girê Mozan, Gir Leylan û wd.), li ser wan lêkolînên arkeolojîk çêkirine. Vî camêrî jî, ji xebatên wan îstifade kiriye, hinek teknîkên din jî bikar anîne; ji satelîtan resmê Hewzeya Xêbûr kişandiyê û di xebata xwe de rêbaza DNAyê bi kar anîye.

Erê, biyaniyan di derheqê kurdan û Kurdistanê de gelek lêkolîn û vekolînên giranbiha çêkirine. Divê em ji wan rind îstifade bikin. Loma min di vê xebata xwe de hinek xebatên zanyaran ji xwe re kirin çavkanî. Xwedê ji wan camêran razî be. Yê ku mirine jî, rehma Xwedê li wan be û cihê wan bihuşt be. Em rastiye bibêjin, gelek xebatên zanistî yên biyaniyan me eleqeder dikin, lê em wan naxwînin. Em xatirê zanistiyê nizanin, ev jî kuleke me ye.

## **2. Xaka Kurdistan û Mezopotamya**

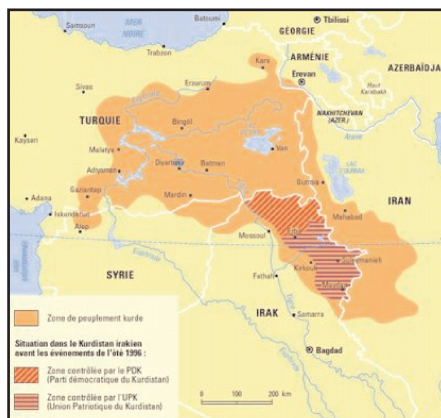
### **Kurd li ku derê hene, welatê wan ku der e?**

Rojnamevanek xaka kurdan û belavbûna nufûsa wan di xerîteyekê de rê daye. Li jêr ez jî vê xerîteyê nîşanî we bidim.



Xerîte-1

Lê em nikarin bibêjin ev bi giştî rast e, dibe ku hinek kêmanî û şaşitî hebin, lê di destê me de ji viya hîn rindtir nîn e. Li jêr, di xerîteya 2an de dîsa xaka kurdan tê xuyakirin.



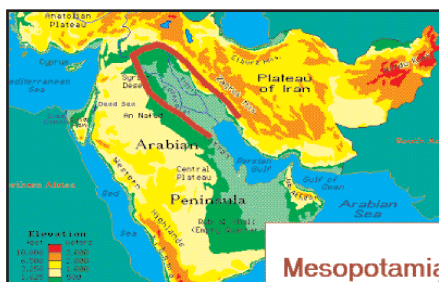
Xerîte-2

Xaka Kurdan Çavkanî: Le Monde Diplomatique, (by Philippe Rekacewicz and by Cécile Marin September 1996)

<http://mondedipl.com/maps/kurds1996>

## Mezopotamya ku der e?

Xaka Mezopotamyayê û Kardû du bêjeyên antîk in, van bêjeyan berê Ksenefon bi kar anîne. Wê hingê sînore wan nebelî bû, aniha jî nebelî ye. Lê giraniya erdê wan ku der e, belî ye. Ksenefon, wê hingê ji welatê kurdan re gotiyê "Kardû", ji navtenga Çemê Ferêt û Dîcleyê re jî gotiye, "Mesopotamia". Di van demên dawiyê de, navê cografyaya kurdan û Mezopotamya bi hev tê xelitandin.



Xerîte-3

## 3. Dîroka Sûriyê

### 3.1. Sûriye û Xaka Kurdan

Di xerîteya 1. de Dewleta Sûriyê xuya dike. Em dibêjin, "Sûriye". Navê wê bi zimanê îngilîzî "Syrian Arab Republic" e. Ereb dibêjin "Al-Jamhuriya al-Arabiya as-Suriya". Ev nav ji asûriyan tê.

Ewropî ji sedsala hivedehan de bi Rojhilata Navîn re eleqeder dibûn û cergî ku eleqedar bûne û bi vir de di bin destê Osmaniyan de wan ji erdê Sûriya nika re; ji Lubnan, Îsraîl, Urdun û Antakyayê hemûyan re

gotine, 'Syria'. Lê Sûriye tu caran bi serê xwe desthilatdar nebûye. Li başûrê Sûriyê ereb, li bakurê Sûriyê kurd xwedî erd û av bûne.



Xerîte - 4 Dewleta Sûriyê

Nufûsa dewleta Sûriyê: 18.448.752 ye (sala 2005). Nufûsa etnikî ji: 90% ereb, 9% kurd, û yên din jî ermen û çerkez in. Li Sûriyê ji bilî erebî, kurdî û ermenî û çerkezî û fransîz jî tê axiftin.

### Anika Kurd li Sûriyê li Ku Derê Dijîn?

Di xerîteya 5an de cihên ku kurd lê dijîn xuya dike. Di xerîteyê de jî xuya dike ku kurd li hewzeya Xêbûr, li Berriya Berazan, Kobanê û li herêma Efrîn û Helebê bi taybetî li Çiyayê Kurmênc hene. Li Şam û Humusê jî gelek kurd bicî ne. Lêbelê di pêncî salên dawîn de, yanî her ku dewleta ereban xurt bû, gelek gundên kurdan vala kir û ciyê wan hatin guhestin. Li şûna wan ereb hatin bicîkirin.



Xerîte - 5 : Belavbûna Kultura Xelef (herêma heşîn)

## 3.2. Ji Ewîlî Heta Îslamîyetê

### 3.2.1. Peryoda Xelef (5800-4500)

Gelên ku ji aliyê etnikî ve kurdnîjad in, bi dehhezâr sal in ku li vir in. Yanî ji tu derê nehatine. Hema meriv li erdnasîna wan, li sirûştmaskirina wan, li pelûpincar, darûbernaskirina wan, li heywanetnaskirina wan mêze bike, tu gelên din bi qandî wan nizanin. Yanî, em bibêjin gundîyekî kurd, yekî ereb, yekî suryanî û yekî ermen bidine ber hev, tu yek dê bi qandî ku kurd dizane, nas neke. Qiseyek heye, dibêjin, "Ne ereb û pez, ne fileh û rez". Yanî, ereb ji rezan fam nakin, fileh ji pez fam nakin. Kurd ji hemû karên welêt fam dikin. Ev go- tinên min ne hîssî ne. Lêbelê, bila bête zanîn ku dewlet miletan zana dikin! Miletê bê dewlet zana bin jî dê wek nezan bêne hesabandin.

Erê, kurd bi dehhezâr salan in ku li vê herêmê ne. Kurdan tu caran

terka çiyarêzên Torosên Rojhilat û Zagrosên Rojava nekirine. Çi qas tengayî li wan qewimîye, xwe avêtine nav pêşîrên çiyayan. Anika jî dîsa xwe avêtinê nav çiyayan. Tu artêşên biyanî di çiyê de bi wan nikarin.

Mebesta van gotinên min ev e, ku kurd ji tu derê nehatine vir, bi hezar salan e ku li vir in. Dibe ku hinek gelên din bi ser wan de hatibin, tevî wan bûbûn û di nav wan de heliyabin.

Ji xebatên arkeolojîk û vekolînên antropolojîk tê famkirin ku Şoreşa Neolîtîk, yanî heywankedîkirin, girtina nebatan erdçandiniyê û xanîlêkirin û bicîbûyin li vê herêmê pêk hatiye. Di xerîteya 6an de herêma peryoda ku Kûzkeriya Xelef lê geş bûye xuya dike.

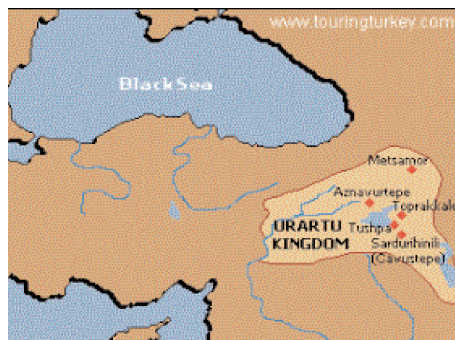
Di dema Xelefiyan de bandora asûriyan, babîliyan û akkadiyan hîn nîn e. Di pey dema Xelefiyan re îcar li başûrê Mezopotamyayê kulturek nuh ava bûbû, ji wê re jî dibêjin, "Peryoda Ubeyd".

### 3.2.2. Hûrî-Mîtani- Sobarî, Ûrartûyî

Li Kurdistanê cara yekem dewleta Hûrî-Mitaniyan ava bûye, gelek dîrok-zan Horiyan ji bingehen kurdan yek qebûl dikin. Qiraliyeta Hûrî-Mitaniyan, paytexta wê Weşûkanî bû. Navê wî bajarî ku di qeydnivîsên Aramiyan de derbas dibe, hîn cîyê wê nehatiye dîtin. Lê tê texmînkirin ku li nêzîkê Serêkaniyê ye.

Gelo Mitaniyan çi karî dikir?

Çi cotkariya sed sal berê li welêt hebû ewan dikir. Jê zêdetir, ne kêmtir. Genim, ceh, çewder, nîsk, nok, kizin



Xerîta -6

diçandin, pez û dewar xwedî dikirin. Tekstîla hiriyê gelekî pêşketî bû. Dema ku asûrî hîn xurt nebûn, mîtaniyan bajarvanî, şaristanî û civakiyeke xurt ava kiribûn û li herêmê dijiyan.

Di dema mîtaniyan de li Enedola Navîn hîtîti, li Kurdistanê Bakur jî ûrartû desthilatdar bûn.

### 3.2.3. Akadî (2340 - 2180 BZ), Babîlî (2025 -1594 BZ; 625 - 538 BZ) û Asûrî (1350 - 612 BZ).

Li Mezopotamyayê sumerî ku ji hev de ketin şûn de, xelkên aramî bi ser ketin. Di pey salên duhezar û pencsedî re organîzasyonên siyasî yên başûr gelek xurt bûn û dest û dev avêtin bakurê xwe de. Berê bazirganî kirin û hetanî hîtîtiyan kolonî ava kirin. Leşkeriya xwe xurt kirin û avêtin ser welatê mitaniyan û ûrartûyan, paşê jî dagîr kirin, talan kirin, gelek xwîna gelên kurdnîjad rijandin. Gelê kurd gelek herêm vala kirin, koçber bûn, lê pişt re konfederasyonên xwe xurt kirin û dîsa bi ser erd û avên xwe de ve-geriyan.

Asûriyan emperyalîzmek dijwar li ser gelên kurdnîjad meşandin. Kurd jî vala nedisekinîn. Beriya kasîtiyan bi babîliyan re şer kirin, paşê asûriyan him zora hûrîyan û hîm jî zora ûrartûyan bir, ew birin li Serhedê hesirandin. Dawiya dawiyê di sedsala 7an a BZ de gelek eşîrên kurdan Konfederasyona Medan lidar xistin û di sala 612an a BZ de avêtin ser asûriyan, piştî wan şikênandin, asûriyan zikê wan pir şewitandibû, wan jî Nînowa şewitand. Ji wê demê şûn de asûrî tu caran bi ser neketin û êdî gelê asûrî bûn miletekî mazlûm.

Di pey medan re pers bûn desthilatdar û bi gelek eşîrên kurdan re hevkarî kirin, erdê xwe zor fireh kirin.

Grekiyan dagîrkerîyeke dijwar şopandibû û paşê têk çûn û şûn de veg-eriyen. Pers û medan jî hetanî Deryaya Egeyê bera wan da, ew talan kirin, bajarên wan şewitandin û xirabe kirin.

Wê demê rojavaya xaka kurdan hemû di bin destê med û persan de bû.

### **3.2.5. Dema Helenîstîk (331 - 141 B.Z)**

Îskenderê Mezin mîna balîs-tokekê ji Makedonyayê, Trakyayê hat û li Gewgamila ku nêzîkê Hewlêrê ye artêşa îraniyan ku ji kurd û farisan teşkil bûbû maxlûb kir. Îskender hetanî Asyaya Navîn û Hîndê xist bin destê xwe. Bi gotinan di yek şevê de deh hezar leşkerê xwe bi qîzên pesiyan re zewicandin. Pey mirina Îskender re erdê Împaratoriye di nav qûmandarên wî de par bû. Kurdistan bi giranî di destê Selevkos de ma. Paytexta wan berê Seleucia bû (nêzîkî Zeugmayê ye), paşê bû Antakya.

### **3.2.6. Dema Partiyan (141 BZ-224 PZ)**

Di pey Selevkos re partiyan ku Îranî ne, Kurdistanê seranser hetanî Enadola navîn dixin bin destê xwe.

Partî, Îranî bûn û desthilatdarî li Îran û Kurdistanê kirin. Meriv dikare bibêje bi hev re rind derbas dikirin. Di Geliyê Qesrikê de li ser qîşên zinaran resmên wan ên çêkirî hene. Yên ku di wir re derbas bûbûn û bala xwe dabîn, dîtine.

### **3.2.7. Dema Sesaniyan (224 PZ - 637 PZ)**

Di pey partiyan re sasaniyan li heman derê desthilatdarî kiriye û hetanî ku hêzên ereban ew ruxandin.

Ereb berî îslamiyetê hew li başûrê Sûriyê bûn. Ew ji çola hişk û biring re el-Badiye dibêjin. Yanê ereb ji Erebiştanê derketibûn û xwe gihan-dibûn çola Sûriyê. Çaxa îslamiyet geş bû û dest bi fethkirinê kir, berê eşîrên ereban ên Badiye ji ber hêzên îslamê pekiyan û ber bi Kurdisatanê ve hatin. Gêsan, Şemiran, Enêzê, Cubur, Tey û Begaran, ên ku ez navê wan dizanim ev in. Van eşîran xwe li çavkaniyên Dicle û Ferêt girtin û qiyame bûn. Wê demê rîya bazir-ganiya Ewropa û Asyayê di vê heremê re derbas dibû. Van eşîran rêberî dikirin, hêştirên wan zaf bûn, karwantî dikirin, baca rê distendin. Karwan talan dikirin. Qîma xwe bi viya jî nedianîn, îcar koçer û akinciye kurdan jî talan dikirin. Debara xwe wisa temîn dikirin û şêxên wan bi van karan gelek dewlemend bûbûn.

Bi îslamiyetê re ew bûn cîranê kurdan û tew xwestin derkevin zozanên kurdan. Mesela dastana Dewrêşê Evdî jî ji viya ye. Dewrêşê Evdî jî bona erdê bav û kalan xwe feda kiriye.

### **3.2.8. Dema Xirîstîyaniyê**

Di "Wexta Xirîstîyanetiye" de romayî, bîzansî û ermenan bi van ve girêdayî hinek tahdeyî li kurdan kirin, lê hevkarîyek jî meşandin. Wan dixwest malên kurdan, pez, qatixê pez û hirî bigihêje wan, bes e. Ev li hesabê kurdan jî dihat. Çûnke malê wan he- tanî Ewropayê diçû. Terş û hiriya wan rind pere dikir.

### **3.2.9. Dema Îslamiyetê (637PZ-1258 PZ)**

Di serê dema îslamiyetê de eşîrên erebên xirîstîyan ji ber Îslamê revîyan û jê hinek ber bi Kurdistanê ve hatin. Gêsan, Anêzê, Begara, Cubur, Şemir û Tey bi "Berîya Kurdistan" de hilperikîn.

Zivistanê koçer di Berriyê de bûn, kurdên akîncî bi alîkariya koçeran xwe diparastin, lê bi derbiharî re koçer diçûn zozanan û akîncî bi tenê diman. Wê demê eşîrên ereban zora wan dibir. Pê bi pê gund xira bûn û akînciyan jî xwe spartî zozanan.

Xelîfe Omer binî Xetab, Iyad binî Xenem zeftkirina Kurdistanê erkdar kir. Iyad binî Xenem ser û binê Berriya Kurdistan hemû zeft kir, hetanî Mêrdînê û Ruhayê hat.

### **3.2.10. Dema Emewî, Ebasî û Eyûbiyan**

Canbolatan û hemdaniyan li herêma Heleb, Kilîs û Efrînê dewlet ava kir û desthilatdariya wan hebû.

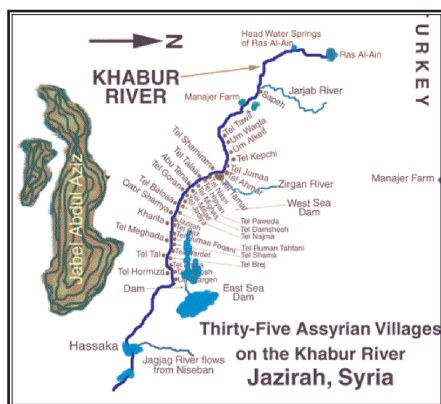
Îcar Selahadînê Eyûbî hukumdariyeke mezin ava kir. Xaçperestên Ewropî çî qas pê re şer kirin jî lê bi ser neketin. Ewropiyan li ser wî film çêkirine. Amin Mauluf "Bi Çavên Ewropiyan Seferên Xaçperestan" nivisandîye. Di navendê de Selahadînê Eyûbî heye. Malbata wî hetanî dused salî hukumdarî li herêmê kir.

### **3.2.11. Dema Selçûqî, Moxolî (1260), Îlhanî û Osmaniyan (1516-1923)**

Osmanî di dema Yavuz Siltan Selîm de bi serokê konfederasyon û mîrgehên kurdan re peyman çêkir û Kurdistanê bi xwe ve girêda. Lê di nav pêvajoyê de kurd carînan xurt dibûn û dixwestin serbixwe bibin. Dewleta Osmanî ji bo berjewendiya xwe ahengek dimeşand. Geh tirkmanan bi zor li Berriya Kurdistan û Çola Ereban bicî dikirin. Geh jî li hember kurdan piştgiya ereban dikir, bi vî awayî siyaseta xwe dimeşand.

Di dema Osmaniyan de konfederasyonên eşîrên kurdan Berrî û Zozan li hev par kiribûn. Zozan hetanî çîyarêzên Pontosan û Qafkasyayê bû. Berrî li rojhilat hetanî Dêrezorê, li rojava hetanî Textê Golan bû. Carînan hetanî Berriya Hama û Humusê jî diçûn.

Di Hewzeya Xêbûr de herêmên konfederasyonên eşîrên kurdên koçer tê



dîtin. (Çavkanî: Jason Alik Ur)

## Xerîte - 7

Suryanî di dema Fransîz de bi taybetî di navbera 1900-1923an de derbasî bin xeta hesin bûn û li dora Xêbûr bicî bûn.

## 4. Encam

Kurd berîya ereban li bakurê Sûriyê -ku Kurdistanê Rojava ye- bicî bûne. Hêzên dagîrker, kolonyalîst û emperyalîstan tahm nedan kurdan. Loma kurdan gelek herêmên bav û kalan vala kirin. Lê di kilam û helbestên wan de her tim Xabûr derbas dibû. Cîgerxwîn, gelek hozanên din di berhemên xwe de Çemê Xêbûr bi kar tînin. Dengbêj di kilaman de qala Xabûrî dikin.

Minakekê bidim. Keçikeye bêrîvan  
 û xortekî şivan li çolê dûrika diavêjin  
 ber hev. Keçik di dûrika xwe de dibeje  
 "Ez te nakim!", lawik jî dibêje:

"Lêlê delalê ez te nagrim,  
Ez çil rojan rojî bim, tu ji sêva sêvek  
Meletyê be,  
tu ji mewija mewija Bênsiyê be,  
Ez te tam nakim,  
Ez salekê salwext cenûbet bim,  
Tu bi Xabûrê Bega ra be û ji jor da bileqe  
were

*Ez li ber te nasekinim, tasek ava te li xwe nakim."*

Dîsa dengbêjek di kilamekê de dibêje: "Ez ê xwe berdim xêmê binê Beriyê, Textê Golan."

Yanê di kultura kurdan de rojava bi  
rewşeke zindî heye. Lê ev kula me ya  
nîka ku em tê de ne, ew jî ji hezar salan  
û vir de ye ku em dikişînin.

Em gerek fam bikin ku ev çar-pênc hezar sal in di bin destê dagîrker, talanker, kolonyalist û emperyalîstan de em pelixîne. Ji xêra çiyayan em bi hev ve mane. Gerek em bi şêwazek zanistî vî halê xwe rind şîrove bikin, bi berhemên zanistî, bi berhemên edebî û hunerî rê dinva û alemê bidin.

Wa ye, statuko tê guherandin, divê em ji vê statuko guherandinê encameke bas derxin.

**Çavkanî:**

-Alik, Jason Ur. 2004. Urbanism and Society in The Third Millenium Upper Khabur Basin. (Teza doktora felsefeyê, nehatiye weşandin). Chicago, Illinois December 2004

-Ebdil Mecît Şêxo. 2004. Gelê li Kurdistanê  
Sûriyê, Dîrok, Rêxistin, Siyaset

-el Belazuri. 2002. Fütûhu'l-Buldan. (çeviren: Mustafa Fayda) T.C. Kültür Bakanlığı Kültür eserleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.

-Gary Cambell 2004. The Kurdish Reawakening in Syria. M-East I. Bulletin, Vol. 6, No 4.

-Harvey Weiss. 2000. Beyond The Younger Dryas. -Collapse as Adaptation to Abrupt Climate Change in Ancient West Asia.

<http://research.yale.edu/leilan/weiss-dryas2002.pdf>

-Kamîran Haco, Kurd li Sûrya (Pirsa biyaniyan).

-K. Gajendra Sing. 2003. Iraq- The 3rd Millennia

-Theatre of War. IndiaNest.com. May 13, 2005.  
<http://www.boloji.com/analysis/074.htm>

-Lazarev, M.S., Ş.X. Miho, 1999, Kurdên Sûriyê di "Dîroka Kurdistanê" de. M. Zeyno. Werger ji zimanê rûsî.

\* KURD-KOM a Amedê di 15ê Gulana 2005an de li ser rewşa kurdên Sûriyê panelek pêk anî, birêz Eyub Milî wek panelîst vê xebata xwe pêşkêş kir. Ev gotar di wê panelê de hatiye xwendin. (S.Veroj)

# HEVÊRKAN AŞİRET KONFEDERASYONU VE II. HACO OLAYI

Nezir CIBO

Kürt tarihi; istilacılara, yağmacı ve çapulculara karşı başkaldırıları tarihi olduğu kadar ihanetler ve iç çatışmalar tarihidir de. Kürt özgürlük hareketlerinde de bu ikili at başı gitmiştir. Başlayan her başkaldırı beraberinde ihanetin izlerini de taşımıştır. Büyük ozan Ahmedê Xanî'nin Mem û Zîn'indeki büyük aşk ile aşıkların peşini hiç bırakmayan o kötü adam Bekoewan gibi...Kuşkusuz bu doğal bir diyalektiktir. Özgürlük-kölelik, aydınlık-karanlık, gerçekliğin iki yüzüdür. Biri olmadan öteki olmaz. Ancak onurlu ve insanca bir yaşam için aydınlığın karanlığa, özgürlüğün köleli-ğe baskın gelmesi de bir zorunluluktur.

Kürt insanı bugüne kadar bütün uğraşlarına rağmen aydınlık yüzü görmemiş ise, bunu engelleyen birçok nedenin başında bu iç çekişmeler, siyasi çatışmalar, aşiretler arası kavgalar, kan davaları ve ihanetler vardır. Tarihimizin bu dramatik olduğu kadar ders verici sayfaları ne yazık ki yeterince araştırılmamış, üzerinde durulmamıştır. Oysa bu sayfaların tek tek çevirip incelenmesi ve gözler önüne serilmesinde, büyük yarar olduğuna inanıyorum. Bu Bekoewanlar, bazen Hamidiye Alayları, bazen Yezdanşer'ler, bazen hain Kasolar, bazen korucu orduları, bazen ilkel çağlardan

kalan anlayışlarla birbirini boğazlayan aşiret liderleri, bazen de demokrasi söz konusu olunca mangalda kül bırakmayan ancak kendisi gibi düşünmeyen herkesi "ilkel milliyetçi" veya hain kabul eden siyasi oluşumlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tabi ki bu toprakların yüz akı Kadı Muhammetler, Mele Mustafa Barzaniler, Şeyh Saitler gibi daha nice aydınlık, güzel yüzleri de vardır. Öyle ya kimi kahramanlıklarıyla, güzellikleriyle, gönüllerde taht kurar, kimileri de ihanetleriyle, kötülükleriyle, çirkin yüzleriyle tarihe geçer. Yeni kuşakların bu çirkin ve güzel yüzleri bir birinden ayırt etmesi, geleceği şekillendirmede büyük bir önem taşır. Ama önce onları iyi tanımalıdır.

İşte bu çerçevede ele alınması gereken, oldukça ilginç ve incelemeye değer olduğuna inandığımız; fakat çok yöresel olması nedeniyle pek bilinmeyen II. Haco olayı (1896) ve bu olaya bağlı olarak Hevêrkan Aşiret Konfederasyonu'nda meydana gelen gelişmeleri tarihsel süreç içinde değerlendirmeye çalışacağız.

Aslında olay, bir yanıla coğrafyanın aşına olduğu tipik bir aşiret çatışması olarak görülebilir. Bu anlamda sıradanlık arz eder. Ancak diğer yanıla Kürt toplumunun sosyal yapılanması, bu

yapılanmanın siyasal hayata yansımalarıyla ilgili fikir vermesi, devletin olaydaki rolü ve "Kürdü Kürde kırdırma" politikasının çok bariz bir örneği olması nedeniyle üzerinde durulmaya değer. Bir yandan aşîretler arası kanlı hesaplaşmalar yaşanırken, diğer yanyla devlet aleyhtarlığı ve Kürt milliyetçiliği ile devlet yandaşlığı şeklinde bir kutuplaşma da sürekli mevcut olmuştur. Hevêrkan'da milliyetçi ve özgürlükçü eğilimler yaygın iken, ezeli rakibi Dekşuriler arasında ise bu eğilimler pek görülmediği gibi, devlet yandaşlığı ağır basmaktadır. Doğal olarak devlet (Osmanlı Devleti) bunu karşılıksız bırakmamış ve iki taraf arasında yaşanan çatışmalarda yandaşını ödüllendirmiş, ona her türlü desteği vermiştir. Çünkü izlenen Kürdü Kürde kırdırma politikası için bulunmaz bir fırsattı ve bunu sonuna kadar kullanmak imparatorluğun geleceği açısından hayati öneme sahipti. İşte bu yönü ile de incelemeye değer bir konudur.

Hevêrkan; Mardin, Nusaybin, Midyat, Gercüş, Hasankeyf ve buraların kırsal kesimine yayılan büyük bir Kürt aşîret konfederasyonudur. Toplam yirmi dört aşîretten oluşmaktadır. (Alikan, Seyidan, Dumanan, Dalmakyan, Kerçusi, Arabiyan, Mızızexi, Salihan, Dêrhavi, Durikan, Deskan, Gerger, Mihalmi, Kasik, Kuresa, Silêmanan, Şapisini, Tori, Aliki, Beravi, Moman, Mizidax, Dasikan) Bunların bir kısmı Yezidi, bir kısmı Müslüman hatta Hristiyan olanları da vardır. Osmanlılar döneminde uzun yıllar Botan Emirliği'ne bağlı yaşadılar. (1812-1847) Emirlik iç işlerinden serbest, dış ilişkilerinde Osmanlı yönetimine bağlıydı. Yıllık vergi öder ve gerektiğinde padişaha asker yollardı. Bu dönemde bölgede bir barış ve huzur ortamının mevcut olduğu birçok tarihçi tarafından belirtilmiştir. Kuşkusuz bunda ünlü Kürt prensi Bedirhan Bey'in adil ve hoşgörülü yönetim büyük rolü vardı. Merkezi Cizre olan Beyliğin başına geçmesiyle kısa

sürede nüfuzu Yukarı Mezopotamya'nın büyük bölümüne, İran'ın Şıkkak mıntıkasına kadar yayılmıştı. Bu sınırlar içinde yaşayan Müslüman Kürtler, Keldaniler, Nesturiler, ve diğer Hristiyan azınlıklar çatışmalardan uzak,barış içinde yaşama fırsatı bulmuşlardır. Hatta Bedirhan Beyin farklı dinlerden gençleri evlendirmeye teşvik ettiği bile söylenir. Sarayında ve yönetim kademelerinde Kürdistan coğrafyasında bulunan hemen her dinden, etnik kökenden insanlar bulunmaktaydı. Zaman zaman meydana gelen huzursuzluklar da daha çok sosyal ya da siyasal temelde olurdu. Dış kışkırtmalar olmadığı sürece salt dini ya da etnik temele dayalı çatışmalara hiç rastlanmazdı denilse yerinde olur.

İşte Hevêrkanlılar da bu huzur ortamından nasiplenmişlerdir. Konfederasyona bağlı her aşîretin başında bir lider olmasına rağmen Cizre'ye mutlak bağlılık gösterilir, gereksiz çekişme ve rekabet pek görülmezdi. Bedirhan Bey aşîretler arası gerginliklerin giderilmesi, birlik ve beraberliğin kurulmasına hayati derecede önem verirdi. Bu anlamda oldukça başarı da sağlamıştı. Osmanlıdan tamamen ayrılıp bağımsızlığa kavuşmanın yolunun buradan geçtiğinin bilincindeydi. Mir'in izlediği bu akıllı ve planlı politika Botani, Kürtler için bir cazibe merkezi haline getirdi. Gün geçtikçe nüfuz alanı genişliyordu. İnsanları ekonomik sıkıntıya sokmayacak derecede hafif vergiler koyması, adil bir yargılama sistemi geliştirmesi, rüşvet ve ayrımcılığı yasaklaması, baskı ve haksızlıklara son vermesi giderek onu, katı ve despot Osmanlı yönetimine karşı alternatif bir güç yapmıştır. Kürdistan coğrafyasının birçok beylik ve aşîreti Cizre yönetiminin etrafında bir araya geliyordu. Gücü günden güne artıyordu. Gücünden iyice emin olduktan sonra 1836 yılında bağımsızlık için isyan bayrağını açtı.

Tüm bu gelişmeler, zaten her yönden darbe üzerine darbe yiyen imparatorluk yöneticilerini ciddi ciddi tedirgin etmektedir. Batıdaki Balkan topraklarında milliyetçilik akımı giderek etkisini göstermekte ve bağımsızlık hareketleri şiddetlenmektedir. Bölgede ipi göğüsleyip bağımsızlığa kavuşan ilk ulus Yunanlar oldu (1829). Bunu örnek alan Sırp, Bulgarlar, Arnavutlar, Romanyalılar vb. diğer uluslar sırada bekliyor, yoğun bir mücadele veriyorlardı. Doğuda Mısır valisi M. Ali Paşa ile başı dertte idi; ancak Avrupa topraklarındaki gibi milliyetçilik akımının etkisi pek görülüyordu. M. Ali Paşa isyanı birtakım idari, sosyal ve ekonomik nedenlere dayalı olarak çıkmıştı. Bağımsızlık ve milliyetçi hedeflerden uzaktı. Arap coğrafyasında da bu anlamda henüz bir kıpırdama yoktu. Ama hiç olmayacak anlamına da gelmiyordu. İşte Botan Mirinin faaliyetleri tam da bu hassas döneme tekabül ediyordu. Hareketin başarı göstermesi demek Arap ve diğer doğu uluslarının bağımsızlığa kavuşmaları için takip edecekleri bir yolun açılması demekti. Doğal olarak Osmanlı Devletinin böyle bir bağımsızlık hareketinin oluşmasına tahammül göstermesi beklenemezdi. Bu nedenle de hiç vakit geçirmeden, çok yönlü saldırıya geçti. Öncelikle bir yandan bölgeye büyük bir orduyu sevk ederken, diğer yandan en bildik ve etkili yöntemleri de devreye soktu: İçerden çökertmek... Önce yıllarca Kürt halkıyla birlikte yaşayan Nesturîler, yöreye gönderdiği ajanları aracılığıyla kışkırttı. Kürt yönetimine karşı baş kaldırmalarını sağladı. Cizre yönetimi epey uğraşmak zorunda kaldı. Bu isyan bastırılırken hiç istenmeyen, acıklı olaylar yaşandı. Daha sonra bizzat Botan Miri'nin yakını ve komutanlarından Yezdan Şêri İngiliz ajanlarının da yardımıyla kandırarak yanına aldı. Gücü bölünen ve iyice hırpalanan Mir Osmanlı

ordularına yenildi. "Böylece Kürt özgürlük hareketlerinin yenilgi sebeplerinden en önemlisi olan bir sebeple Bedirhan Bey Hareketi de 1847 yılında sona erdi."

Botan yönetiminin sona ermesi bütün Kürdistan coğrafyasında olduğu gibi, Hevêrkan mıntıkasında da kara günlerin başlangıcı oldu. Daha önce bütün aşiretlerin seçtiği bir temsilci aracılığıyla Botan Miri'ne bağlı olarak huzur ve güven içinde, çatışma ve kavgadan uzak yaşayan konfederasyon üyesi aşiretler arasında liderlik kavgaları başladı. Buna Osmanlı yönetiminin "böl yönet" politikası da eklenince uzun yıllar Hevêrkan bir kaos ve kargaşa ortamında debelenip durdu. Kardeş kanı durmadan aktı. Çatışmalar, didişmeler, karşılıklı talan ve yağmalama hareketleri yıllarca sürdü. Bu mücadelelerin sonunda liderliği Mala Seyhan ele geçirdi. Ele geçirmekten daha çok bütün aşiretlerin üzerinde anlaştığı, uzlaştırıcı bir hanedan olarak başa getirildi, demek daha doğru olur. Bu aynı zamanda bir barış dönemi idi. Kısa süren barış döneminin ardından Erebiyan aşiretinin lideri Mala Eliyê Remo yönetimi ele geçirdiler. Ancak karşılarında Alikan aşiretinin lideri Mala Osman gibi zorlu bir rakip vardı. Bu nedenle de sağlıklı bir otorite kuramıyorlardı. Yıllarca Hevêrkan bu iki ailenin güç gösterisi ve rekabetine sahne oldu. Bu nedenle yörede onlara "Hevêrkan Sultanları deniyordu". Her ne kadar yörede Mala Aliyê Osman despot ve kaba davranışlarıyla tanınırsalar da etkinliklerini sürdürmesini bildiler. Hele II. Haco'nun aşiret yönetimini ele geçirmesiyle etkinlikleri daha da güçlendi. O despot gelenekler terk edildi. Birşey de daha değişiklik yapıldı; o da içe dönük reketin talî plana atılmasıydı. Artık Haco'nun hedefinde sadece Hevêrkan'ın liderliği yoktu. İçe yönelik izlediği ılımlı ve akıllı politikayla Konfederasyon

üyelerinin büyük bir kısmının aktif desteğini aldı. Ona bağlanmak istemeyen bazı aşîretlere karşı zor kullanmaktan geri kalmadı. Genel olarak kontrolü ele aldıktan sonra bölgenin büyük bir aşîreti olan Dekşûrîlere yöneldi. Bu aşîret liderleri Hevêrkan'la sürekli çatışma halinde oldukları gibi hiçbir zaman Botan Kürt yönetimine bağlanmamışlardır. Osmanlı ordusunun Bedirhan Bey güçleriyle çatışmasında da Osmanlıya büyük destek vermişlerdi. Bu nedenle Hevêrkan'da onlara karşı geleneksel bir öfke vardı. Devletin Kürdistan'da izlediği "böl ve yönet" politikasına büyük bir kolaylık sağlayan bu husumet, bilinçli ve planlı bir şekilde körüklendi. Devlet güçleri iki taraf arasında yaşanan çatışmalarda sürekli taraf oluyordu. Geleneksel müttefiki Dekşûrîlerin yanında yer alıyor ve onlara her türlü yardımı yapmaktan geri kalmıyordu. Haco'nun sakdısına karşı bir yandan silahlanan Dekşûrî liderleri, diğer yandan Mardin'e giderek hakkında tutuklama kararı çıkartmış ve bölgeye sevk edilen ordu güçleriyle birleşerek saldırıya geçmişlerdi. Bölgede büyük bir kıyım gerçekleşmişti. Fakir Kürt köyleri yakılıp yıkılmış, talan edilmişti. Bu üstün güç karşısında gerileyen Haco, müttefiki olan Seyidan mıntukasına çekilmek zorunda kalmıştı.

Seyidan bugünkü Gercüş kazasına bağlı yedi köyü (Haft Gundê Seyida) kapsamaktadır. (Bêcirman, Xanîka, Xîrbîh, Merciya, Bîlaxş, Seyarê ve Batêrgız) Her ne kadar kesin tarihi kanıtları yoksa da Hz. Alinin yani Peygamberin soyundan geldiklerine inanılır. Bu nedenle onlara Seyit deniliyor. Hevêrkan konfederasyonun önemli bir koludur. Liderleri Mala Cibo dur. Aşîret sancağının merkezi olan Bêcirman Kürtçe de "vergisiz" anlamına gelmektedir. İnanişa göre Botan Mirleri seyit oluşları nedeniyle bu köyden hiç vergi almazlarmış. Bu ismi de onlar koy-

muş. Çünkü onların da kökeni peygambere dayanıyormuş. Gerçekten bazı kaynaklarda Botan Mirlerinin, kökenlerinin peygamber soyundan geldiğini iddia ettiklerini yazmaktadır. Seyitlere gösterilen ayrıcalığın nedeni de buymuş. Cumhuriyet döneminde Kürtçe isim taşıyan bütün yerleşim birimlerin ismi değiştirilince bizim "vergisiz" anlamına gelen Bêcirman da bu değişiklikten nasibini almış ve adı "Vergili" olmuştur.

1896 Yılıının bahar aylarıydı. Bêcirman'ın etrafındaki meşe kaplı tepelere teğet geçen gök mavinin altında doğanın bütün renkleri iç içe geçmişti. Her taraftan canlılık ve tazelik fışkırıyordu. Çalılıkların arasında tavşan, sülün ve keklik sürürleri kaynaşıyordu. Meşe ağaçlarının dalları arasında çeşit çeşit kuş türü uçuşuyor, cıvıldaşıyordu. Daha yükseklerde güzel gözlü ceylanlar geziniyordu. Seyidan lideri Mehemedê Cibo bu mevsimi hiç kaçırmaz, hep ava çıkardı. Özellikle de keklik avına meraklıydı. Çok çeşitli av hayvanının olmasına rağmen o yalnız keklik avlıyordu. Hatta zaman zaman av yasağı koymasına rağmen keklik avına ses çıkartmıyordu. Nedeni sorulduğunda "soyuna düşman olan bir hayvandır da ondan" diyordu. Ama neredeyse av mevsimi sona ermesine rağmen henüz ava çıkmamış ve çıkmaya hiç niyeti de yoktu. Yüksekçe bir tepeye kurulmuş, küçük bir şatoya benzeyen, beyaz kesme taştan yapılmış kasrındaki can sıkıcı sessizlik ve tedirginlik doğanın buram buram yaşam kokan o canlılığıyla tezat oluşturunuyordu. Yaşı oldukça ilerlemiş olmasına rağmen sağlıklı ve dinç görünmekteydi. Üzerinde geleneksel Kürt kıyafeti vardı. Belindeki kuşakta gümüş ve sedef işlemeli hançerin kabzası görünüyordu. Yanında bulunan dört adamı göğüslerinde çapraz fişeklikleriyle, tam donanımlı silahlıydı. Kasrın ikinci katında köyün dağlık kısmına bakan,

duvardan duvara halılarla kaplı odasında gözünü pencereden ayırmıyordu. Elindeki dürbünle arada bir uzaktaki dağları tarıyordu. Oldukça tedirgin görünmekteydi. Yaşı artık elvermediği için çatışmalara katılmıyor; ancak Haco'ya silah ve adam desteği veriyordu. Gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Aldığı son haberlere göre, Haco liderliğindeki güçlerin Dekşûran ve devlet güçleri tarafından kuşatıldığı ve çok zor durumda kaldığıydı. Mardin'den gelen askeri birlikler çemberi daraltıyorlardı. Hevêrkan güçleri dağılıyordu. Haco, etrafında kalan az bir güçle teslim olmamak için direniyor, çatışmalar devam ediyordu. Ancak giderek ağır kayıplar vermiş ve etrafında çok az adam kalmıştı. O anki yalnız kalışını ve buna rağmen savaşı sürdürmesini dile getiren bir tekerleme günümüze kadar söylene gelmiştir :

"Heft kurê Haco hene  
Yek ji Hesen e  
Her heft bi teyare ne\*\*  
Li pişt bavê xwe ne  
Lê çibkim şer kiriye bi tenê"

Sonunda Dekşûran liderlerinden biri askeri birliğin komutanına şöyle bir fikir verir;

"Biz Kürtler namusumuza çok düşkünüz. Eğer Haco'ya karısını yakaladığının haberini bir şekilde iletirseniz, dayanamaz gelir teslim olur."

Derler ki kadın elbisesi giydirilmiş bir askeri ata bindirerek onun göreceği bir yerden askeri bir birliğin nezaretinde geçirirler. Gerçekten balık oltaya takılır. Haco uzaktan dürbünle askerin hareketlerini izlerken, atın üzerindeki karısı sanır. Beyninden vurulmuş döner. "Namusumuz kalmıştı, oda gitti. Aşani yakalamışlar. Ben teslim olmaya gidiyorum." diyerek arkadaşlarıyla vedalaşır ve hükümet güçlerine teslim olur.

Olayın ibret verici yanı bundan sonra

başlar. Bir süre askerlerin elinde tutuklu kalır. Mardin cezaevine gönderilmesi bekleniyordu. Çünkü hakkında tutuklama kararı vardır. Ancak öyle olmaz. Yukarılardan gelen bir emirle can düşmanı Dekşûran liderlerinden Cimoya teslim edilir. Askeri birliğin komutanı :

"Bu adam sizden birçok kişiyi öldürdü. Köylerinizi talan etti. Bu nedenle Cezasını da siz verin." der. Ne adalet ama!

Cimo kulaklarına inanamıyordu. Hevêrkan lideri, can düşmanı elindeydi artık. Daha ne istesin. Bunun tadını çıkartmalıydı. Önce Haco'nun el ve ayaklarını bağlar. Onu bir süre yanında esir tutar. Daha sonra öldürmeye karar verir. Bu karara Dekşûran liderlerinden İsmail Ağa: "Haco gibi bir yiğit öldürülmemeli" diyerek karşı çıkar. Bu tavrından dolayı İsmail Ağa'nın ailesi olan Mala Hesenê Şemdin ile Haco'lar arasında günümüze kadar süregelen bir dostluk vardır. Ancak Cimo ikna edilemez. Ele geçirdiği fırsatı değerlendirmekte kararlıdır. Kararından vazgeçmez. Birkaç adamıyla Haco'yu uygun bir yere götürür. Sonra yere yatırarak kurbanlık bir koyun gibi kafasını kesmeye çalışır, hançerini gırtlığına dayayıp ileri geri sürtmeye başlar; ancak birkaç denemeye rağmen başaramaz. Bunun üzerine Haco: Oğlum, adam öyle boğazlanmaz. Kurbanlık koçlar öyle kesilir. Erkek adamın kafası enseden kesilir diye seslenir. Bu uyarıyı dikkate alan Cimo, uzun bir uğraştan sonra başarır ve Haco'nun kesik kafasını heybesine koyarak atına atlar. Nereye mi? Kazandığı zaferi ! dostu düşmana duyurmak ve özellikle yanında kalabalık bir askeri birliğin hazır desteği varken düşmanlarına gözdağı vermek için Hevêrkan'a...

Hevêrkan olayın etkisiyle adeta felç olur. Korkunç bir sessizliğe bürünür. Yediden yetmişe kararlar bağlar. Erkekler ölüm sessizliğine gömülürken, kadınlar

ağlamama yemini ederek, iç paralayıcı ağtılar yakar, Haco'nun yiğitliği üzerine türküler söylenir. Bêcirman kasrında durum pek farklı değildir. Olay işitilir işitilmez kadınlar bütün süs eşyalarını çıkartıp özel yas elbiselerini giyerler. Erkekler silahlanıp kasırda toplanmaya başlar. Intikam için izin isterler. Ancak Mihemmed onları sakinleştirir;

-Sabırlı olun. Şu anda yapılacak hiçbir şey yok. Dağda binlerce asker var. Evinize gidin benden haber almadan da sakın bir şey yapmaya kalkışmayın. Aldığımız haberlere göre Cimo askerle birlikte Hevêrkan'ı geziyormuş. Mutlaka bize de uğrayacaktır. Sakın içinizden biri delilik yapmasın. Şimdi herkes evine gitsin.

Olayın üçüncü günüydü. Öğle sonrasıydı. Adamlarından biri nefes nefese odasına girer. Adam güçlkle konuşur;

-Efendim... asker... asker ... geliyor. Yanlarında Dekşûriler de var.

-Ne ... Ne diyorsun oğlum? Doğru mu dersin ?

-Evet efendim... Dağ taş asker dolu. Askerle beraber konağınıza geliyorlar. Misafiriniz olmak istiyorlar. Haber gönderdiler. Birikê(Bêcirman'dan bir saat uzakta bulunan bir köy)den buraya geliyorlarmış.

Bir süre eli çenesinde, Haco'nun yası nedeniyle epeydir kestirmedeği sakalını kaşıdıktan sonra adamına;

-Öyleyse onları karşılayın. Silahlılara da söyleyin köye dağılsınlar,der.

Hızla dışarı çıkan adam bir süre sonra Dekşûran liderini ve yanında birkaç rütbeli askerle içeri alır.

-Selamınaleykum Mehemet, Allahın misafirini kabul eder misin ?

-Bilirsin Cimo Hevêrkan'da misafir ağırlamak bir gelenektir. Düşmanımız da olsa kapımıza geleni geri çevirme töremizde yoktur. Ama sen askere dua et, sen de biliyorsun ki onlardan olmasaydı bu odaya cesedin girerdi. Buyurun. Şöyle geçin. Rahatınıza bakın.

Gösterilen yerlere oturlarlar. Hiçbir şey olmamış gibi, yıllardır can düşmanı olan bu iki insan zoraki de olsa sohbe başlarlar. Askerler Kürtçe bilmedikleri için dinleyici durumundaydılar. Yemekler yenilir, bol bol tütün içilir, kahveler yudumlanır.

Derler ki, yemekten sonra bir ara Cimo şöyle bir laf eder:

-Mihamed biliyor musun heybemde çok güzel bir Midyat karpuzu var. İster misin ortaya getirip kırayım? (Haco'nun kafasını kastederek...) Bunun üzerine ortalık aniden gerginleşir. Ev sahibi ne demek istediğini anlar ve Dekşûran liderine kapıyı göstererek sert bir şekilde; "misafirlik bitti. Hemen kalkıp gidin. Yoksa o beş para etmez kelleni şuracıkta uçuracağım" der.

Misafirler(!) Kalkıp giderler. Ama kin ve öç alma duygusu Hevêrkan'ı hiç terk etmez. tam tersine daha da çöreklenir. Olay öyle kolay unutulacak tipte değil. Haco'nun ardından kargaşa başlar. İki taraf arasındaki husumet daha da alevlenir. Hevêrkanlar bir yandan intikam peşine düşerken diğer yandan liderlik kavgaları başlar. Bütün rakipler Haco'nun intikamını alanın liderliği de doğal olarak ele geçireceğini biliyorlardı. Bu nedenle Cimo ve ailesine yönelik amansız bir takip başlar. Bu takip yıllarca devam eder. Nihayet Haco'nun amca oğullarından Alikê Batê muradına erer... Haco'nun intikamını alır. Üstelik çok daha dramatik ve acımasız bir şekilde. Alikê Batê kurduğu bir pusuda Cimo ve oğlunu ele geçirir. Önce çok genç yaşlardaki oğlunu gözleri önünde, öldürür. Sonra da oldukça ilerlemiş yaşına rağmen onu öldürür. Derler ki; onları yakaladıktan sonra Haco'nun kafasının kesildiği yere (Seyidana) götürür. Amacı Haco'nun kafasının kesildiği yerde aynı yöntemle intikamını almak. Baba-oğullun kafalarını kesmeye çalışırken oradan sakallı, yeşil

sarıklı bir seyyit geçer. Seyit "ikisini de öldürdün. İntikamını aldın, yeter. Fazlası sana yakışmaz" diyerek onu vazgeçirir. Bunun üzerine kafa yerine kurbanların kulaklarını keser. Sonra da kulakları intikam alındığının kanıtı olarak aile üyeleri ve aşîret liderlerinin önüne atar.

İlginçtir, Kürtler bu yörede birbirinin kulağını, kafasını kesmekle uğraşırlarken aşağı yukarı aynı dönemlerde Osmanlı Paşaları da Kürdistan'ın başka bir yöresinde-Garzan dağlarında- asi(!) Kürtlerin kafa ve kulaklarını kesmekle uğraşıyorlardı. Osmanlı ordusunda askeri uzman olarak görev yapan mareşal Helmut Von Moltke Türkiye Mektupları'nda, Garzan da sefer düzenleyen Osmanlı ordusunun başında bulunan Hafız Paşanın dağlarda Kürt avlayan askerlerine, getirdikleri her kesik Kürt kulağı için 50, kafa için 100 kuruş ödül verdiğini yazmaktadır.

Haco'nun intikamının alındığı haberi, bomba gibi patlar. Bölgede bayram sevinçini yaratır. Yıllardır beklenen müjdeyi (!) veren Ali, dile destan bir efsanedir artık. Bütün aşîret mensuplarının gönlünde taht kurar. O Hevêrkan'ın gerçek sultanıdır (!) artık. Çok genç olmasına rağmen gözü pek, korkusuz ve liderlik vasıflarına sahip kişiliğiyle kısa sürede yörede büyük bir otorite haline gelir. Bu otoritenin en önemli unsurlarından biri bölgedeki Hıristiyan Kürtler idi. Ali, yıllardır Müslümanlarca horlanan, ezilen Hıristiyanlara büyük bir dostluk ve yakınlık gösterirdi. Onlar da bunu karşılıksız bırakmaz en zor anlarında onun yanında olurlardı. En sadık adamları, can yoldaşları onlardandı. Bunların en nam-lılarından biri olan Şemuné Hana, Ali'nin silah arkadaşı ve sağ koludur. Beraber katıldıkları çatışmalarda gösterdikleri kahramanlıkları, maceraları anlatan öyküler ve türküler hala Hevêrkan'da dilden dile dolaşır. Ünlü ozan ve dengbêj

Hesen Cizrawi'nin söylediği aşağıdaki türkü bu Hıristiyan savaşçılarla Ali'nin dostluk ve yoldaşlık bağlarını konu edenlerden sadece biridir.

*Lêlê liminê  
Gulê sê qaçaxa digota heyla liminê dêranê  
Lêlê liminê  
Ezê bi kavilê Digura şewitî diketim  
De min dî Eliyê Batê siwarê canîkî şîn bû  
Sofi Brahîmê Gijalî bi sê dengan li Eliyê Batê  
dikir gazî  
Heçî ji min û te, ber kozik û çeperê xwe rabe  
Biçe malê, şuna xwe û dewsa keça xwe de bibe  
mêr eDe lê lê limin, lê lê liminê  
Gulê sê qaçaxa digota heyla limin dêranê ez î  
Lo lo dêrano Elikê Batê radika koma giran e  
De min got ser peşka hat Elî ka cendika  
Te digot ezê şevdar ê şevê me qaçxê li dora  
dinê ma  
Ezê qaçaxê li dora dinê ma, ez ê bavê çirê me  
De çawa mêran û mêrxasan Elikê ji me dikujin  
Laşê me têxine hêdi hêdi vê êvarê bin erdê de  
Şimunê Hanna bavê kurê vê êvarê, heyla limin  
dêranê ez î.*

Haco Hanedanı'nın bu genç varisi, atası Mala Aliyê Osman'ların o eski despot geleneklerini tamamen terk etmiş, oldukça mütevazı, aşîret mensuplarıyla, bütünleşen, onların sevgi ve saygısını kazanmış bir liderlik örneği geliştirmişti. Özellikle gayri Müslüman kesimle olan ilişkileri alışıla gelmiş liderlik formundan çok farklıdır. Bu kesimleri hep ikinci hatta üçüncü sınıf vatandaş gören Osmanlı ve İslam anlayışının tersine Hıristiyanları el üstünde tutmuş ve onları korumuştur. Bu tavrıyla yöredeki Kürt Hıristiyanların büyük hayranlığını kazanır. En yakın dostlarının silah arkadaşlarının çoğunlukla onlardan olması sebepsiz değildir. Ali'nin bu tutumu dönemin İngiliz istihbaratı ve devlet adamlarının da dikkatini çekmiştir. "1919 yıllarında İngiliz Yabancılar Bürosunun hazırladığı raporlarda Ali'nin hükümete karşı başkaldırısı ve Hıristiyanları korumasıyla ilgili bilgilere yer vermektedir". (M. Van Bruinessen -

Ağa,Şeyh,Devlet)

Cesareti ve silahşorluğuyla nam salan Şemun Hanna'nın ağzından aktarılan aşağıdaki halk türküsü, yöre- deki Hristiyanların Ali'ye olan sevgi ve bağlılıklarını çok güzel ifade etmektedir.

*Wey lê lê dayê, wey lê dayê, wey lê dinyayê*

*Wey lo lo axayo ez çûme Geliyê Tinatê*

*Ezê dênâ xwe didimê gelekî bilind a*

*Lo lo bira zinarekê gelek zalim a*

*Şemunê Hanna Heydo bavê korê sê cara dikir  
gazî li Elikê Batê;*

*bavê Usiv û Mihemed Nezir;*

*Dibê de rabe serxwe, berê Almaniyê bida vê*

*humumata çiya û li ser eskerê hukumatê*

*bişuxlîna bila dengê tîfînga bike lama lama*

*Lo lo axayo sê wahdê xwedê li can û cesedê  
min ketibê*

*Mitalan meke, roja li te biqewimê,*

*Li binya Çiyayê Mixrê binya Tinatê, ez têra*

*hukumatê û esker teva hema*

*Roja li te biqewimê tu ribat î, ez celabê te me*

*Axayo bila xwedê ji te razî be*

*Bila rebê alemê ji te razî be.*

*Di derhaqa Elikê Betê bavê Usiv û Mihemet*

*Nezir; siltanê Havêrka,*

*Bila xwina min biherikê weke şirik û mezribê,*

*Roja şerê Tinatê bila serê min qurbana wî serî be.*

*Lê Lê dayê li halê min û vê xebînê*

*Roja tengayî bê û dengê tîfînga be*

*Kesik wê kêliyê dostê xwe nabînê*

*De çawa li ser serê Elikê Batê siltanê Havêrka*

*bûye roja qatil û xwînê*

*Qaymaqamê Nîsêbinê û waliyê Mêrdînê*

*xeberê didin Meclîsa Enqerê*

*Awrakê Mala Haco derdixînin û dixînin*

*Dîsa fermana wa derketiye ji bajarê Enqarê*

*Lo lo axawo ferman e, fermaneke giran e*

*Tu mitalan meke,*

*Min carêkê soz daye ji te re*

*Ti caran ez terka te nakim ko serê min werê*

*ber birrînê û birekê.*

Yukarda belirtildiği gibi, Ali Hevêrkan'da bazı gelenekleri değiştirdi. Ancak bir şeyi değiştiremediği gibi onu geliştirerek devam ettirmiştir ki o da: bağımsızlık ve milliyetçilik duygusudur. Kuşkusuz o bir aşîret lideriydi. Gerek o gerekse de ondan önceki Hevêrkan

Sultanları (!) yüz yılların hatta bin yılların ürünü olan çağdışı geleneklerin şekillendirdiği bir toplumsal yapılanmanın aktörleriydiler. Doğal olarak faaliyetleri bu yapılanmaya uygun olmuştur. Yöresel olmaktan kurtulamamış, modern anlamda bir ulusal hareket olmaktan uzak kalmıştır. Kanlı aşîret hesaplaşmaları, tarafları özellikle de fakir Kürt insanını kan, acı ve gözyaşına boğmuştur. Tarafların daha doğrusu, kardeşin kardeşe beslediği kin ve nefret duyguları daha da kabarmıştır. Yıllarca süren çatışma ve çekişmeler bölgede çok yönlü tahribatlara neden olmuş, köyler talan edilmiş, can kayıpları olmuştur, Kürt insanını biraz daha karanlığa ve geriliğe itilmiştir. Onurlu ve özgür bir yaşam için mücadele vermeleri gerekirken bir birlerini boğazlamış, kırmış, talan etmişlerdir. Birbirine karşı aslan kesilen aşîret liderleri devletin elinde zavallı birer piyona dönüşmüşlerdir. Ama bütün bunlara rağmen Haco ailesinin ve Hevêrkanlıların ulusalçı ve yurtsever yanının yadsınması doğru olmaz. Bu çerçevede ele alınması gereken etkinlikleri Osmanlı Devletinin yıkılması ve sonrasında kurulan Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Ama bu süreç ayrı bir yazı konusudur.

Şunu da belirtmekte yarar var ; anlatılanları yukarda belirtilen tarihi sürecin şartları içinde değerlendirmek gerekir. O günün toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel değerlerini, anlayışlarını hesaba katarak olayları anlamaya çalışmak durumundayız. Dolayısıyla amacımızın, şu veya bu tarafı yüceltmek ya da yermekten çok tarihin tekerlür etmesine engel olabilecek, ufak da olsa bir katkı sağlayabilmek olduğu bilinmelidir. Çünkü "Tarih bilinmediği zaman tekerrür eder".



DI DÎROKA ME YA NÊZÎK DE  
BÛYEREKE GIRÎNG:  
**KUŞTINA Seîd ELÇÎ û Dr. ŞIVAN**

Amadekar: Seîd VEROJ



*Di demek nêzîk de bixwînin*

**EÎR**